

АВАР АДАБИЯТ

ХРЕСТОМАТИЯ 8 КЛАСС

ДАГЪИСТАН РЕСПУБЛИКАЯЛЪУЛ ЛЪАЙКЪЕЯЛЪУЛ МИНИСТЕРСІТВОЯЛЪ ТАСДИКЪГЪАБУРАБ

2 БАСМА

**МАХІАЧХЪАЛА
НИИ ПЕДАГОГИКАЯЛЪУЛ ИЗДАТЕЛЬСТВО
2002**

ББК

81.2 (ABAP)-94+

A18

ТЕХЪ ДАНДЕ ГЪАБУНА Г1.Г1. Х1АЖИЕВАС ВА Г1.Г1. Г1АБДУЛАТ1ИПОВАС.

РЕЦЕНЗИЯ ХЪВАНА М.-К. ГЪИМАТОВАС.

A-18 Авар адабият: хрестоматия. 8 кл. /Техь данде гъбуна Г1.Г1. Хлажиевас, Г1.Г1.Г1абдулатиповас.

Дагъыстан Республикалъул Лъайкъеялъул министерствоялъ тасдикъ гъабураб. 2 басма-МахIачхъала: НИИ

педагогикаялъул изд-во, 2002. - 232 с. Авар адабият: хрестоматия. 8 кл.

ББК 81.2. (Авар)-94+

©Дагучпедгиз, 1994
Г 13 2002 _____ ©Гаджиев А. О., Абдулатипов А. А.
М - 124 (03-94) © Издательство НИИ педагогики, 2002

ISBN 5-94328-014-6

ISBN 5-94328-014-6

СУФИЧИ - ХИЯНАТЧИ

Вукланила, вуклінчїла, цо бечедав чи вукланила. Гьесул цо члужу, цо вас, цо берцинай ва лъиклай яси рукланила. Цо сордоэль гьесда хїежалде аян макъу бихъанила. Гламалго гъабичїла. Цоги сордоэль бихъанила, гламал гъабичїла. Лъабабизеги гъагъабго макъу бихъидал, гъев чи Аллагъасдаса хїинкъаяила, цо магїна гъечїлеб жо гъаб батиларилан кканила. Цинги росулъ вугев цо глалимчїясда гъикъизе вильгъанила. Глалимчїяс гьесда инчїлого бегъуларин, хїал кївани, санагїлат ккани, хъизангичин бачине ккелилан абунїла,

Гъев чїяс ине къасд гъабунїла. Цадахъ члужуги васги рачине бокъун букланила, амма ясалда гъабизе жо, гъей тезе бакї лъаларого, ургъел букланила. Члужуялъул глакълуялда рекъон, гъез ясалда асклов тезе мадугъалихъ лъиклав чи хъирщанила. Гъев чи цлакъ динияв, дуниялго гъабуларев, тїолго алжан жиндїегоян лъугъарав чи вукланила. Вачун рокъов гъевги танила, ясалъул лъикл хал гъабейн гьесдаги гъарун, гьесул цлакъ хїурмат гъабейн ясалдаги тїад къан, эмен, эбел ва вас къватїире лъугъанила, хїежалде анила.

Къураб жоги кванан, лаїла бачунев, тларикъатчиги вукланила, гъасие какичуризе лъим къун, тамахабщинаб квен гъабун, анкъабго рекъезабудей яси йикланила. Гъагъадин гїезеглан мех анила.

Цо къоялъ ясалъ тларикъатчїясухъе какичуризе гулгун къолеб букланила, тларикъатчїяс босулаго, гъеб цо къу-ризабураб глалдин босанила. Цоги къоялъ, гулгун къолелъул, дагъабги махсараялде бачараб глалдин, босанила ас гъоб. Лъабабилеб къоялъ гулгун ккун буклараб квер ккунила ясалъул. Сон-церекъадго щакдарилей йикларай ясалъе гъанже кинабго хлакълъанила, гъелда тларикъатчїяс жиндїе чагъана хъвалеб буклин лъанила. Яс гїоданила, чїичїиданила.

Мун лъиклав чи, Аллагъасдаса хїинкъарав тларикъатчи абун, жиндир эбел-эменги божун, асклов тедал, гъединищ жий дуца цїунїзехъин йигей абун, босун цо кар гъечїлеб жулгун, дуца цїунараб цїуни дїе хїажат гъечїлан, къватїиве гъунила. Яс, нуцлагї рахан, жийго жинцаго цїунун, чїанила.

Суфиги, чараги хун, чанги битїичїлого, гъабизе жо тїагїун хутїун вукланила. Ясалъул эбел-инсудасаги нечон, жанисан цлакъ хїинкъунги вукланила. Лаїлацїогъорасе хїянатчїлгун живго вукїналдаса яс йиклин бокъанила. Эбел-инсуда хадуб ясалъул квешлгї, гъелда асклоре гїолохъаби хъвади, гъеб биччаларогоян живго лъуггїн, гъеб сабаблгун живго къватїиве гъеялъул хлакълъулъ гларщ гїадаб халатаб кагъат хъванила, Гъеб кагътида, гъабсагїатги яс гъебго сураталда кеп къабудей йигилан, рехеон букланила. Яс, гъарин, щибго жоги лъаларого, гъабураб хїалтїиги лъугъараб жоги бицине, эбел-эмен кїдадай рачїинаян хїасратго йикланила.

Эбел-инсухъе гъагъаб кагъат щванила. Гъеб цлалїидал, гъезул гъабїзесеб чара тїагїанила, квен тун, тїех тун, пашманлгїялда рукланила. Гъадин тїубаларин, эбел-инсуца, жалго тїаде щвелалде, яс тїагїинайїзе рокъове витїїзе вас къачланила. Васги цїидаль рокъове вильгъанила. Васас, гъаб жо, цощинаб, хїилла, бугътанцин букїинадаян раклалде ккун, каву ричїе, нуцла рагъе абун, ясалъе жалжал гъарунила. Ясалъ жиндирго вац гъагъав вуклин лъан хадуб гурони, нуцлагї ричїичїла, тїадеги виччачїла. Вац вихъигун, яц гїоданила, божарав мадугъалас гъабїзехъин буклараб жоги, жиндаго бихъанщинаб къоги, къанщун тїун бицанила.

Вац яцалъ бицунелда божанила. Хїалбихъїялдасанги бицадухъ балагъунги яц ритлұхъай йиклин лъанила, амма эбел-инсул амруялдаса ворчїїзе кївечїлого, васас гъей яц чїваялъул баклалда, гъадинаян тадбир гъабунїла: эбел-инсуца мун ячїне витїун вугин дун, гъелги тїаде щолел ругилан, гъерсал рекъезарунила. Эбел-инсухъ урхъун йикларай ясалъе, гъел рихъїзе данде яхъїне цлакъго бокъанила. Гъеб хїялалдалгун вацас яцалда росу тезабунїла. Рильгъанила, рильгъанила, къабанила, бацланила, чуязе хер бугеб цо байданалда рещтїланила. Щибго раклалда жо гъечїей яс, сваказеги свакан, гїодой йиччан, парахатго кїжанила, эбел-инсул амруялде мутїїгїав вас ворчїун чїанила. Яс лъикл макълї йосараб гїужалъ, вацас яц гъагъаб баклалда танила. Долъул жинца къваригїел тїубарабин абун, вас эбел-инсуде асклове щванила.

Эбел-эменги сах-саламат рокъоре руссанила, лъухъулаго мегежгин, хїалихъаталщинал жалги рицунаго, тларикъатчиги вачланила. Ясалъул гъан кваназе анищан ккезабун гурони, нижерги яс йиклана,- хванаян раклалде ккезе гъес гъезда течїла.

...Яс йорчланила, йїххун, чїваркъун, дое-гъанїе балагъахъданила. Эхее йортанила, вацасул я реклун рукларал чуязул гїуж-бетлер кодобе щвечїла. Пакъїралда гъанже вацас жийго гъоркъ тарайлгї, магжилас жий вацасдасаги эбел-инсудасаги ятїа гъаюрайлгї, мацлал гъарун, кагътал хъван руклин лъанила.

Цинги яс, рохъое ялагъун, лъутанила, гъабилеб жоги тлагъун, цо гъотлоде яхун, сордо гъениб рогъанила, радал бакъ бакканила, къо эхеде баханила. Тlвапиялда къабулеб раклгун, гъотлодаго ясги йикlанила. Гъеб къоялъ лъималгун, нукарзабигун, цо хан чанаве вахъун вукlанила. Цо нукарасул берчlванила гъей гъайбатай ясалда. Хекко, дида цо цлакъаб чан батанилан, ахlи базе жуванила гъев нукар. Киналго рортанила. Цлакъ берцинай яс йигила гъотлода тлад, къо-асс бугеб къавудаса яккарай гладай жо йигила.

Ханги лъималги кутакалда роханила, амма ясалъул гъумералда цлакъ пашманлъиялъул гlаламатал ругоанила. Яс гlодулей, синкъдулей йикlанила.

Ханас ясалда гъоркъе рещтlаян абунила, чаракъосарай яс гъоркъе рещтlанила. Ханас гъелда, щиб-кин, кий йикlарай глдан мун абун, цlех-рех гъабун хадуб, нижеда цадахъ ячlинарищан гъикъанила. Ясалъе цадахъ ине бокъанила. Гъелъулгун гlел башадай ханасул клго ясги йикlанила. Жиндир ясазе гъабураб ретlел гъабун, гъезие къураб квен къун, ханас гъей хьихъанила.

Жиндирго ясазда башад глдин, ханасе гъейги йокъулаанила. Кигlан кин бугониги, яс гlодулей чlолароанила, тlубан хлакъикъатги бицунароанила.

Цо заманалдасан ханас яс жиндирго васасе ячанила. Гъезие васги гъавунила, лъагlарав, рихъахlарав жо гъевги вукlанила. Гъедин букlаниги, ясалда эбел-эмен, вац, росу-ракъ клочон течlила, щибаб гlужаль гъей васасда гlодулей ятулаанила.

Гъадин хlасратго гъай пакъир тани, хлакъаль рухlилилан, ясалъул росас гъелдасан росу-ракъальул, гъей йижараб-гlураб бакlальул унго-унгояб хлакъикъат цlеханила. Гъелъул эбел-эмен, росу-ракъ батизегlан аян амруги гъабун, гъелда цадахъ витlизе цо божарав нукарги цо гъокочиги къачlанила. Васги кодов ккун, гъирадулъ гъай ясги къачlанила. Босизе тладагъаб, кваназе тлагlам бугеб квен къачlан, кодоб гlарац-меседгун, къариял, лъикlал чужалги гъакида ран, къватlире лъугъанила. Къабанила, бацlанила, цо бакlалда рещтlанила. Нукарги асклоса ватlальун, ясалда асклов гъокочи хутlанила. Гъокочияс ясалъе глакъуба къезе хиял гъавунила. Жинца малъараб жо гъабичlони, вас хъвелилан, тlирун чlанила. Ясалъ гъеб жо къабул гъабичlила, тlуризе ресги ккезабун, лъутанила. Лъутанила, лъутанила, гъоркъго васги танила, унаго, унаго цо гlиял къавуда тlade кканила. Гъенив ватарав вехъасда къаси жий гъаний чlезе бегъиларищан гъикъанила. Щай, яц, бегъулареб, гъадаб хъощ дир бугин, парахалъе доя мунгоян, глданлъи бугеб рагlи бицанила. Ясалъ, вехъ вачlинегlан, гъениб хlухъбахъанила. Вехъ, къавутlе вуссингун, ясалъ гъабураб квенги кванан, цо рахъалда веганила, цояб рахъалде чlван ясги йикlанила. Вехъ макъид восизегlанги чlун, яс хантlан тlade яхъанила, вехъасул ретlел ретlун, тlогъронир сукlун гъалалги лъун, гъениса тlурунила. Терелаго, сверулаго, яс инсул росуялде тlade кканила. Гъелда гъеб жиндирго росу букlинги, гъенир эбел-эмен рукlинги лъанила. Лъаниги, гъебги балъго гъабун, гъаль, рагъtlател къваригъарав чи гъечlищан, цlеханила. Гладамаз гъай, рагъtlател къваригlарав чи дов гурони гъечlилан, ячун инсул бакlалде швезаюнила. Гъезги гъай, ячун гlияда вехълъун танила. Гlиги хьихъун, ясалъ гlемер мех банила, инсул гlигильидал, гlемер лъикl хьихъизеги хьихъанила аль гlи. Цо-цо росулъе ячlараб мехаль, жиндирго тушманги вихъулаанила гъалда.

Нухда ясалъе глакъуба-къварилъи къезе лъугъун вукlарав гъокочи, гъабилеб жоги тлагъун, хутlанила. Валлагъ, дой глдан гlалхуда, рохъой гlурай глбдал йикlун йигин, цере рицун рукlарал жалги гъерсал ратилин, лъутун ятанилан гъерсалги рекъезарун, нахъ вуссанила ав ханасул васасухъе, вачун васгун.

Къоял анила, моцlал анила, клудияв жо гlолеб васги вукlанила, ханасул васасе гъев васасул клудияв инсул росуги, чlужуялъул эбел-эменги, гlагарлъиги бихъизе, гъединго гъезда яс ятlалъиялъул, лъутиялъул хлакъикъат бицине бокъанила.

Ханасул васги, живго ханги, ханасул чlужуги рекъараб чукъа-рахъангун къватlире рахъанила. Цадахъ вачун гъитlинав васги вукlанила. Гlемераб захlматги бихъун, гъел ясалъул эбел-инсуда тlade кканила. Ханасул васасда жиндирго чlужуялдасан рагlун, росдал цлар, эбел-инсул, вацасул цларал лъалаанила. Гъесда жиндирго лъади хиянатчlужу гурейлъиги, мугlрузде тlурун инегъей глбдал гурейлъиги лъалаанила. Гъесда, жиндирго лъади эбел-инсуда асклой ятилей глдин, раклалда букlанила.

Саламги къун, гъалбал рокъиларищ абун, эбел-инсуде тlade лъугъанила. Щал-киналиго лъаларел чlухlарал гъалбал гъаз къабул гъарунила. Нуж щал чагlи абун, гъазги гъикъичlила, ниж пуланал чагlи ругоян гъезги жеги бицинчlила. Рикlкладаса ватанщинасул цлар лъалел, гъалго щалдаян абун, рокъоб шуц букlанила.

Ясалъул эбел-эмен дора речlчlанила, гъора речlчlанила, рукъзал-къайи къачlанила, гъекъезе, кваназе батlиял, тlокlал жал хlадур гъарунила. Хъвезе къарияб жоги бачун, хехго тlade гlунтlаян, вехъасда хадув магlарде чи витlун анила. Хъулухъалъе рахъун чlарал чагlи жанирлъи-къватlирлъи лъаларого, лъим швалел жал глдин, рукlанила. Тlade, хlама гладаб куйги бачун, вехъги вачlанила. Вехъасул сураталда йигей ясалда гъалбал щалали лъанила, лъаниги ал щал чагlи абун цlехолданила. Лъалев чи цогlаги ватичlила. Лъалареб ххвелги гъабун, малъараб гъабун, гъикъараб бицун, чlанила гъанже вехъ. Хъун, къачlан куйги къунила аль: жание йильлъун, къватlие йильлъун, къаси рокъойго чlанила, гlияхъеги инчlого. Клалтlа гъойги бухъун, паракъат гъабун тун букlанила аль гlи. Васасул

берал, члужу йихылародаян, ункъабго рахъалде ххенолел ругониги, эбел-инсуда къосарай яс асадагы лъазе клъечлала.

Гьалбадерида цебе кваназе-гьекъезе жогы лъунила. Хлурмат бутел гьалбадерида тладе ахлун члухла-къуларал чаглыгы рукланила. Гьезда гьоркъов гьекъел-мехтелалде валарев чиян, тамахаб, сахабщинаб жогы цебе бакларун, ясалъе хиянат гьабурав, херав тларикъатчыгы вукланила.

Гьекъанаглан, мехтанаглан гара-члвариги хабаргы глемерлъун, мажлис боркъун вукланила.

Вехъас, гьалбадерие гьакълие хъабагы босун, цо жив ине бегъиларишан гьаранила. Бегъиларо, теларойилангы руклун, квеш-лъикл вехъ мажлисалде цеве ворчланила. Вехъасул тлогъролгы формаялъулгы киназего цлакъ кеп цванила, кинабго ихтилат вехъасде тладе свэранила, Цояс вехъасда гьекъезабунила, цогияс вехъасул сахлъиялдасан борханила. Вехъ махсараде кквеялъул анкъабго рахъ тлубан вукланила. Ахир ирга вехъасда маргъа бицинабиялде цванила. Вехъгы жого бихъичлев, жого рагличлев чи гурелъул, гъас маргъаялде байбихъанила. Вехъас инсул макъуялдасан байбихъун, божарав чиясда асклой яс теялъул, хиянаталъул, вац вачлун, къватлие ячун жийго гьоркъ теялъул, хан тладе ккей, гъесул васасе ин, эбел-инсухъ урхъун божарал чаглыгун сапар бухыналъул, нахъаса къотли гьечлеб хиянаталъул, гьенисагы лъутун, вехъасде тладе ккеялъул, инсул глияда вехълун члеялъул, гьалбадерие хъвезе куй бачун ячлараб мехалъ, росгы вакъад-якъадгы инсул баклалда ратиялъул, гьалбадерие гьекъолеб жо босун, вехъасул формаялда жийго цее ячлиналъул баянго бицанила.

Гьеб хабар бицунелъул, киналго паналъун, хаган хутлун рукланила. Магжил берал члваркъун зарзаргланасел глун рукланила. Эбел-эмен хун лъун рукланила. Ясалъ циндаго тласа тлагъур бахъанила, гьуршун гьурмаде гьалал даланила.

Ханасул васгы ясгы цоцалъ хурханила. Ясалъул эбел-эмен магжил мукъулукъалда речлчланила. Хан гьокочи члвазе живго вортун анила. Ханасул васасул гьитлинав вас, вехъасда тлад хурхун, гъав дир инсуца гьабулеб жо щибилан, тамашалъун вукланила..

Ричлчлуларел раглабазе баянал.

Хъирицанила - валагъанила.

Тларикъатчи - исламияб диналъул чи.

Чагъана хъвалеб буклин – хллла-реклкл ургъулеб буклин.

Суфичи - тларикъатчи, аварагасул суннат билълъанхъизабулев чи

Лаилацлогъор - вацлцладав динияв чильунги хлан, цлогъодулев чи.

Глариц - квар.

Рихъахларав - цеве рехулев.

Амру - тлалаб.

Суалал.

1. Щай ясалъул эбел-инсуца суфичи тласа вишарав жиндирго яс аманат гъайизе?
2. Унго-унгояв динияв чияс (тларикъатчияс) божуда гьоркъоб реклкл гьабулищ?
3. Кин какун бугеб цо-цо диниял чаглазул чарлъи халкъалъ жидерго хабаралъуль?
4. Мацлхъанлъиялъул хлакълъуль халкъалъ яги хъвадарухъабаз ургъарал цогидал асарал лъалищ нужеда?
5. Нужерго кинаб пикру мацлхъанасул хлакълъуль бугеб? Кида сахлъулеб мацлхъанлъиялъ лъураб ругъун?
6. Мацлхъанасе кинал эпитетал, дандекквеял ратизе клолел нужеда?
7. Тлекълъи къезабизе ясалъе сунца кумек гьабураб?

ХОЧБАР

I

Ч1ух1арав ханасул хабар бегъана,
Гьидерил Хочобар Хунзахъе ах1ун.
Хундерил Нуцалил нукар вегъана,
Гьидерил багъадур «берталъе» ах1ун.

Дир хирияй эбел, мун ургъун йихъе,
Ун лъик1дай Хунзахъе, ханзабазухъе?
Ва росу-жамаг1ат, гьал г1акъилзаби,
Цо г1акълу къе дие, къалда бергъунеб.
Божуге, эбелхвад, ханзабаздаго,
Хунзахъ-нахъеялъул нух кквезе гурин!

Унге, ле Хочобар, т1адмаг1арухъе,
Ханасул къавулаз къор гъезе гурин!
- Валлагъ инев, эбел, дун ах1аралтъув,
Х1инкъунилан ккела дун гъев ханасда.
Таллагъ вахина дун, вацал, Хунзахъе,
Нуцал чи ватани, чарлъуге абе!

Ах1ун вач1арасда дарай бухъана,
Нуцалие сайгъат-салам къач1ана,
Ханасул Бахуе баргъич босана;
Росдал агълуялъе оцги бачана,
Оцол лълъаралдаги мусру жемана.
-Къолой, г1олохъаби, баг1араб айгъир,
Маг1идаса ярагъ дица бахъилин;
Дир хулжиниб квен лъе, хирияй лъади,
Дица гуржимачу, чухъа рет1инин.

Ч1инч1удал раг1алалъ маг1уги бац1ц1ун,
Г1азизай эбелалъ абуна гъадин:
-Гьидаль улкаялъул саламги бицун,
Дуца абе, дир вас, Нуцал-ханасда:
Аварг1урухъ г1ин бан, г1одоб биччараб
Г1анч1аб нильер улка эркенго теян;
Г1урул чвахиялде рохел чучараб
Рохалил жамаг1ат жах1абго теян...

Эбел-хъизаналъе къо лъик1ги гъабун,
Къват1иве лъугъана гьидерил лачен,
Гьидерил васазул квералги росун,

Сапаралъ вахъана бодул цевехъан.

...Игираг1алалде дун щвараб мехалъ,
Дандего рач1ана рек1арал-лъелал.
Цоцаде балагъун, бералги кьинк1ун,
Дий хъваш-баш гъабуна «гъалбадерица».
Хъах1ал къанабахъе дун щвараб мехалъ,
Ах1делев раг1ана хундерила магъущ:

-Х1ама бугелаца х1амица босе,
Х1ама гъеч1елаца магъица босе!
Т1аса гъоц1абахъе ц1атари бачче,
Хочобар вух1изе ц1а боркъизабе!

II

-Ассалам г1алайкум, хундерила Нуцал,
Нуцалила улка-ракъ, росу-жамаг1ат!
-Баг1алайкум салам, гъидерила Хочбар,
Решт1ая чодаса, вач1а цевег1ан!

Гъоболасул барти чолода бухъе,
«Чамасдакил» таргъа к1алалдаги бан!
Чарамул хвалченги дир Бахухъе кье,
Меседил маг1ида дализабеян!

Къавул гъаби г1адин, нахъасан реч1ч1ун,
Нукарзабаз нахъе кверал рухъана.
Ракъарал бац1аца къан сверунги ккун,
Къвак1ан дир бохдузда маххал рахана.

Дида цеве вач1ун, ч1ух1арав Нуцал
Ч1ух1арал раг1аби рицунев вуго.
Макруялда квелъ бан, хиянат кьолон,
Ханасулаб гъабун, гъимгъилев вуго:
-Хъощгелди, багъадур, вегъаравго лъик1
Вугъун холев вугин, хинлъизе вилъгъа!
Мун г1адав веццула дица цевехъан,
Цадахъ бо гъеч1ого, мунго вач1унев!

Азарго баркала улка-ракъалъе,
Дие сайигъатгун салам бит1араб.
Нуж г1адал рокъила къалул дандиял,
Къал кодосел бут1рул кверде рит1улел!
-Гъай-гъай, вегъарав дун, ах1ун вугелъул,-
Амма, Нуцал, дуда царал мах1 буго!
Чанги боялгунги вач1ун вук1анин,
Мун щай ч1ух1дарулев, х1иллаяв Нуцал.

- Бачея Хочбарил баг1араб айгъир,
Бахъун ч1овухъего, хъве дида цебе!
Босея гъанибе жавгъарул хвалчен,
Хочбарида бихъун, бакъулгъа беке!

Бода ц1ар раг1араб баг1араб айгъир,
Дирго хвалчен бахъун, хъун биччан тана,
Такъия кьот1улелб къвак1чармил хвалчен,

Дида к1алал гыкъун, к1их1и бекана.

Ц1оралъул муг1рузде х1их1и раг1улеб
Баг1араб г1аларча г1ебеде ккана.
Мунги бачун, Хочбар чабхъад аралъуб,
Чан «багъадурасул» бет1ер мерхъараб?!

Такъия къот1улеб къвак1чармил хвалчен,
Кескалищ рахъарал хъандирабазе?
Мунги бахъун, Хочбар чабхъад аралъуб,
Чан гургинаб горбол гирараб бет1ер?!

-Мун дир хъатикъ буго, хъумуралъул т1инч1,
Дица ц1ан дудаса ц1око бахъила!
Ханасде г1асияв, г1ачияда вехъ,
Дица дур рукъбузул мух1ур гъабила!

- Дун, щиб бицаниги, цох1о чи вуго,
Амма х1елиларо х1алихъатав дуй!
Х1иллаялъ восарав цо асир вуго,
Анищ ккун жо теч1о, бокъараб бахъа!

IV

-Ах1е, ле Хочобар, жергъен къабун, кеч1,
Жергъен къабун коч1ой ц1акъав раг1улин.

Къире, ле Хочобар, гъади́л чагъана,
Чагъана хъва́зе мун лъик1ав раг1улин.
-Валлагъи ах1илеб, жергъен къабун, кеч1,
Жергъада к1ут1изе кверал ричани.
Таллагъи къирилеб гъади́л чагъана,
Чагъана т1ад лъезе х1ат1ал ричани.

Ричейилан абун, т1инал лъугъана,
Вай ричугейилан, к1удал лъугъана;
Кинниги гъит1инал т1аса рич1ич1о,
Вичун виччан тана гъидерил Хочбар.

V

-Г1енекке, ханзаби ва гъал нуцаби!
Хабар-бакъан бугин нужей бицине:

Дун гъидерил улка эркен гъабурав,
Боязул цевехъан, ц1ар арав Хочбар;
Ханзабазде данде хвалчен бахъарав,
Бергъенлъи босарав багъадур вуго!

Дур хъант1араб квераль хъамал гъабураб
Халкъаль дир къисаби къойил ц1алила.
Дур т1урарал гъабзас пасат гъарурал
Росабаз дир бицен чанги бицина.

Ц1улал рахъуялде г1унт1ун т1ад лъурал
Дур магъалабаца гъанкъун буго халкъ.
Рукъ рик1к1ун борцунеб борцарабаца,

Росу биххун, къват1иб къот1ун буго халкъ.

Дица гурищ, Нуцал, мискинзабазул
Биги боц1и-малги ц1унун бук1араб?!
Дир хвалчаца гурищ ханасул бодул
Бергьарал ч1ух1ухъай ч1аран рук1арал?!

Гьидалъа бахъараб чабхъенги гьабун,
Дур чужузул илхъай лъица рачарал?!
Чарамег1ер ц1урал г1иял рехъаби
Г1орккун эхедехун лъица къот1арал?!

Нуцал-хан рек1унеб борхатаб айгьир
Тифлисалде-нахъе рек1араб дица!
Нуцал-ханил Бахул дарайдул гурде
Гьадаб сивуниса босараб дица!

Дида сверухъ ругел бесдалахъ балай,
Хочбаргун дандеч1ван, умумул ч1варал.
Гьадал т1ошал ц1урал къорол руччаби,
Росал ч1варалдаеа ч1ег1ер бахъич1ел.

Ц1акъаб жойищ, Нуцал, макруги гьабун,
Мугьалда нахъасан бидулаб хъат бай?!
Бах1арчилъи гуро, ах1унги вачун,
Чу-ярагъги бахъун, багъадур вух1и!

- Зурма-къали гьабе ц1адул ракъанда,
Ц1а сверун свердулев Хочбар вихъизе.
Свери г1ат1ид гьабе, гьал г1олохъаби,
Гьидерил Хочобар ц1адаве гъезе!

Зурмил къвакъвай буго, къолол хъуй буго.
Хъат къабун, къурдулев къалул вас вуго,
Т1ох-т1охазде рахун хундерил ясал,
Хочбарихъ ралагъун, паналъун руго.
Гьелегъун ц1а буго, ц1ан болжал буго,
Ц1адав лъугъинехъин багъадур вуго.

VI

Валагъун гьимула пасатав Нуцал,
Цере-цере къала Нуцалил васал.
Берал къапилалде, къвалакъ гьелги ккун,
Къвек1аб ц1умалъул т1инч1 ц1адаб к1анц1ана.
Ц1а сверун рук1арал гьал нукарзаби,
Кара биххун, хадур ралагъун ч1ана.

- Дуге талих1 къеги, гьидерил Хочбар,
Гьаб т1алу дуй къела, мун гъанив тела,
К1иго гьиналъул вас вух1изе тоге,-
Дун т1аса лъугъина, т1ад вуссун вач1а!

- Нугер ч1ич1иди щиб, ханасул т1анч1и,
Жеги Хочобарил михъал ч1урх1ич1ин;
Цинги щай г1одулел, г1исин нуцаби,
Жеги Хочбариде бух1и щун гьеч1ин...

Хиянатаб т1алу ва т1екъаб ханлъи,-
Халкъальго бицина дир бице-кицен;
Эркенлъи бокъарал къалул васаца
Къела дир хабарал цереса цере!

Г1одугеян абе дир эбелалда,-
Г1ададани хвеч1ин г1ундул къокъаб бац1!
Вореги угъдуге, гъидерил васал,-
Ханасул раг1 регъун, багъадур хвеч1ин!

Радал къалъизег1ан сух1мат, бертин, кеп,-
Кодове щун вуго гъидерил Хочбар.
Къальудаса хадуб маг1ирукъ, кверкъей,-
К1иги ханасул вас рохъо лъугъана.

Рич1ч1уларел раг1абазе баянал.

Вегъана - вач1ана.

Ч1инч1у - к1аз.

Игираг1ал - бак1алда ц1ар.

Мух1ур гъабила - х1ур гъабила.

Суалал ва т1адкъаял.

1. «Хочбар» абураб халкъияб асаралъул маргъаялда релълъараб рахъ бугищ?
2. Хочбарица ханасул хъамураб боц1уе щиб гъабулеб бук1араб?
3. Хочбарил г1агарлъиялдехун ва халкъалдехун кинаб гъоркъоб-лъи бук1араб?
4. Бечедазулги мискинзабазулги данде ккунгут1и коч1олъ кин бихъизабун бугеб?
5. Хочбарил сипат рагъиялъе диалогалъул кинаб к1вар бугеб?
6. Ханасул васалгун цадахъ Хочбар хвеялъ коч1ол маг1на рагъизе кинаб кумек гъабулеб?
7. Ханасда ццин бахъун, лъимал ц1адулъе хъами кин нужеда бич1ч1улеб?
8. Коч1ол раг1абаздаса пайдаги босун, Хочбар мискинзабазе бет1ерлъи гъабулев, гъел ц1унулев чилъун вук1ин бихъивабе.
9. Кин какун бугеб коч1олъ гъидерил эркенал росаби жиндирго кверщаликъе рачине хундерил ханас гъабураб питна ва талавурчилъи?
10. Маг1арулаз т1аде вач1арав гъоболасул кин х1урмат гъабулебали бице.
11. Цогидал миллатазул адабияталда ругищ Хочбарил г1адаб сипат-сураталъул багъадурзаби? Ратани гъезда ц1арал рице.
12. «Дагъистаналъул история» т1ехъалдасан маг1арулазул цебесеб г1умруялъул х1акъалъулъ бице, «Хочбар» коч1ода хурхараб.
13. Кеч1, ролазде бикъун, ц1але.
14. «Дир пикруялда Хочбар» абураб сочинение хъвай.
15. Коч1олъа росун нужерго тетрадазда хъвай эпитетал, дандекквеял, риторикал суалал.

Ч1ик1аса Мух1амад

(1846 - 1926)

ИМАМ ГЪАЗИМУХ1АМАД Ч1ВАЯЛДЕ

Ярагъияв-устар цадахъги вачун,
Чуял гъалагазул боялги гъарун,
Гъазават гъабизе х1асратги бергъун,
Х1урулг1инзабазде г1ишкъуги бергъун,
Аллагъасул гъази - Гъазимух1амад
Гъираялда щвана доб Чачаналде.
Макка х1арамалде Х1абиб г1адинан,
Х1асраталда ана Гудурмесалде.
Г1алимзаби ах1ун, ваг1заги гъабун,
Х1абибасул т1арикъ т1ок1к1инабуна.
Гудурмес раг1алда байрахъалги ч1ван,
Чачаназул улка кверде босана...
Щунусго хъазахъгун бахъараб ах1и-
Хъвехъун г1урдаде ран, бидул г1ор т1уна.
Ч1ах1иял аскарал сверун лъугъиндал,
Нахъ вуссана имам, аскарги бачун;
К1иябго г1арада Баяниб хут1ун,
Анин рагъул гъалбац1 Ярагъиявгун.
Рихъуниб к1к1алахъе рещт1енги гъабун,
Хандакъал рухъизе къасдал гъаруна.
Цере санграл гъарун, савмаг1ат базе
Бец1аб къварилъухъе къокъа т1амуна.
Хандакъ лъуг1илелде, г1урусазул бо,
Салдар цеве т1амун, т1аде г1унт1ана.
Рукъзал т1уралалде, т1адмаг1ардасан
Т1огъилал байрахъал парпазаруна.
Гъенисаги вахъун сабурав имам
Сург1аталда ана инсул росулъе.
Дирго азбаралъув шагъидт1илилан,
Щулалги гъабуна гъазаваталъе.
Гендерил к1к1алахъе галмал гъаруна,
К1к1ал къваридалъубе къадал х1алт1ана.
Галмазда хадурго халватал рухъун,
Хвел бокъараб жайран жаниб лъугъана.
Цо аздагъо ана къурул ракъанде,
Къуру беганиги, бер къвакулареб;
Муг1рул бис бегана сиялда нахъа,
Сахаб аскаралъе цох1о жиб г1олеб.
Анин аслан-гъаплан гъулгъудилаго,
Гъваридаб к1к1алахъе т1анч1иги рачун.

Рештl арабин гьалбацl, гьазаватaлъе
Гъира бугелщинал цадахъги гьарун.
Мунапикъзабазул къокъагун цадахъ,
Хъахlав гиназ швана галмида цева.
Хlисаб-суал гьечlеб солдатги бачун,
Салдарзаби ана азбаралъуре.
Цо итни къоялъул бакъ баккул гlужалъ
Рагъул кор боркъана капурзабаца.
Бакъаникак ахlун, какал разегlан,
Кор свине биччацlо бусурбабаца.
Рагъул хlал бергъиндал, хlакъав гъазияв,
Гъазават гъабизе гъорлъе лъугъана.
Мушавараялъе Шамилги ахlун,
Шаргlалда рекъараб низам гъабуна.
Тlохабазде рахун, картlал рахъана,
Картlахъан тункlал ран, тlад цlа бакана.
Гъоркъан гlемер тункун, Шамилил туманкl
Щибаб бакl гъур-гъурун, гъоркъго хутlана.
Аставпируллагъан тавбуги гъабун,
Тирщун кланцlун ана Гъазимухlамад.
Вацгlал хвараб нухда хвезе инилан,
Хадувго кланцlана Султанмухlамад.
Гlурусазде тlаде щун вахъиналде,
Щвана къадаралде къадруяв имам.
Мунапикъзабазде квер бегъичlого,
Ккана чlабаралде диналъул хlуби.
Шаргlалъул халифа хвезе вегидал,
Халикъасул зобал багlарлъун ана.
Иаламалъул имам къанщулеб къоялъ
Къаданив клусизе расул вачlана.
Гъазимухlамадил ругънал рихъидал,
Имам Шамилица гъуждул гурана.
Лъел гlодобе рехун, хвалченги босун,
Рохъил гьалбацl гlадин, гъорлъе лъугъана.
Кlалтlа чlун ватарав цо солдатасда,
Кlутlби рортизарун, гъурмалъ къабуна.
Цева кланцlун щварав мунапикъасда,
Къололъ квартlа гlадин, гlадалъ къабуна.
Солдатас речlчlараб ганчlил кутакалъ,
Квегlаб клигъежалъул ракъа бекана.
Гlемер унти цlикlкlун, багъадурасул
Аллагъан абураб гъаракъ борчlана.
Гъединал рутъналгун, гъури балаго,
Гьалбацl батlалъана бода жаниса.
Кереналда чlвараб хочол ругъуналъ,
Бухlараб хlухъел къун, къижун ватана.
Радал чуги къолон, къалул бахlарчи,
Чияда лъачlого, рокъове ана.
Генуб анкъги бахъун, инаралзаби,
Имам валагъизе, росулъ тирана.
Жидерго росулъа мунапикъзабаз,
Баян гъабун, къуна ракъа кодобе.
Фаизал рецlцlулеб моцl, гlадаб лага,
Гъод бекун, чода къан, къотlана цебе
«Эхеб Таргъуялде тилавурги лъун,
Теркалъул аздагъо вана гlорода.
Цlам щван, лугби къотlун, хамалаг гъабун,
Хирияб къаркъала бакъвазабуна.
Гlемерал къояца бакъалдаги ван,
Вукъизе тана мун Таргъу ракъалда.
Шамил имамлъун тун, Таргъу бахъидал,
Вахъун лъуна имам инсул сверуда.

Г'орода ваниги, г'елмудул ралъад,
Къер дур хисунгут'и - к'удияб х'икмат.
Вакъвазе таниги Къапалъул мег'ер,
Карамат унгут'и - кинаб г'аламат!

Рич'ч'уларел раг'лабазе баянал.

Гъазават - бусурбабаца диналъе г'оло гъабулеб рагъ.

Гъази - диналъе г'оло, рух' кун, вагъулев чи.

Макка - Саг'удиязул г'арабиязул шагъар.

Х'лабиб - аварасул цо ц'ар.

Ваг'ла - насих'ат, малъа-хъвай.

Имам - цевехъан, нух малъулев чи, вождь.

Баяниб - чачаназул цо бак'алда ц'ар.

Хандак'ал - т'аде рач'унезе квал-квалалъе рухъарал гъваридал къорал.

Савмаг'лат - динияб рукъ.

Салдар (сардар) - т'адег'анав х'аким, бак'алда тарав пачаясул вакил.

Сург'лат - хехго, г'едег'ун.

Шагъидл'и - диналъе г'оло рух' кун, хвел боси.

Халват - балъголъи; жибо жиндаго ч'араб, бахчараб бак', жанир ч'ун, дин гъабулеб бак'.

Мунапикъ - х'арамзада; бусурман диналда божуларев чи.

Гъаплан — ц'иркъ.

Гиназ - князь.

Мушавар (мушавара) - щибниги ишалда т'асан пикру дандбай.

Шарг'лат - шариг'лат, исламалъул закон.

Аставпируллагъ - Аллагъас ц'унаги, т'аса лъугъаги, мунагъаздаса вац'ц'алъаги.

Тавбу гъаби — г'айибаздаса рек'екълъи, рак'бух'и загъир гъабун, гъа бай.

Халифа - Мух'амад аварасул нухдасан вильлъунев, динияб ихтияр кодосев улкаялъул цо бак'алъул бет'ер. Гъединал бут'рул тун рух'лана, Мух'амад авараг хун хадуб, г'арабаз рахъарал ракъазда.

Халикъ - халкъ бижарав Аллагъ.

Расул - вакил.

Инаралзаби - генералзаби.

Фаизал - баркат, рах'мат, х'алк'олъи абураб маг'лаялда.

Таргъу - Мах'ачхъалаялда аск'об бугеб мег'ералда ц'ар.

Тилавур — хъаравул.

Теркалъул - Терекалъул.

Хамалаг - къаркъала биххи, лага бат'ла гъаби.

Къапмег'ер - дунял сверун бугилан маргъабалъ бицунеб к'удияб мег'ер.

Карамат - ч'аголъи, камиллъи.

Суалал ва т'адкъай.

1. Коч'олъ имам Гъазимух'амад кинав чилъун вихъизавулев вугев?
2. Пачаясул чукъби киналъун рихъизарулел ругел?
3. Дагъистаналъул халкъалъул бах'арчилъиялда тун щиб бихъизабулеб бугеб?
4. Имам Гъазимух'амад щив кколеб ва чанабилев имам гъев колеб?
5. Гъесда хадур рахъарал имамзаби рик'ик'е.
6. Гъезул х'акъалъулъ щиб нужеда лъалеб?
7. Сундуе г'оло гъел имамзаби рагъулел рух'ларал?
8. Кеч'алъул аслияб пикру щиб кколеб?
9. Коч'ол мац' кинаб бугеб?

**Инхоса Г1алих1ажияв
(1846 - 1891)**

ГЪЕКЪЕЛ-МЕХТЕЛ

Г1енеккулел лъанани, лъелебан себе дабар,
Лъелго ине к1оларел рек1арал валгъаназе.
Рак1алда къараб х1асад къват1ибе ах1илаан,
Ах1ибатахъ нуж балан босилеб лъалебани.
Балай цо, г1олохъаби, г1умру къун, нуж рохаял.
Халкъалъ какулеб квешл1и квер щоларелъуб рехе!
Хал гъабе, херал чаг1и, чорхолъ рит1ун хут1аял,
Хабарг1емер гъукъизе къай, шула гъабун, рачел
Гъакълил лъик1л1и лъалев чи лъидаха гъев ватулев,
Питна бекъуи, хвел гуреб халкъалъул берда себе?
Дур ц1акъ г1олохъанаб черх, г1амал к1одолъулеб рак1,
Г1адада ч1аг1а гъекъон, ч1ваге, пакъир, къай чангит!
Къаси-къадл1и лъач1ого, ч1ух1и мун сверун лъугъун,
-Сабру къеги, Мух1ума, х1ехъезе г1ат1ахинк1ал.
Г1амалк1одол1и бугеб к1ет1елеб рагъдухъе шун,
-Щвараб г1ор г1адианаб черх, чидахъе къун, квегъуге!
Гъалбац1илгун къец ах1ун, къолареб гъунаралъул,
Къаркъала, жа гъекъедал, гъедила - дур къабих1л1и!
Рукъалде русиналда сверун квер гъель бахъула,
Хъизан-лъимал ракъидал, рокъоб питна ц1ик1к1уна.
Ц1ураб ч1аг1дал гибиги гучаб жадул цо раг1ги
Рукъалъул бок1нилъ лъуни, лъай г1умруялъул заман,
-Мехтиялъ гъалагъун чи, чугун къурса гъоркъе ун,
Ракъа кодоб щвеч1ого, бищизе г1емер ккараб.
Кинго дуй пайда гъеч1еб пайтон унеб гъакинух,
Гъекъон хадуб парсисан, парт1ан ун, ворч1улареб.
Рач1а, мискин, гъал къоял, къокъал жалги ругелъул,
Къулч1улеб дур «карщица» камизарун лъик1 гуро.
Калам ккедал, абизин Айгунил къисаялъул,
Къвач1а багъун хвеялъул хабар рак1алде щвезе.

Рокъоб къабих1лѣи гѣабун, гѣекъезе ц1акъ бокъула,
Ракъуль гѣз рукъулелѣул, Къурасий ургъел гѣч1о.
Рокъараз квер хъваг1улеб, каранѣе унти кколеб,
Кодоб щвараб маг1ишат г1уруе биччан толеб;
Г1азаналлагъ, къваридго къват1-къват1алда лѣимал тун,
Къиямасеб къоги ч1ун, рукъдеруссин бух1улеб;

Къояца мугъ рехарал херлѣарал эбел-эмен,
Хиял гѣч1еб амру шун, ургъалилѣе рехулеб;
Къог1аб хабар г1емераб, г1антаб пиша гъарзаяб,
Гѣабулеб жо лѣач1ого, лѣадиялѣ нух босулеб;
Лѣазе рекъеч1еб хабар, халкъги ах1ун, гъуршулеб,
Гѣабуль кумек бугесде квер биххизе г1амулеб;
Бот1ролѣа г1акълу босун, г1антабщинаб гѣабулеб,
Гъурмадаса нич бахъун, вахъун г1иц1го хъвадулеб;
Циндаго чорхолѣ бугеб ях1-намус гъорохъ унеб,
Хъубаб г1амал г1емерлѣун, г1адамаз рогъо балеб;
Берцинаб г1умру ч1вазе, г1адалѣ жо щвезабулеб,
Щвараб г1урул гуч бугеб чорхол ях1 хвезабулеб;
Херал, г1ажизлѣаразул г1умрудул адаб тараб,
Г1исиназе квеш хъвадун, квешаб мисал г1амулеб,
-Т1аг1аяб щай гѣекъолеб?!

Къойил т1огъоде х1аллѣун, х1е ц1улеб найил г1умру,
Х1алт1изе квалквалал ккун, кколев чияр ц1обалде.
Ц1ар араб г1елму боссе, г1уламаалгун цадахъ,
Г1умру ч1валеб тушманалѣ толарев мун рег1изе.
Инсул ц1одорлѣи бугев ц1а г1адав г1адаллѣула,
Г1амал мекъисаги ккун, кант1и гѣч1ев гъаг1лѣула.
Лѣик1ав бах1арчи вугин, чангияс къимат къурав,
Къват1 бакъуль г1одовги ккун, г1одула ч1ужу г1адин.
Ч1абаралда гиргидун, годек1ан ас бац1ц1уна,

Ц1уял жалаз жулалгун жеги лѣухъич1еб х1алалѣ.
Х1акъаб раг1ухъ г1инт1амун, г1одобе рехе мехтел,
Г1умру къабих1 гѣабулеб, рукъалда рух1 лѣолареб.
Х1исаб гѣабея, вацал, гѣекъоге мехтулеб жо,
Жинца г1умру бикъулеб, къуръаналѣги какараб.
Бот1ролѣ г1акълу камилав кинго пашманлѣиларо,
Лѣалеб жо, мехтел тани, питна-балагъ дагълѣила.
Гъелѣ къуч1 лѣеч1еб тушманлѣи батизе зах1мат буго,
-Зулмучилѣун вахъани, нахъа лѣалеб дур къисмат.
Къокъаб х1асил, эб тани, тела мун пашманлѣиялѣ,
Лѣимал бесдал гъарулеб гъагаб г1ажал г1унт1иялѣ,
-Г1инт1амун хал гѣабун, хириял лѣади рокъой
Къороллѣун чан хут1арай, хал гѣабе нужецаго.
Херлѣарал эбел-эмен угъдилел г1емер теч1ищ,
Г1олохъанго вас вукъун, къо т1аде щвелалдего?
Гъеб балагъ х1акълѣанани, х1ехъезе ц1акъ бак1лѣула,
-Бачун бач1араб мехалѣ, лѣазе толаро кинго.
Ккараб къадар бахчулеб, бичасул х1укму бугин,
-Пиг1лу жидехъго бук1ин раклалде кин шолареб?
Ч1ван рехарав чиясда рух1 лѣун кин бажарулеб,
-Бер бахъун ун, хъат ч1ванин, ч1елищ гъеб бук1аралѣуб?
Бехе ун хадуб г1урул - г1адат т1ад буссунареб,
Т1ерхъун унеб бакъулги – къот1и нахъ буссунареб;
Къоно ч1ванин, ун хадуб, оцол пайда щиб нилѣей,
-Щушан араб г1ерт1ил лѣим г1урдадаса киб щолеб?
Балагъ бачун, мужадил жагълу т1аде ах1улеб
Т1езабун добег1ан те г1антаб пишаялѣул лѣим.
Лѣик1аб г1умру ч1унтулеб, г1акъил аск1ов къалареб,
Къабилил агълу ц1ехон, илбисалѣ малѣун лѣараб,
Гъекъани къосунеб лѣим къавуль къазе рекъелищ?

Бог1ол ч1аг1а гъабизе гъукъараб щай лъалареб?
Щайт1аналъул нух босун, басралъизе щай ч1олел?
Г1елму, г1амал машгъурав Шамилил заманалъул
Шарт1азда ц1акъ рекъеч1еб къосараб нух ккун унге!
Г1ажаиблъи г1еларищ г1адамазул мекъса ин:
Божкъаликъе ч1варасул рец1ел босе рортула,
Мехтелалъ чи ч1вараца, гъедда къвал бан, гъекъола;
Рохалил г1умрути ккун, г1акълу камилаб гъабе,
Кинавго чи бахилаб хвалие х1адур гъаре!
Х1акъаб иш сах1их1 гъабун, х1арамаб рик1клад гъабе,
Рак1ал журазе гъарун, гъаб г1алам вацал гъаре!

Суалал ва т1адкъай,

1. Кин нужеда вихъулев г1емер гъекъолдулев чи?
2. Гъакълица щиб инсанасе гъабулеб?
3. Халкъалъул кинаб гъоркъоблъи бук1унеб г1емер гъекъолев чиясулгун?
4. Гъакълица щиб бекъулеб?
5. Гъекъолдухъанасул чорхол ч1аголъи кинаб бук1унеб? Сахлъиялъе кинаб асар гъель гъабулеб?
6. Гъекъолдухъанасул г1амал-хасият, хъвада-ч1вади кинаб бук1унеб?
7. Авторас гъекъолдухъан сунда рельтъинавулев вугев?
8. Асаралъул х1асилалда авторас сунде ах1улел ругел?
9. Мехтулев, гъекъолдулев чиясул х1акъалъуль нужер пикру хъвай, гъесда рекъон кколел эпитетал, дандекквеял, риторикиял суалал, коч1олъа росун, нужерго тетратазда хъвай.

ИСРАПЧИЯСДЕ

Гъабихъе ун ххенола, ханжу г1емер бокъула,
Г1одобе охх унелъул аз халго гъабуларо.
Хинк1ал ц1ик1кин ц1ар буго, ц1алк1у ризаб какула,
Кванан г1орц1араб мехаль, г1емераб калам ккола.
Калам г1ажамиязе г1араб т1ехьалда хъвараб,
Г1енеккун хал ккунани, кицилъун себе ч1олеб.
Капуразул хан Пирг1ан г1едег1ун унелъулги,
Айгъирги ч1езе гъабун, бог1олги мугъ босараб.
Корохъ-гъабихъ чамг1аллъун, чадил адаб рехула,
Чакар-ханждаг1а г1адиная г1ат1ал ч1ва камуларо.
Месед-г1арацадалъун г1амал к1одолъаравги,
Г1ат1ал адаб рехани, рихунин г1аламалда.
Г1унк1к1азулгин дарамаль дуй хайир бахинаро,
Хабар рекъезе гъабун, рукъ себе турк1иларо,
Тавбу, дур кант1унгут1и, кванил тун бугеб адаб,
Исрап гъабун, бог1олл1и буго дур рахъ-рахьалда.
Рагъарал къандалъаби, къаг1ида гъеч1ел гъирал,
Гъезда т1ад т1охол къуч1би, къого карат1 бахъарал.
Букъизе кверал т1аг1ун, кун ххезе рук1к1ен камун,
Калиматил нусалда бисмила к1очон буго.
Босулаго гъарщола, гъирда жаниса гъуна,
Гъарималъул гъобо-кор кинг1аги х1ебт1ун бугеб.
Бог1олл1идул х1урмат ккве, х1алихъатил хъатир те,
Хинк1 дуца гъудул гъабе, гъель мун жанив вачунин.
Нухда бортун батараб тоге мугъ пурч1инадул,
Гъель дуге квербакъила, ракъуда себе ч1ела.
Ч1еч1ого кваналев чи какун вуго г1елмуяль,
Г1адлу гъеч1еб чехъдила - дару гъеч1еб унт1ян.
Мунго жиндихъ урхъараб, хъант1ун вач1ун, босуге,
Балагъарав хъимулеб хъуллъей лъазе биччаге.
Нужго г1орц1ун т1ок1лъараб рикъзи пасат гъабуге,
Гъеб квине кват1ич1ого кколебл1и лъай ригъдаго.

Суалал ва т1адкъай.

1. Инсанаое киг1ан бугониги пайдаялъе батугеб бишун лъик1аб жо щиб?
2. Бугол1и пасат гъаби коч1оль кин какулеб бугеб?
3. Ниг1маталъул къадру, къимат кин гъабизе кколилан коч1оль абугеб бугеб?
4. Кинаб х1алт1ул х1асилалда нилъехъе кваназе чед щолеб?
5. Нилъеца чадил къимат кин гъабизе кколеб?
6. Авторас кинаб насих1ат коч1оль нилъее гъабулеб бугеб?
7. Чадил ва гъельул гъабизе кколеб х1урматалъул х1акъальулъ, нужеда лъалел т1оршел г1езабулел г1адамазул х1акъальулъ нужерго пикру хъвай.

РАКЪ

Чан г1алимчиясул г1елмудал керен,
Дуда жаниб бачун, ракъде буссараб;
Чан устарасулдай меседил кверал,
Каранда т1адги лъун, х1урде руссарал.
Чан ч1ух1арав хандай, пахрулги ц1акъав,
Жидер сих1-мах1 т1аг1ун, жанир турарал;
Чан г1акъиласулдай рек1ел хиялал,
Хвалица х1ор гъарун, духъе руссарал.
Чан гъудул-гъалмагъдай, чан рос-лъадидай,
Цоцалъ г1ишкъу т1ок1ал рат1а гъарурал;
Чан ч1ух1и бергъарал, гъава к1удиял,
Х1айран хут1изарун, дуца зуарал.
Мун г1адаб бергъараб, г1адлу бит1араб,
Чи башад гъабулеб щибго бихъич1о,
-Мискин-пакъир, залим, вали, наибги,
Бат1а гъарич1ого, жанир рачунеб.

Суалал.

1. Нужер пикруялда инсанасул г1умруялъул гъоркьохъеб халалги киг1ан бук1унеб?
2. Инсанасул ахирияб рукъ киб бугеб ва жив-жив чияс гъеб рокъове ине кинаб х1адурлги гъабизе кколеб?
3. Бечелги-мискинлъиялъухъ, к1одолги-гъит1инлъиялъухъ, хъулухъ-пишаялъухъ балагъич1ого, къварараб ва битараб суд сунца гъабулеб? Киналго г1адамал кир рашалъулел?
4. «Ракъ» абураб коч1ол аслияб пикру кинаб кколеб?

Рич1ч1уларел раг1абазе баянал.

Дабар — такрарлги.

Валгъанал - г1акълуялдаса, рек1едаса арал.

Х1асад - жах1да, рак1квешлги.

Ах1ибат1ахъ нуж балан - сураталде (карточкайде) балагъун к1вар кьолеб лъани.

Жа - ц1олбол яги цогидаб пихъил бахъараб чагъир.

Гиби - шаг1ил хъаба.

Раг1 - жанибе лъамалги т1олеб ва щиб-щибниги балеб шаг1ил т1аг1ел.

Пайтон - чуяз хадуб ц1алеб, г1адамал раччулеб гьоко.

Г1азаналлагъ - Аллагъас ц1унаги.

Г1уламаал - г1алимзаби.

Пиг1лу - хъада-ч1вадизе лъай, иш гъабизе лъай; г1амал-хасият ц1уни.

Мужадил жагълу - балагъалде гъурав, къосарав чиясул лъай ва бич1ч1и гъеч1олги.

Божкъаликъе - тохлъукъе, рак1алдаго гъеч1ого.

Сах1ух1 - тасдикъ гъаби, мух1кан гъаби.

Къабиллil агълу - ццидакъ жиндирго вац ч1варав Къабил абулев васасул агълу.

Г1одобе охх ин - гъабил ракваялдаса гъоркье мугъ чвахи.

Исрап гъабун - пасат гъабун; ургъел гъеч1ого, гъородахъ биччан.

Рикъзи — боц1и, рател.

Залим - зулмучи; гурх1ел-рах1му гъеч1ев чи.

Вали - рак1 лъик1ав, мунагъ гъеч1ев чи.

Наиб - округалъул бет1ерги бодул цевехъанги.

РУГЪЖАСА ЭЛДАРИЛАВ
(1847-1884)

РОСУ БЕРЦИН

Инсул росу берцинай
Багларцлорол сурахли,
Ссун рекелелъе йосарай,
Яс, мун глaдинай ккечло.
Глoдосa авал канаб,
Куркъбал меседил тlавус,
Тlолго дир гlакълу арай,
Печло бичас мун гlадай.
Глoдоб ракъалда тlегъан,
Тlегъ-хералъул кунчли-нур,
-Тlолабго дуде буссун,
Сси хун, херлъулеб буго.
Борхалъуда хъвадулеб
Кваркъи-милъир хехаб жо,
Мунилан рухlдаллъиялъ
Хlатlида унеб буго.
Огъ, дир гъари гъардарас
Гъабегиха тlубазе,
Гъаваяб итаркlo-хlинчl
Хlулидул босноб кквезе.
Иншааллагъ, дир дугla
Батагиха къабулаб,
Къокъин берцинаб гланса
Жемун къвалакъ къакъазе.
Къолбол къадру цlикlкlарай,
Цlар бахъарай хlабибат,
Хlакълъун мун дие щвани,
Дин-тlагlатго телаан.
Азалияб къаламалъ
Зарра хъвалебанани,
Дудаса берцинаб рухl
Бицунебцин рагlичlo.
Рокъи-гъава, гъаб гlишкъу
Гъедин дирги бергъана.
Алжан бакълъль лъуниги,
Къурун тlад вуссинаан.
Тlолго гlалам, махлукъат
Хъирщун балагъаниги,
Букlинаро гъайбат-куц
Гъанже дудаса тlокlаб.
Биун тlураб гlарацlан
Дур гlанабазул цlваки,
Цlер матlудал бакъудгlан,
Берал рухlилеб хlалалъ.
Хlанил къарал курмуца
Катнилъанго нур бала.
БенДаб сардилъ чирахълъун,
Чахтlикъ нодо кенчloла.
Чlегlерчараб накlлукъан
Баккун щолеб багларбакъ,
Баккараб гъанал хъахlлъи,

Кинабго логол кълъи!
Халипалъул узданлъи,
Огъ, дур чорхол гъайбатлъи!
Гъава бит1ун халалъи,
Хабаралъул гъуинлъи!
Халалъи-къокълъи рекъон,
Къвалакъ кквезе дуруслъи.
Дур беразул ч1ег1ерлъи,
Бохдузулги чергеслъи.
Чалухго дур эбелалъ
Т1адйит1ун дур къач1антей-
Дудаса берцинаб рух1
Бицунебцин раг1ич1о.
Рокъи-гъава, гъаб г1ишкъу
Гъедин дирги бергъана.
Гъаваялъул хъах1микки,
Хъах1ил зобазул т1айра,
Т1убалеб х1алалъ гъеч1ин,
Гъуинлъизе те раг1и.

Суалал.

1. Нилъеца Элдарилас нахъе тараб адабияталъул ирс дагъаб бугин абизе бегъулищ?
2. Доб ч1ужуг1адан г1аданлъун рик1к1унареб заманаялъ, Элдарилас гъей т1адег1анаб даражаялде яхинайи гъунарлъун рик1к1унищ?
3. Кинал раг1аби, эпитетал, дандекквеял ратун ругел поатасда ч1ужуг1аданалъе сипат-сурат гъабизе?
4. Сунде авторас жиндирго куч1дузулъ г1адамал ах1улел ругел?
5. Жиндирго рокъул куч1дузулъ Элдарилас щиб какулеб бугеб?
6. Элдариласул лирика цох1ого рокъул куч1дузда къокълъулищ?

ЖЕРГЪЕН ГЪАРТУН ККАНА

Баг1араб чу кьолона,
Черхалда ярагъ бана.
Чода рек1уму швана
Хуршиласул бак1алде.
К1иго-лъабго кьо бана
Ихтилат-сух1маталда.
Гьесул буюрухъ гьабун,
Хъван кагъат кодоб босун,
Ункъабго сибилалда
Наибасул мугъру ч1ван,
Гьенисаги вильлъана
Ч1ахъадерил росулъе.
Гьоболасул кавуда
Чуги бухъуму тана,
Ахтал тахиде вахун,
Тирун г1одов вук1ана.
Г1ажаиблъи бугилан,
Рагъираг1алде швана:
Зурмагин къалиялъул
Г1инзунир гьаркъал руго.
Гьелъул х1исабал гьарун,
Г1одовги ч1ун вук1аго,
Г1инкъасул Исмаг1илил
Бахъун буго буюрухъ:
Гьобол-гъудул вук1индал,
Божарав чи вук1индал,
К1удияв наибасул
Амру рехизе к1веч1о.

Ругъеждерил хан г1адав,
Халкъалда ц1ар раг1арав,
Имирил Г1алихъе ун,
Гьикъун калам гьабуна.
Кинго изнуги къеч1о,
Ине пурман гьабич1о.
Эв вахъуму семана,
Ццин бахъун гаргадана,-
Берцинаб х1алалъ бицун,
Раг1и дида бич1ч1ич1о...
Гьенив ине къасдалда
Къач1адилев дун вуго,
Гьудулалда берч1вазе
Ч1алг1араб х1ал дир буго...
Гьенисаги вильлъана,
Дирго рокъове швана,

Жергъенги гьартун ккана,
Гьаракъ-бакъан къот1ана,
Хъващт1ан г1аде вахъана,
Цо расанди гьабуна.

Жергъен к1ут1ун, кеч1 ах1ун,
Лъабго раг1и абуна.
Х1ал лъазе биччач1ого,
Кьо лъик1 гьабун, гьел тана.
Гьенисаги вильлъана,
Росураг1алде швана,
Росураг1алда йиго
Ч1ух1ав наибасул яс.
Аск1ове дун швелалде,
Г1емер чи гаргадана.
Йокъулейги гьоркъой ккун,
Лъабго раг1и абуна.
Г1адамазда лъалилан,
Валлагъ, ккеч1о рак1алде.
Гьоркъо-гьоркъоса чаг1и
Рахъун ана рокъоре.
Гьел апицерзабазул
Бадиса кьер босана.
Гьоркъогои ч1ег1ерлъарав
Ч1ахъадерил росдае
Ц1акъго тушманлъун ккарав
Гьебсаг1аталъго лъана.
Х1илла-макру батилин,
Дун гьезухъ балагъана:
Гьез кванараб кванана,
Гьез гьекъараб гьекъана.
Рижи квешав кашишас
Босун самовар лъуна.
Босун лъезе бокъич1о,-
Сородана дир лугбал.
Гьаракъ-бакъан рекъезе
Гьабулеб жо бутилан,
К1алал гьикъуму ц1уна,
Гьедун гьекъезабуна.
Гьоболасул вас швана,
Бах1аразулъе ах1ун.
Ракъандаса гьезкги ккун,
Х1ал-зулмуялъ вачана.
Бах1аразул рокъобе,-
Ихтилат-сух1мат буго.
Апицерзаби руго,
Берцинал ясал руго;
Кьолеб г1аракъи буго,
Кваналейб чакар буго,
Кеп-къелалда ч1ун руго
Ч1ахъадерил бах1арзал.
Гьезул ч1ух1унтеялда
Чиго нахъ г1унт1уларо;
Хвезе рижаралилан
Гьезда рак1алда гьеч1о.
Хъващт1ан г1аде рахъана,
Хъваш-баш диргин гьабуна,
Гьоболасда хьолбохъ дун

Глодов члеше гъвуна.
Гъаб гламат щибилан,
Щибдай-киндаян абун, Т
ира-сверун балайдал,
Чарчарал гъудузда гъорлъ,
Гтинчлаб мокъокъ гладинан,
Глохил раглада йигей
Йокъулелда бер члвана.
Дидехун балагула,
Тирун кверлгин хвагула,
Дир ракл къварид гъабизе
Щуцу, къвакъвай бахъуна,
Сверун глолохъаби члун,
Гъекъолдизе гъвуна.
Гъаракъ-бакъан рекъедал,
Гъекъолеб жо цликклинда,
Лъабго рагли абейан,
Щиб-кинали лъаларо,
Чвахулеб маглу буго,
Глодудел берал руго.
Глажаиблги бугилан,
Гледеглун гладе щвана.
Тамашах, йокъулей,
Дур хварав чи щив вугев?
Росу разияб къоялъ
Къварилги щиб, меседо?
Жакъа къварилгичлей дун
Кидаха къварилгилей?
Загъру-закъумалгул лълар
Къезе дие къун буго.
Мунгиму данделгизе
Дарманин къркъолого,
Къанабазукъ мун лъезе,
Лъий бокъилеб, глолихъан?!
Дие гъеб гъабулеблги
Дида лъанго буклана –
Дица гъабулеб ишан,
Гъудул, дуда бичлчлчло.
Нух битлаги, гъавали,
Гъабеги бичас дарман.
Бичас биччан танани,
Хвечлого дун хутлани,
Телароха, йокъулей,
Гъеб хлалалда дица мун.
Бичасул къотли тлад шун,
Хвел глагарлъун батани,
Алжаналда жанирги
Данделгилел ратила.
Дудехун клалъаледухъ
Клал-мацл гъечло, йокъулей.
...Кодобе квер босана,
Цо дагъаб кеп гъабуна.
Гъеб баклалда ракл тана,

Дирго баклалде щвана,
Азбаралгуб чу тана,
Хъахлаб рагъиде щвана.
Херлъарай эбелалда
Клалъа-басай гъабуна:
- Гъобол-гъудул глемерав,
Гъадиав чи вугелгул,
Дове-гъаниве унес
Алжан къегиян гъаре.
Глемерал гладамаца
Лъиклавилан абун,
Алжан къолин абуга
Цлаларал глалимзабаз.
Дидагоги бихъана,
Глехъалдаги батана,
Гъанже дир хул бугеб жо,
Гъелде гурони гъечло...
Гъелда хадув вуссинин
Росдал глолохъабазде:
- Элдарилав хунилан,
Хочл-хабар тун, руклунге,-
Члукларал глолохъаби
Глодор члван бегуларо.
Бахларгелалгул глумру,
Гладада хун, херлъани,
Херлъун боснов васлъунги
Санаглатго ккеларо.
Самовар гъалиладай
Дов Хуршил Мухламадил,
Дир каранда регел глун,
Глакъубадай батараб.
Чайгоги гъекъеладай,
Унго, Патиматица,
Дунялалгул берцинлги
Тлолго дие къотларай?!

Суалал ва т1адкъяал.

1. Элдариласул лъимерлъиялъулаб г1умру кинаб бук1араб?
2. Элдариласул куч1дузул аслияб тематика кинаб бук1араб?
3. Г1инкъасул Исмаг1илиде ва Хурпгал Мух1амадиде поэтасул кинаб бербалагъи бугеб?
4. Наибас ах1ун вугониги, унгеян Имирил Г1алица поэтасда абиялъе г1илла щиб? Гъес къураб г1акълуялъухъ г1инт1амич1ого, шаг1ир Ч1охъе щай арав?
5. Ч1охъдерил бечедал чаг1азе кинаб къимат къолеб бугеб Элдарилас?
6. Шаг1ир хвасар гъавизеян, гъесул йокъулелъ бахъараб жигаралъул х1акъалъулъ коч1олъ кин абулеб бугеб?
7. Шаг1ирасда живго цо балагъалъукъе ккезехъин вук1ин сундасан бичМараб?
8. Элдариласе загъру къеялъе щиб г1илла бук1араб?
9. Гъунар т1ок1ай коч1охъан Г1анхил Мариница сунда релъгыनावулев вугев Элдарилав?
10. Г1адамазда гъоркъоб бащалъи гъеч1олъи кинаб коч1олъ авторае баян гъабулеб бугеб?
11. Кин какулеб бугеб авторас к1игъумерчилъи, гурх1ел гъеч1олъи, къарумлъи?
12. Инсанасул хъвада-ч1вадиялдохун кинаб бербалагъи бугеб шаг1ирасул.
13. «Жергъен гъартун ккана» абураб кеч1 кинаб халкъияб кеч1алда релъгъараб бугеб ва щай?
14. Гъеб коч1ол сюжеталъул х1акъалъулъ щиб бицине бегъулеб?
16. Лъалаго загърудул лълъар гъекъей поэтасул бах1арчилъильун рик1к1ине бегъулиц?
17. Т1абиг1аталъ кинаб асар гъабулеб бугеб шаг1ирасе?
18. Элдариласулги Хочбарилги г1умруялъул х1акъалъулъ щиб нужеда абизе к1олеб, кинаб рахъалъ гъел цоцада релъгъарал ругел?
19. Элдариласул коч1олъ ругел риторикиял суалал рате.
20. «Элдариласул творчествоялда гъоркъов лирикияв герой» абураб доклад хъвай.

Рич1ч1уларел раг1абазе баяиал.

Сурах1и - шиша.

Т1авус - х1анч1ида ц1ар.

Инишааллагъ - Аллагъасе бокъани.

Г1анса - муг1рузда бук1унеб х1инч1.

Х1абибат - йокъулей.

Т1аглат - Аллагъасе мук1урлъи, Аллагъас нильеда т1ад лъурал ишал т1уразари.

Азалияб къалам - щивасул къисмат хъвалеб Аллагъасул къалам.

Зарра хъвай - берда бихъулареб жоялъе х1укму къот1и.

Махлукъат - миллат, халкъ.

Халип - форма, куц.

Узданлъи - берцинлъи, кинабго рекъонккей.

Т1айра - х1инч1.

Гъартпун ккана - бортун ккана.

Амру - буюрухъ.

Пурман - изну, разилъи, вакиллъи.

Сибилалда – бок1оналда (*диалект*).

Къолеб - гъекъолеб.

Къезе - гъекъезе.

Гъавали - гъагав, чалухав, авадавав чи.

Бакъайч1иса Ч1анк1а
(1866 – 1909)

САЙГИДУЛ БАТІАЛИДЕ

Хунзахъ конторалда кагъат рагъула,
Килас-печать чІвараб, чІегІер белъараб.
ВачІараб почалда хабар рагъула,
Хъвалаго магъица адрес чураараб.
Босизе хІинкъараб, къезе намусаб
Къалул кагъат буго кансиларалда.
Кинавго чиясул ургъел бергъараб
Бодул хабар буго Хунзахъе бачІун.
Телеграмм хІалтІулел начальникзабаз,
Чияда лъачІого, чІегІер бан буго.
"Бой" казет цІалулел апцерзабаца,
Магъу бацІцунаго, бицунеб буго.
Макъиль илгъам гъабун, гъаналь бицундай,
Гъунар тІокІав лачен чучун вугилан;
Печать бахъулаго, берал сорондай,
Сайгидул БатІалил хабар бугилан.
Беразул магъида кириталги ран,
Каранда цІунана цІалараб кагъат;
Жаниб рекІараб цІа цІилалъги бахчун,
Чиядаса хабар балъго гъабуна.

РакІалъул чаранлъи чи тІагІаясул,-
Чорхол яхІ хваниги, хІал лъазе течІо.
Тавбудул щулалъи ШапигІиласул,—
Щвараб къадаралъе сабру гъабизе...
Аллагъасул къадар къабул бугилан,—
Къулараб борхана эхеде бетІер.
ТІаде щвараб хІукму хІехъелин абун,—
ИяхІ къун, черхги ккун, чи гІадин чІана.
Бахчун тІубаларо чІегІераб кагъат,—
Китайзул магъиль гъалбацІ чІван буго.
Балъго щай гъабилеб, Чачанзаялда
Шагъидлъун рагъула Сайгидул БатІал.
Магъу бахъиларо, билхъа гъабила,—
Гъунаралъ къечІелъул япониякъа.
Данде руссинаро тагІзияталъе,—
ТалихІ къун, къолбода вас щапунилан.
Жакъа духъ гІодизе магъу хутІичІо,—

Хадуб балагъун тІун, тІагІун букІана.
ТІад вуссун вачІунеб сурат букІинчІо,—
Бихъизельун къураб лъимер букІана.
ТІад ханжар борчине мех щун букІинчІо,
Щонщоялъ цулъараб айгъир квегъана.
Хазина биххаги япониязул,
Гъунар тІокІаб лачен гІезегІан течІеб.
ГІарцул магІдан тІеги падишагъасул,—
Чиго гІечІев лачен вачанин болъе.
РекІель чаран лъурав чи гІечІев гъалбацІ,-
Чорхолъ гъаргъар бана, рагъул бицинда.
Бода гъунар тІокІаб тІадагъаб хъиргъу,
Хъвайгун гъорлъ рекъана мун низамалда.
Кварида ругъунаб эгъе хъахІаб чу,
Нахъе бачІунареб гъаналь бицана.
Огъ, мун цеве гъавун, цадахъ вац вачун,
Хъирщун чуял рекІун, бихъун ярагъ бан,
ХІ ал хъубал хІайранлъун, рокъарал угъдун,
Унеб къоялъ дуге бер гІун батила.

Хвалчаца лъе магъу, чоца бай чІегІер,
ЧІухІараб хъиргъудал хъат тІаса индал.
Апицерзабаца тагІзиятги лъун,
Тиканов инагъде, анин кодоса.
Дуга рачлихъ балеб чармил хвалчада
Чиго ватиладай тІокІаб борчине?
ГІарцул номер бугеб Гъазданищ ханжар
Хазинаялда лъе падишагъасул.
ТІад рекІун чІолареб, чІел толареб чу,
Бичун боссе кІолеб чи ватиладай?
Хвалчен ятимлъана, чу къороллъана,—
КъватІахъ лъимал гуро, лъади-рукъ гуро.
Киласал угъдила, полк къварилъила,—
Къайи гъоркъго течІо, бачун чу инчІо.
Женаз гІелму цІалун, низам куцарал
Китайзда гъикъе, къвакІи бицине.
Кагъанатзабаца сихІру малъарал
Лъала дур гъунарал япониязда.
Жиндир къерилаца чу къололелде,

Къалул чѣл босарав Сайгидул Батѣл.
Дандиял васаца ярагъ балелде,
Давла бакѣарулеб кѣлкъолаб гѣалбацѣ
Разъезд хѣлнкѣаралъуб къолден ретѣне
Къокъаб гужгат битѣе императасе.
Къо тѣде ккаралъуб, гѣорал рахине
Эгъе хѣахѣаб чу къе пачалихѣалъе.
Рагъул аят хѣвараб мисри каранда
Кѣи-кѣиккун бай килас нусго гѣезегѣан.
Япониязул къо къвагъулеб къоаялъ,
Къечѣлеб щай апцерлѣи иргѣанисесе?
Гѣалагал боязда данде вагъидал,
Гѣежда чин щай бачѣлеб чѣухѣараб лочнол?
Килас босичѣони, васлѣи хвагиян,
Хвалчада квер къабун, гѣедун вукѣларав;
Чѣел чихахъ танани, талихѣ къагиян,
Къилбаялде вуссун, гѣарун букѣараб.
Меседил лѣел гѣабе, чармил хвалчадуй,
Чоца би гѣекъегѣан, къотѣлараралъухъ.
Чинидул килас бай багѣараб чоца,
Чуял къололелде, къалде щваралъухъ.
Васищха вукѣларав Шапигѣиласул,
Сотѣнабазда данде живго вагъулев!
Гѣалбацѣни букѣараб хѣиндал кѣкѣалахѣа,
Бахѣараб боялда гѣунар бихѣараб!
Зурма-къолол гѣаркъихъ къурдухѣан гѣадин,
Гѣишкъуялъ вартулев тункѣил гѣаркъихѣе.
Гѣаваялъул лучнул, чундузулъ бисгѣан,
Гѣемерлѣун хѣалхѣечѣо бихѣараб рахѣат.
Эбел гѣодилаго, борчараб ярагъ,
Пача угъдилаго, бичун рагѣула.
Гѣагарлѣи къварилъун рекѣараб тулпар,
Полкалъул ракѣ бахѣун, хѣвехѣун рагѣула.
Мунали цо лѣимер, лѣуни щиб хабалъ,—
Лѣабго японияв къаданив лѣедал.
Къадар щварав хвезе тѣадаб жолѣидал,—
Тѣокѣлав кинан хвелев рагѣда гѣазияв.
Мунилан гѣодилей, эбелги йигин,
Ахѣланий йикѣине йижарай гѣадин.

Гѣадада хун унев эменги вугин,
Эб дур хѣарбуялда хѣал хѣоларого.
Полкал нахъ руссине, пирказ бахѣанин,
Вахѣинарищ давла данде гѣабизе?
Дандияца къайи къачѣаллеб бугин,
Рокъоре рачѣине чуял кквеларищ?
Сотѣниялъ бикъулеб ччукѣел босизе,
Ресго рекъеларищ къоно борхизе?
Бачѣун бугин рухса руссаян абун,
Сагѣдулагъ кин инев инсул росулъе?
Сотниялъул чуял ричулел ругин,
Баче дурги айгъир, багъа гѣабизе.
Хвалчадул чармида чорхол рухѣ лѣурав
Чучаравищ, лачен, япониязе?
Чодул къолонибго гѣумру тѣамурав,
Гѣадалъ басанданищ мазгарул гулла?
Дуда тункѣил гулла гаргадулилан,
Дагѣба букѣунаан гѣолохѣабазул.
Хвалчадул чармие чучуларилан,
Чанги бицунаан милицабаца.
Багъа къун босараб эгъе хѣахѣаб чу,
Хѣамун кин вачѣинчѣев лачен рагѣдаса?
Данд цѣан месед хѣвараб харайдул гужгат,
Къолденлѣун кин чѣечѣлеб тункѣил гуллие?
Хвалчен кодой босун, кверда бахѣидал,
Килщал сородана Мисри каранда.
Кодоб берданкагин чотѣе вахиндал,
Чвахун тѣун гѣодичѣищ багѣараб айгъир?
Ракѣалде щиб ккараб, талихѣкъадил вас,
Толѣб бугин ккечѣищ жакъа дуниял?
Данде къанищ кѣутѣби, кѣалкъолаб гѣалбацѣ,
Кѣалъазе чи анищ аскѣован абун?
Сардиль бичуларѣб чарамул хвалчен,
Хѣатикъа бортанищ, тарун унаго?
Авлахъ батѣиялъув тѣамуи лѣолелъул,
Тѣаде щвезеанищ чѣухѣарав эмен!
Гѣвел ругъназул бица мун велъулелъул,
Аман, аскѣоваяищ тѣул бикъарав вац!
Дур би гѣодоб тѣураб Биюнтаялда
Бахѣе хѣазмил сурат, сверун цѣар хѣвазе.

Маргъалул черх лъураб Чачанзаялда
Чали меседил къай ъабру сверухъе.
Нухъби тлад свердизе хъархъалъ течлъелъул,
Хъвараб къадаралда разиял руго.
Хъурмица члъиклъизе кълкъалахъ хутлъичлъо,
Хоб бухъун вукъидал, къадар бичасул.
Тушманасул хлъалгъун, кълветлъ букъулаго,
Къанщичлъелъул берал, алхлъамдулиллагъ.
Къотлъун бетлъер босун, басраги гъабун,
Росабалъ течлъелъул, щукру бичасе.

Суалал ва тладкъаял.

1. Члъанкълъаца гъаб магълуялъулъ кинаб рагъда ккараб лъутъа бахъиналъул бицунелъ бугелъ?
2. Дагъистаналъул рекъларазул полкалда гъорлъ щал рукъларал?
3. Магълу чан бутлъаялде бикъизе бегъулеб ва жиб-жиб бутлъаялда щиб бихъизабугелъ бугелъ?
4. Гъелъ къварилъи киназего глъахъалаб буклъин бихъизабелъ.
5. Гъединаб къварилъи тладелъ бачлъиналъе глъайибиявлъун щив вихъизавугелъ вугелъ авторас?
6. Магълу хъваялъе Члъанкълъаца сундасан пайда босараб?
7. Магъларул глъолохъабазул, хасго Шапиглъиласул васазул бахъларчилъи ва къохлъехъей бихъизабиялъул бице.
8. Асаралъул глъуцлъиялъул (композициялъул) бице.
9. Асаралъул мацлъалъе баян кье.

ТІАЛХІАТИДЕ

Дирго раk1 т1ун араб т1авус бихъизе,
 Т1аде маг1арухъе яхине анищ!
 Т1ад къот1ун хъамураб хъиргъу ц1ехезе,
 Хундериl боялда тиризе анищ!
 Маг1арухъе унел хъах1илал нак1к1ал,
 Хъван кагъат босизе рее рекъеларищ?
 Хунзахъе щолелъул, Шамалъул гъури,
 Гъит1инаб сайигъат т1обит1иларищ?
 Маргъалул гъажалда гъаргъар бан буго,
 Бицун хвараб раг1ул хиялал гъарун.
 Бук1арабги канлъи босулеб буго,
 Росу лъаларев дур пикраби гъарун.
 Унго, мутаг1илав, тарайищ рехун,
 Тушманзаби рохун, хъах1баби релъун?
 Талих1 къун вохаяв, к1велищ барщизе,
 Ал мац1ихъабазул мурадги гъабун?
 Гъанже мунни ании, адин дунги тун,
 Унго, раk1 киб бугеб, квелъ бач1еб барти?
 Квер босулеб бугин нижер росулъа,
 Вуссунеб свери щиб, сабураб лачен?
 Чан росудай буго, балъго рещт1унеб,
 Балъго чан гъабулеб гъалагаб лочнол!
 Гъудул чандай йиго, дун г1адин тарай,
 Г1елму гъуинлъизе рокъиги гъабун.
 Дир бадисан унеб маг1у бихъизе,
 Хъухъикъан бец1ц1улеб ц1адахъ балагъе.
 Ц1а рек1ун бух1улеб х1ухъел бихъизе,
 Хъиндал к1к1алабахъе нак1к1ухъ балагъе.
 Унго, дун маг1арухъ ятараяни,
 Г1аламго урхъараб хъиргъу босизе!
 Хундериl боялда йижараяни,
 Лачен жаниб ч1араб росу бихъизе!
 Зодил т1авус ч1валев ч1ух1араб лачен,
 Ч1аго дун йик1аго, вихъилародай?
 Нижер хъиндал к1к1алахъ ах1долеб гагу,
 Гарбида къвал базе вач1инародай?
 Кагътал хъван къун, рокъи дидаги малъун,

Лъик1 йик1аян тана дун тайланица.
 Теларилан гурищ къот1и бук1араб,-
 Къвал щайха чучараб, чукъаби г1емер?!
 Вода къили лъураб къибил къулана,
 Къадар гъеч1ев дуда к1алъанин абун.
 Къоязда нур барай дун басралъана,
 Росу лъаларев духъ балагъунилан.
 Мут1рузда свердулев Хизри авараг,
 Халкъалда сурана, мун сабаблъун дун!
 Хваразда рух1 лъолев Г1иса авараг,
 Мун сабаблъун гурищ гаргалел ругел!
 Мееед хъванин абун, хъирим холаро,-
 Халкъул г1алам тела дица гаргалеб.
 Гудраде кканани, гъалбац1ги ккола,-
 Ккуниги к1варич1о дун махсараде.
 Зодоб бахунеб чан кверде буссарав
 Мусанип т1ад къот1и къварилъи гуро.
 Къуръангиму х1адис, х1ухъ бан, гъекъарав
 Г1алимчи сабаблъун, суре абе дун!
 Ал г1алимзабазда г1елму малъарав
 Г1алимчияс гурищ рокъи малъараб?!
 Г1акълу бугелщинал кверде росарав
 Мусанипас гурищ балай ц1алараб?!
 Г1елмуялъул ц1ураб керен чучидал,-
 Чаран-махх гурелъул, йиун ятила.
 Чорхол х1ал хисулел сабабал хъвайдал,-
 Хъазмил, чармил гурич чакаралъул гъан.
 Малаикзабаца г1елмуги малъун,
 Дун г1адал гъайизе вач1арав вах1ю;
 Х1урулг1инзабазул т1абиг1атги лъан,
 Дун т1аса йищарав зодил малаик.
 Керен суданиги, сабру гъабуна,
 Сабураб лочноде чи к1алъалилан.
 Чорхол ях1 хваниги, лъазе биччач1о,
 Дун сабаблъун, хъиргъу хъублъилебилан.
 Воржунеб х1инч1 анищ, х1алк1олев Аллагъ,-
 Х1ужраялъул к1алт1а бусен гъабизе!
 Х1ежалъул басмалъун ятарай анищ,—
 Тамахал квераца кодоб босизе!

Мутаг1илзабазул дие тушмангъи,
 Тайланица тараб мажгит хъихъулел!
 Росдал къадиясул дие ч1ег1ерлъи,
 Ч1ух1араб лочное х1илла гъабидал.
 Юх1ун дун хваниги, х1акъ гъеч1ин абун,
 Х1адис-тапсиралда аятдай бугеб?
 Мах1рум гъаюнани, кири хъвалилан,
 Кибниги батундай мутаг1иласда?
 Маг1арул гъороца гъогъомулелъул,
 Дунни гъелегъана, дур гъури ч1вайдал.
 Хундери иццазул лъимги ц1орораб,
 Дида ц1а рек1ана, мун к1алъалаго.
 Дагъистан урхъараб берцинлъиялъул
 Дий бахараб хайир - хвезег1ан ургъел.
 Халкъалда раг1араб пасах1аталъул
 Дие щвараб пайда - гъелегъараб ц1а.
 Рохъдолъ карман кколеб квелъ бач1еб барти,
 Кивехун вуссундай, дун к1очон тарай?!
 Дир кверда ругъунаб гъагаб итарк1о,
 Гъудул лъик1ай шундай, дун рехун тарай?!
 Малаикзабаца г1елмуги малъун,
 Дун г1адал гъайизе вач1арав вах1ю;
 Х1урулг1инзабазул т1абиг1атги лъан,
 Дун т1аса йищарав зодил малаик.
 Керен суданиги, сабру гъабуна,
 Сабураб лочноде чи к1алъалилан.
 Чорхол ях1 хваниги, лъазе биччач1о,
 Дун сабаблъун, хъиргъу хъублъилебилан.
 Боржунеб х1инч1 анищ, х1алк1олеб
 Аллагъ,- Х1ужраялъул к1алт1а бусен гъабизе!
 Х1ежалъул басмалъун ятарай анищ,—
 Тамахал квераца кодоб босизе!
 Мутаг1илзабазул дие тушмангъи,
 Тайланица тараб мажгит хъихъулел!
 Росдал къадиясул дие ч1ег1ерлъи,
 Ч1ух1араб лочное х1илла гъабидал.
 Юх1ун дун хваниги, х1акъ гъеч1ин абун,
 Х1адис-тапсиралда аятдай бугеб?
 Мах1рум гъаюнани, кири хъвалилан,

Кибниги батундай мутаг1иласда?
 Маг1арул гъороца гъогъомулелъул,
 Дунни гъелегъана, дур гъури ч1вайдал.
 Хундери иццазул лъимги ц1орораб,
 Дида ц1а рек1ана, мун к1алъалаго.
 Дагъистан урхъараб берцинлъиялъул
 Дий бахараб хайир - хвезег1ан ургъел.
 Халкъалда раг1араб пасах1аталъул
 Дие щвараб пайда - гъелегъараб ц1а.
 Рохъдолъ карман кколеб квелъ бач1еб барти,
 Кивехун вуссундай, дун к1очон тарай?!
 Дир кверда ругъунаб гъагаб итарк1о,
 Гъудул лъик1ай шундай, дун рехун тарай?!

Суалал ва т1адкъаял.

1. «Т1алх1атиде» абураб лирикияб кеч1 нильехъе щвеялъул х1акъалъулъ къокъаб баян къе.
2. Ч1анк1аца гъеб кеч1 хъваялъул къокъаб тарих бице.
3. Коч1олъ кинал суалал цере лъолел ругел?
4. Жиндирго х1асраталъул бицеян ясалъ сунде хит1аб гъабулеб бугеб? Гъеб къот1ел рек1ехъе ц1але.
5. Йокъулелъул анищлъун щиб бук1араб?
6. Гъоб заманалда рак1бац1ц1адаб рокъи кинаблъун рик1к1унеб бук1араб?
7. Вокъулесдаса жийго мах1рум гъарурал мутаг1илзабиги къадиги гъелда киналлъун рихъулел ругел?
8. Коч1олъ ругел эпитетал рат1а гъаре ва ц1але.
9. Коч1ол г1уц1иялъул (композициялъул) бице.
10. Мац1алъул пасих1лъиялъул бице.

Рич1ч1уларел раг1абазе баянал.

Апсерзаби - офицерзаби.

Илгъан - хабар, лъазаби.

Киритал - к1улал, рахаял.

Тавбу - рек1екълъи, рак1 бух1ун гъеди.

Къадар - Аллагъасул хъвай; щвараб хвел.

Чачанза - бак1алда ц1ар.

Шагъидлъи - рух1 къун, хвел боси; рагъда ч1вай.

Билхъа - гвай.

Таг1зият - зигара гъаби; рак1 чучи.

Падишагъ - пачалихъалъул бетлер.

Гъзданищ ханжар - некло Таса Гъзданищ росуль хунжрул гъарулаан.

Ятимлги - бесдаллги.

Киласал - хъанчил орденалги медалалги.

Кагъанаишаби - сихлручагли.

Давла - кодобе швараб, бахъараб, босараб мал; кверщел, бечелги.

Разъезд - тушманасул лъалк1 тлатинабизе бит1улеб рекларазул къокъа.

Императ г- император, пачалихъалъул бетлер.

Аят - калам.

Мисри — Египет.

Иргъаниб — гъанжесиб Рихъуниб росу.

Къилба - буссурбаби как базе руссунеб рахъ. Юг.

Сот1ня - нусго чиясдаса данде гъабураб аскарияб къокъа; рекларазул полкалъул анлъабилеб бут1а.

Гъазияв - бахларчи абураб маг1наялда.

Ах1аний - гъанийго.

Х1арбу - рагъ.

Рухса - ихтияр, изну.

Берданка - туманк1.

К1алкъолаб - къварараб, бахларчияб.

Къабру - хоб.

Щукру - мурад т1убай, бетлергъанасде т1амун толеб динияб рецц; баркала; разилги.

Шам - Сирия.

Мутаг1илав – ц1алдохъан.

Тайлан — хъарчигъа.

Хъирим - чахъматунк1ил цо тайна.

Мусанип – ц1аларавчи, г1алимчи.

Къуръангиму х1адис - Къуръангун аварагасул малъа-хъваял.

Вах1ю - щибго бахчич1ого, рак1 рагъун бицунев чи.

Х1ужра - кабинет.

Х1ежалъул басма - хирияб динияб т1ехъ.

Тапсир - баян гъаби, мух1кан гъаби.

Карман - къокъа, т1ел.

ХъахIабросулъа МахIмуд
(1873 – 1919)

ХЪАХIИЛАБ ЗОДИХЪЕ БАГIАРБАКЪУЛ НУР

ХъахIилаб зодихъе багIарбакъул нур,
Дуца бикъунилан, мукъсанлъун буго;
Къаси шагъримоцIрол цIвакигун гвангъи,
Духъе кканин абун, дагълъулеб буго.
Дуниялго ургъун, Дагъистан рекъон,
Рокъул байрахъ буго халкъалъ духъе къун;
Хварав, чIагояв чи нахъе течIого,
Тана дуй алапа ал мусудуца.
Инсанасе щолѐб, ясалъ букIунеб
Берцинлъини гуру дуй бичас къураб;
Къерилалъ рагIараб, гIолилалъ бугеб
Пишкъул гъава гъечIо, къадирас дуй тун.
Дин тун, чи вуссунеб чалухаб рилъгъин,
Чан чи холев вугев хадув валагъун.
Хварасда рухI лъолѐб хIатIил росиялъ
Дирги гIумруялда гIелин абуна.
Исанаги хIара хIорго хутIани,
ХIайванал тIагIина, тIад ракъван муна;
ТIадеги гъаб хIалалъ хIасрат бихъани,
ХIанчIиги хIулила, дур хIисаб гъабун.

Сабаалда Билкъис къварилъилаан,
КъватIие мун яккун, данде кканани;
Мисри Зулейхаца чIегIер балаан,
ЧIухIдае сверулей дур сси бихъани.
Бахъинаб надалде пардаваги бан,
Гъинал рагI гIеккезе, яккула тIаде.
ТIадамал гIажизлъун, женал хIайранлъун,
Жайранлъун тIагIуна, тIерхъун цееса.
ТIулада лъураб цIа цIунула дица,
Дуниял жендани, жибго свинилан;
Жаниб кор боркъараб керен хIехъола,
ХIасратай гъудулалъ гъабе даруян.
Гъаваялда лочнол гIадат рагIула,
ГIишкъу ккаралдаса, дуниял кколареб;
Дирни чорхол гъава гъедун чIун буго,
Гъарун къечIони мун, къурун яхъеян;
Къалде цIала гIишкъу гIадалаб рагIалъ,
Я дуниял теян, я мун тогеян.
Тукаби лъугIаги гIусманиязул,
Дун гIакълуялъ тезе тастар бессарал;
Сунареб цIа ккаги цIиял фабрикахъ,
Дур пулушаялъе шалал гъарулеб.
Шамалъул меседил симис бан къачIан,
ЧIегIер тастар буго терелеб цебе.
Турулеб каранзуй квешезейилан,
Шалил юккаялда ккун буго чалу.
Дуца чохтIо къалѐб къагIидаялъул
Къиралзабаз буго бахъун казият;
Къвалакъ квѐрал чIвараб куцун дур ссигун,
Суратал ратула, тукабазда ран.
РатIлил формаялъул пирказал руго,
Киназго гъабеян, гъѐб духъ балагъун.
Рогъалилъ ганчIазде бахун ахIдолеб
ХIанчIил мадI букIунин дур кIалъаялъул.
КIиябго кIветIалъул, кIалдиб мацIалъул
ЦIваби паналъулеб пасахIат буго.
Бичасул къадаран, къвалакъ моцIги ккун,
КъотIуде вачаяс чурхъула гъудул;
Хъвараб хIукмуйилан, карандае гъей къан,

Къанабакъ лъудие къун буго дунял.
Дунги гъев глaдинав дур лагъ ватани,
Толеб щай, бетлергъан, глумру гладада!
Глалам хъихъулев чи мунлъидал,
Аллагъ, Даим рахлаталда тоге цого чи!
Лъим къараб къулгладухъ къуркъбузул вехълъун,
Къоял эсулги а, Асли дие къе;
Къолораб хламалъун, хлалгъулев гъев тун,
Хлурулгъинги дунги данделъизе те.
Дуда лъураб цлараль цлан бахъанин рухл,
Цлорол панар, гъечлищ гъабизе дару.
Дур гаргараль бугин берзул нур босун,
Меседил гарафин, каранда ваче.
Кванилгун къал ахлун, макъилгун рагъ бан,
Ургъалилъ вагъулеб гъара буго дир.
Ярагъ глoдоб бараб, гларада гъечлеб
Гладалал хиялаз херлъулев вуго.
Халкъалъе рахлманас хлинкъи къун буго,
Жив вокъуларев чи вакъангурилан.
Йокъун мунгунлъидал, лъай босун бугеб,-
Лъазе ккела дуда дида бугеб хлал!

РОКЪУЛ КОНТОРАЛЪУЛ КАВУГИ РАГЪУН

-Рокъул конторалъул кавуги рагъун,
Гъурилъун щущана щобазда глишкъу;
Палхуда чундулгун чабхъад буклаян,
Валагъи битлана, тласа квер босун.
Сабаалъул гагу гаргалеб тлохда
Тлавап гъабун буго гъинал реклеца;
Гъури-бакъ тлад хъвачлеб хъахлаб гъумеран,
Росабалги буго бицунеб халкъаль.
Къунщбазул къуриян, къоглъун дунялгун,
Вегун макъу гъечлел рачлана сардал;
Санал меседилай дур пикрабаца,
Киве вилълъаниги, ракл гъолеб гъечло.
Члурканаб черхалъухъ чара бухларал
Чанги къоял ана, Къайисил гладин;
Гларцул расен бугеб Сулейманил тах,
Солдат ваханиги, борхалъун буго.

Хункарас бакулеб багъа тлоклаб газ,
Гвангъи камиллъана, лъимал гъаридал;
Гъудгъудил хлулиян, хлелкил рачл ккурай
Хлавраъ мекъса ккана, унеб нух къосун.
Къвал дуда жемулеб кеторузалье,
Квешаб палги къотлун, къватлазде яхъа;
Къватлул бахлриялда тлад мусруги бан,
Йорта дибирасде, дир рос хванилан.
Хераб хъабанида къаналги тламун,
Къаси сардиль яхъа, лъвараб жо щибан?!
Щиб гъабилеб, гъудул, гъанже раглуца,
-Глурулъе реханин, бохги ккун, дуца.
-Дур битлун буклуна, хирияв гъудул,
Мекъи бугониги, бицунеб рагли.
Глайибни дидаги батилин гъедин,
Дурги гъунар бице, цониги лъвараб.
- Лълъар меседил жайран, жеги мунилан,
Угъулеб каранзул квешаб хлал буго;
Хлули варакъулаб къирбал милъиришо,
Мокърукъ бусенги тун, салуль щай бугеб?
Члараб ракъ гвангъулеб гъулдузул гагу,
Ганчлазда члун буго, байдабиги тун;
Тамру-глинабалъул ахикъ буклулеб
Булбул бихъуларищ, рохъоб ахлдолеб.
Хлажрул-асвадалда убач гъабун,
Мунагъал чурула гласизабазул,
Глумруялъ цониги клал дуда цуни,
Алжан тладабилан, тлехъалда буго.
Биараб гГарцулъе гламбар жубараб
Жаниб ракл гъалдола, Гъиндил нодоян;
Дагלבаялъги бергъун, дуге шун буго
Марямил буклараб клиябго глоно;
Гларац-меседалъул куналъги къачлан,
Хлаваца къун руго къунсрулги дуге.
Дир глакълу босизе, Глунайзатица
Дуда гъурал къунщбал рикъарав чи щив?
Къайсарил ясалъул росун гъалалгун,
Дун гъалаг гъавизе гъальиого щиб?
Щобде чанил гладаб чалухаб рилълъахъ

Чанги васал ругин росабаль холел!
Хваясул гъагаб ракл, гьалда щибилеб,
Багъана щваниги, барщун члоларин?
Рахъаясул берал, ралагъичлого
Руклине клоларо, клал гъикъаниги.

ПОЧТОВОЙ КАГЪТИДЕ КЕРЕНГИ ЧУЧУН

Почтовой кагътиде керенги чучун,
Чорхол бухлиялъул хлухъел угъизин;
Хлежалъул къалмиде къварилъи бицун,
Къокъаб гларза хъвазин хъахмиккиялде.
Хлурупал магилал, магна глишкъуял
Глибаратал ана Глунайзатиде;
Алфазал багъаял, багъа хириял,
Харилъе тегъ гладал хъвана шиглраби.
Моцлрода гъикъула, бакъгин клалъала,
Клеларищ босизе салам дудеян;
Наклклида гъарула, гъорой хлелула,
Дур хлакъикъат лъани, лъазе гъабеян.
Лъагелал-соналъун сардалги рорчлун,
Дида гъаб глишкъуялъ къвал бан бугеб куц!
Къойбл цо-цо минут моцллъунги бихъун,
Бихъулищ гъаваялъ гъабулеб зулму!
Гъанада чапулеб, чорхоль кваналеб
Кида клочон толеб дур клалзул калам?!
Каранда къвагъдолеб, рукъбалъ гъалдолеб
Дур къулиялъ буго къваклан мугъ бекун!
Къо-мех лъиклан абун, клалъазе щвечлей,
Щайдай чара хвана чидар ясалъухъ;
Черх дир бакъваниги балагъуларей,
Бегъилищ вухлизе хлурулгиналъухъ?
Хласрат циккларасе цлар щолебани,
Цлер гладин, дуниял дир буклинаан;
Циккллун хиял лъурав хан лъуневани,
Халкъалъул ихтияр дихъе щвелаан.
Анцила щуйилъе шагъримоцлалъул
Цларан ахлдолев дун ахлмакъни вуго;

Къалъул завалалда зодил бакъулгин
Къец гъаби геларищ, гладаллъи дирги.
Дунял рогъунаго, гъогъомула черх,
Гъиндил махл бачлуни гъород босунан;
Бакъ тлерхъун унаго, тлул-ракл бухлула,
Тлавусил росольни сордо кисаян.
Сардиль угъдилаго гъалдолеб мехаль,
Дир керен бухлулеб махлго члваларищ?
Хлисаб гъабулаго, наклкллъун угъарал
Хъухъал рачлунарищ дир хлухъелалъул?
Дуня л хисун бугин хаслихълъиалде,
Хиял кинаб бугеб дур керемалда?
Хасел члезе къоял къокълъулел ругин,
Къватлибе рехизе хабар гъечлищ дур?
Рокъаралгун гъмун, гъагалгун елъун,
Гъудул, мунго рокъой паракъат йикла;
Къиралзабалъ вагъун, зоб-ракъгун къвагъдон,
Дун къалда вуклина, дур къучл лъазеглан.
Къергин гъангин гъава гъазул ясазул
-Гъабилан абизе анищ гъечлоан;
Алжаналда глурай Глайнаидаги
Дирни бер глоларо, дуда гурони.
Дунялалда ругел цлвакаралщинал
Щуял жал руссараб баклги гъаб буго!
-Гъаваялде щварай Гъинд йигониги,
Гъудул, мун гурелде хиял лъоларо.
Халикъас халкъ бижун, жакъалъизеглан
Гъанже дидегладаб къо киса щолеб;
Къалъул завалалда, зодил бакъуца
Къо лъиклан абидал, угъдула керен.
Кагътил къотлигланги къанаглатъарал
Къоял рачлун ругин рукъ бухладиде.
Къалмил щекъералда щакъи бакъвараб
Щун буго дуниял дидаги тладе.
Дир гъудулзабазул гъарун кагътазул
Гъунал руклунаан неклони диде;
Дун цевеса индал, эбел хваязул
Хиялал ратила, турун хвагиян.
Хасало цладги бан, зоб роцлунаро,

Муг1рузде глазу бан, г1урухъ ц1ер ч1вала.
Г1айиб чидада ч1ван, дун к1алъаниги,
Шудияб х1акъ бугеб къавлу бук1ина.
Къуръан цебеги лъун, инжил ц1алулев
Аллагъас какарав капур вук1ина.
Кинан дун гъедилев гъанжеялдаса
Гъеч1ин гъал г1адамалъ г1аданлъийилан...
Най т1огъоде уна, т1ут1 къеда ч1ола,
-Къадру цо батани, бице дидаги.
Царал х1иллаялде цил бах1арчилъи
Бахунарин абун, халкъалъ къец ккола.
Къоял кийжун араб, сардал рорч1араб
Бач1уна дуниял дидаги себе.
Дирго тадбиралда тира-сверулев
Толаро рек1еца, к1веч1ин ч1езеян.
Нужеда дир балеб даг1баго гъеч1о,
-Бач1унареб кагъат буго квеш бук1ун,
Каранда. х1аллъулеб х1ухъелги гъеч1о,
-Х1алай бак1лъун буго лъалареб хабар.
Рогъалил макъуялъ къаралъарав дун
Радакъе чу къолой къалуи ч1ун вуго.
Чияр раг1абазухъ хал гъабич1еб черх,
Час ккунги г1оларо, г1айибги ч1вала.
Г1алхул чанил буго черхалъул г1амал,
Чияца рухъада бухъун хъихъараб;
Рохъазда рит1уч1ил буго т1абиг1ат,
Т1уризеге къач1ан, къан гудрад ккураб.
Къойил эбелалъул бук1унаан къал,
Дун вугеб рокъове къаге чийилан;
Къот1ноб гъудулалъул гъаракъ раг1идал,
Гъелъухъ г1енеккани, г1ад гъавулаан.
Исбирнаги ах1ун, ч1араб мехалда,
Аставитин абун, тезе гъабула;
Астановисилан, равняйисилан,
Бицунго пайда щиб, щиб-щиб жо буго.
Цо абураб раг1уй, отказ гъабун,
Анц1го туманк1 бала такъсиралъеян;
Къват1иве чи ани, изну гъеч1ого,
Подшашкаян абун, амру гъабула.

Гъаб балагъалдаса бичасул ц1обалъ
Вац1ц1ад хут1ун вуго, хирадай гъудул,
Харда т1егъ балелде, т1ад вуссинч1они,
Т1олго щолеб балагъ диде бук1ина.
Булдул, г1ашт1ал руго г1олохъабазул
Рачлихъ, тунчул г1адин, г1одоре далун;
Г1урус фелъдшерзабаз, шула гъареян,
Щивасул хвалчада ч1артал рухъана.
Ч1ван т1огъир хучдулгун, тунк1алги къуна,
Къалде рортилалде тимар гъабеян;
Гъездаго гъоркъосан к1укъмаххалги къун,
К1инус-нус патиран бана гъажилда.
Бицун ч1алг1унареб ч1амуч1аб хаба
Халат гъабунилан г1айибги ч1ваге;
Ч1обогояб кагъат кодоб босеян,
Кин дуда абилеб, Аллагъ разилъад?
Рагъул хабарали, хирадай гъудул,
Ххамиде терекг1ан г1емер бугоан,
-Рокъи гъоркъоб гъеч1еб къалул хабаралъ
Къоларо дие кеп, кин бицаниги.

Суалал ва тIадкъял.

1. Кинаб кьимат МахIмудил творчествоялге кьураб цогидал хъвадарухъабаз?

2. МахIмудил лирикиял асаразулъ кинаб кьимат маIарулалге кьунсипат. бугеб?

3. Щай МахIмудил кучIдул бигъаго, эркенго нилъер рекIелъерокьи ккарав чи. лъугъунел?

4. МахIмуд кIодо гъавураб ахирисеб юбилей киде букIараб?

5. МагIарул адабияталда жаниб МахIмудил кинаб кIвар бугеб?

6. МахIмудил ва цогидал гъесул заманалъул хъвадарухъабазул лирикиял героял данде ккве, МахIмудил асаразе хасиятал художество-ялъул рахъал рихъизаре.

7. МахIмудил асаразда гьоркъоса эпитетал, афоризмаби, метафорал, дандекквеял, цIакъго кIодо гъаби, синонимал, антонимал ратун, нужерго тетрадазда хъвай.

8. МахIмудил кучIдузда гьоркъоса гъезул пасихIпъи цIикIкIинабизе, гIенеккаразе гIажаибаб хIеренлъи кьолел цого гьаркъал такрарлъулел бакIал рате ва гъел нужерго тетрадазда хъвай.

9. МахIмудил асаразда жаниб батIияб мацIалъул рагIаби рате ва щай шагIирас гъел хIалтIизарурал абурал суалазда тIад ургъе.

10. МахIмудил асаразда гьоркъоса щиб рекIелхъе лъалеб? Лъалеб кечI нужерго рокъосезе цIале.

11. Рокъоб «МахIмудил асаразулъ лирикиял герой» абурал сочинение хъвай.

РичIчIуларел рагIабазе баянал.

ШагъримоцI - рещалъараб моцI.

Алапа - харж, мухъ; шапакъат, хазина.

Вичас - Аллагъас.

Къадир - хIалкIолев Аллагъ.

Сабаалда Билкъис - Сулейман аварасухъ рокьи ккараян кьисадулъ бицуней, некIсияб Йемен пачалихъ - Сабаалъул ханлъун йикIун йиге Билкъис.

Мисри Зулейха - Юсуп аварасухъ рокьи ккарай Египеталдаса гъайбатай гIаданалъул цIар.

ГIусманиял - туркал.

Тастар - тIеренаб чиллай ххам, руччабаз тIад чIвазе хIалтIизабулеб букIараб катан гIадаб ххам.

Пулуша (плюш) - квасул яги чиллайдул къатIипа.

Шам - Сирия.

Юкка - руччабазул гурде.

Асли (Асли Ханум) - цо асаралъул рехсолой берци-най гIадан.

Панар - фонарь.

Гъара - тIаде кIанцIи, питна гъаби; пикрабазул кьер-квей.

РахIман - гурхIел-рахIму бергъарав бетIергъан-Аллагъ.

Сабаалъул гагу - Йемен пачалихъалъул хан Билкъисе гъабулеб

Къайис - гIашикъ, гIарабиязул кьисабазулъ рехсолов гъалагаб рокьи ккарав чи.

Сулейманиял тах - ягъудиязул (жугъутIазул) аварасул Сулейманиял (Соломониял) тах.

Хункар - турказул султанасда абулеб тIокIцIар.

ХIавраъ - хIурулгIит

Варакъ - меседил яги гIарцул кьераб релъен.

Къирбал милъиришо - югалъул милъиришо.

Тамру-гIинаб - чамасдак.

ХIажрул асвад - КагIбаялда бугеб чIегIераб гамачI.

Насизаби - гIасиял, питнаял гIадамал.

ГIамбар - махI берцинаб, бецIбагIараб тIегъ.

Гъинд - берцинлъиялъ цIар арай гIадан.

Марям - гIараб адабияталда гIемер рехсолой меседо.

ХIава - Адам аварасасул лъадилъун Аллагъас тIоцее йижарай гIаданлъун диналда рехсолой, берал чIахIиял хIурулгIин.

ГIунайизат - УIарабазул поэт Имраул Къайисил йокъулей, МахIмудил кочIолъ гIемер рехсолой гъайбатил цIар.

Къайсар - италиязул (румазул) хан; цезар.

ХIурупал - хIарпал.

ГIибарат - рекъараб рагIи.

Алфазал — пасихIаб калам; кочIол рагIаби, кIалзул жу-гъаби.

ХIурулгIин - исламияб диналъ алжаналда йикIунилан бицуней берцинай яс, меседо.

ГIайнаъ - чIегIерал безазул, берцинлъиялъ цIар арай гIадан.

Халикъ - Аллагъ.

Къавлу - рагӀи.

Инжил - библия, жугьутӀазулги христианазулги динияб тӀехь.

Исбирна - (гӀурус) смирно. РитӀун чӀезе аскаралда гъа

булеб амру

Аставить - (гӀурус) оставить абун гъабулеб амру; къураб амру чӀезаби.

Астанависилан, равняйсилан - кьерда ва ритӀун чӀезе къолел буюрухъал.

Атказ - (гурус) отказ, ай инкар гъаби.

Подшаика, под шаику! - (гӀурус) хвалчен борхун та-михӀалтӀе чӀезави.

Терек - накъиш, расен, сурат.

Инхелоса Къурбан (1870 - 1935)

НАИБЗАБИ ХӀЕЛУН

Наибзаби хӀелун, хӀиллаял гъарун,
Гъагал гӀолохъаби хъвана полкалде.
Рагъул хӀал лъаларел лъимал ритӀана,
Лъабго ту мен моцӀрой гӀураб жойилан.
Багъа къун, росана къариял чуял,
Къили-тӀенк къачӀана, къай-партал лъуна;
Формияб ретӀелгун, тӀад ярагъ борчун,
Чуязде рахана, сапарги бухъун.
Анжиялде щвана, Щураса рахъун,
Щибаб рагъул низам лъазе гъабуна.
Зурма-къалиялзул къагӀида ккана,
КъачӀа-кӀатӀаялзул тӀабигӀат лъана.
ТӀад вугев командир цӀакъ разильана,
Щакъ кӀодо гъаруна, гъурра бачана.
Гъоболлгъи гъабуна, хъатир гъабуна,
Хазина-гӀарац къун, рази гъаруна.
Аваданлгъиялзул асаралда гъоркъ
Гъира щвезабуна щиб-щибги бицун.
Ракъдада машина, ралъдада гама,
Гирун унел руго гӀурус ракъалде.
Хъалабиги сверун, Сибирьги бихъун,
Свера-хъерун ккана цо кӀкӀалахъе ниж;
ТӀаде балагъидал зобал рихъула,

ГӀодой балагъидал ракъ цебе буго.
Сардалгун къоязул хилиплгъи буго,
Хадур гъолел гъечӀо бакъгун моцӀалда,
-Я Къилба лъаларо, КагӀба лъаларо,
Кирехун руссинел нахъ регӀуларо.
Нахъа дунялалзул хӀисаб хун буго,
ХӀисаб биххун буго халат рачиналгъ.
Нижерго чара хун, чуязул мугъ хун,
Чабхъад гӀемер рачун тӀагӀунел руго.
Гъури пулеб буго, цӀад балеб буго,
ЦӀорон холел руго чодул къолонир.
ЦӀаруй тӀокъоялгъе тӀад буртина бан,
Нижги ругин абе эбел-инсуда.
Цинги ругив: абе гӀагарлгъиялда,
Къолониб бусен бан, сардалги рогъун.
Сардил макъу гуро, къад къоги гуро,
Къварилгъи гӀун буго гӀолохъабаде.
Инсан гӀемерлгъиялгъ, гӀадан цӀикӀкӀиналгъ
ГъанжелгъагӀан ирга нижеде щвечӀо.
Щивав чи къачӀана, къан ярагъ бухъун,
Къаниги чӀоларо гъалагал чуял.
Бичаяс лавхӀалда чиясе хъвараб
Чидай бихъиларо, бихъиналгъун чӀа!
Бихъинал рагъулгъе, ярагъги борчун,
-Ясалгун мусудул росулгъ хӀаяхъун чӀа.
Вореги чучуге, нуж гӀолохъаби,
Михъ къурун, къварун чӀа, къалул яхӀ бачче
Чидай хӀакъирлгула хӀалихъалгъани,
-ХӀехъезе къасд лъунин къватӀир рахъунел.
Гуллил цӀад баниги, цӀер гӀадин тӀаде,
ЦӀар бакъвазе хъвачӀев чӀаго хутӀула.
ЦӀабигӀан гӀарада тӀаде баниги,
ТӀад къадар щвечӀесда щибго хъваларо.
Рагъуе гъираял, гъерезе цӀакъал,
БацӀил тӀанчӀи гӀадал тӀадмагӀарулал,
ГӀарада-топалзул цӀаги тӀад бакун,
ТӀагӀун кколел руго, цо-цо, кӀи-кӀи чӀван.
Лакъгу бухъичӀого, мусрал рачӀого,
Месед гӀадал васал тӀад ракъ хъван тана.

Татала ран тана, гвендалги рухъун,
Гуллицаги чурхъун, чабхъадги мерхъун.

Суалал ва т1адкъаял.

1. Кида бук1араб рагъул х1акъалъулъ хъвалеп бугеб шаг1ирао?
2. Лъил х1илла-рек1к1алда божун, полкалде хъварал г1олохъаби?
3. Бокъун рагъизе арал г1олохъабаздехун наибзабазул кинаб бербалагьи бук1араб?
4. Ахиралда г1олохъаби кинаб къисматалде ккарал?
6. Къог1аб къисматалде кканиги, жалго кинал чаг1ильун гъез рихъизарурал?
6. Пачаясул х1укуматалъ рагъда ч1варазе кинаб «х1урмат» гъабураб?
7. Япониялъулги Россиялъулги рагъда ч1варав Дагъистаналъул бах1арчиясул х1акъалъулъ цоги лъица хъварабали бице.
8. Кеч1алъулъ дандекквеял рате.

БОРХАТАБ МАГ1АРДА

Борхатаб маг1арда т1егъ г1адиная дун
Т1убай гъеч1еп рокъул ургъалилъ йиго,
Гъваридал к1к1алабахъ ицц1ан хъах1ай дун
Хъубал бугътанаца турулей йиго.
Якъваялъул керен ва канал берал
Балагъалъе ккана дуде ялагьи.
Гъаваяб лочнода чан барай дида
Чара т1аг1иналъе г1ураб гъир бана.
Берал духъ г1одараб г1ашикъаб рокьи
Г1адамаз бицине кицилъун ккана.
Алжанул тахида тун г1ураб лачен,
Чучаравищ, гъудул, чидар ясазе?
Черх маргъалул ц1ураб, т1адагъаб лага,
Жемаралищ къвалал, къварид дунги тун?

Тухум-къибилалде ургъелги бикъун,
Гъединабищ, гъудул, рокьи бук1унеб?
Бицараб харбида хадув лъугъине,
Халкъалда кодобищ кверщел бук1араб?
Бук1инч1ебищ чилъи, шай чучардарав
Чидар ясалазе, хадувги лъугъун?
Лъугъунареб бицун, аск1ой вач1индал,
Ворч1ами къелаан, ккараб лъанани.
Лъаларо лъугъинеб метер къоялъул,-
Къот1и буго, гъудул, дуда къвал базе.
Йосаралъе тани талих1 къагиян,
Къуръан х1арам гъабун, гъедарай йиго.
Гъурмал кьер свинег1ан, сармалги ах1ун,
Мун чидаде вуссин сси гъеч1еп ккана.
Кверги къан, гъабураб къот1иги биххун,
Бах1арчилъи гуро чидахъ валагьи.
Васални ясазе сабаблъун ккола,
Мун дир сси хвеялъул хабарлъун ккана.
Кинав щвананиги, щваравги восун,
Юссина рукъалде, рокъов мунги тун.
Тана гъанже рокьи, бокъухъе бук1а,
Данде бач1инч1ельул бач1ухъе биччан.
Бицинаро хабар хваниги т1ок1аб,
Т1убай гъеч1еп рокъул ургъелги гъабун.

Суалал ва т1адкъай.

1. Рокьи ккарай яс шаг1ирас кинайлъун йихъизаюлей йигей?
2. Шай гъес вокъулесда г1айиб гъабулеб бугеб?
3. Вокъулес рехонтарай яс лъий ине разияй йик1арай?
4. Коч1ол аслияб тема щиб кколеб?
5. Коч1оль ругел дандекквеял, эпитетал яги метафорал рат1а гъаре.

ГІЕНЕККЕ, ЙОКЬУЛЕЙ

Гіенекке, йокьюлей, хабар бицине
Хиял духъ тІамурав тІалибчиясухъ.
ИинтІаме, хирияй, рекІелъе биччай,
Мун сабаблъун ккараб сагъвиллъиялъухъ.
Сабабги мун йиго, дарманги йиго,
Дун кІалъачІониги, кІалъазин кагъат,
КІалдиб мацІ гІедераб булбул хІанчІида
ХІасраталъ гъагъараб гыинал ракІ бицун.
Дургун къадар хъвараб къо тІаде щвани,
ТІохил рагІалалда байрахъ чІвалаан.
Дуда къвал жемараб сордо бачІани,
Сардил гІужалъ рагъда сухІмат лъелаан.
Вай, ракІалъул гъудул, дарман йокьюлей,
Мун гъечІеб росулъ дир ракІ кин сасинеб?
Санаул маждалда цІа гІадай гъудул,
ЦІалараб кІочана мун лъаралдаса.
Мун гъечІеб сверуда сабру гъечІев дун,
Сабру кин гъабилеб, мун ячинчІого?
ГІамбарул тІегъгІадай, тІинай меседо,
ТІамула рекІелъе, кІоларо чІезе.
ГІун-гІечІого ккараб гІашикъаб рокъи,
ГІечІев дунин абун, тІамунги тоге.
ТІегъ сверун сверулеб тІинчІаб най гІадин,
Муинин свер-сведиялъ свакалев вугин.
Дургун къадар хъвачІеб къо бачІинегІан,
КъотІизе рокъила хвалчаца лугбал.
Диеги къечІого, чидай мун къуни,
КъогІаб загъру гъекъон, къаникъе ина.
Ракъалда бижараб жавгъарул хІуби,
ХІилла тІагІарав дун хІасратго тоге;
Зобалъул гІаршалда гІурай ГІунайзат,
ГІакълу батанани, дун рехун тоге!

Суалал ва т1адкъай.

1. Васас жиядирго йокъулей сунда релтъйнаюлей йигей?
2. Жиндирго бугеб х1ал сунда данде кколеб бугеб?
3. Йокъулей чидае къуни, гъес жиндиего кинаб х1укму гъабулеб?
4. Шаг1ирас г1олиласул образ кинаблъун бихъизабулеб бугеб?
5. Коч1оль аслияб тема щиб кколеб?
6. Коч1оль ругел дандекквеял рат1а гъаре.

БАХЪА, КЪАЛАМ

Бахъа, къалам, мун т1аде,
Т1убаларо гъединан,
Гъайбатаб калам хъвазин
Хъах1аб шагърикагътида.
Цинги къач1ай мун, щакъи,
Щварабин дуе заман,
Маргъал г1адал раг1аби
Пажаибго херхине.
Хирияв гъудуласул
Гъороца мах1 бач1индал,
Ч1ух1араб кагъат хъвазин,
Каранзул х1алги бицун.
Цингиги цо к1алъазин
К1иги каламалдалъун,
Шиялдаго абулеб
Саламгуму тах1ият,
Алжанул мах1 бахъараб,
Х1урулг1инал урхъараб,
Бичасул рахъалдасан
Решт1аги дуде салам.
Я дир хирияв гъудул,
Гъабуге диде г1айиб,
-Гъабунщинаб г1акса ккун,
Г1ажизлъун хут1ун йигин.
Хириял г1адамазул
Г1адатал ратун руго,
Г1ажизлъарал чаг1азе

Г1апву, г1апият кьолел.
Къерилав гъудуласул
Гъорол салам бач1индал,
Ч1обого теларилан,
Дагъал алфазал хъвана.
Саламалъул силсила
Т1ат1алаго сук1ана,
Сунареб фонаралъул
Гъаниб канлъи лъуг1ана.

Суалал ва т1адкъай.

1. Коч1оль сундул х1акъалъулъ бицен гъабулеб бугеб?
2. Хирияв гъудуласде йокъулелъ кагъат хъваялъе г1илла щиб кколлеб?
3. Дандекквеял, эпитетал ругищали хал гъабе.

Рич1ч1уларел раг1абазе баянал.

ЛавхI - къадар хъван батарабилан
диналъ рик1к1унеб хъарщи.

Сартал - (диалект) саринал.

Талибчи - т1алаб гъабулев, щибниги
балагъулев, лъа-забулев чи; ц1алдохъан,
мутаг1илав.

Сагъвилъи - х1айранлъи, х1асралъи.

Санаул маждедалда - рецц-бакъалъул
т1адег1анлъиялда; машгъурлъи-ц1аралда,

ДАГЪИСТАНАЛЪУЛ ХАЛКЪАЗУЛ

АДАБИЯТАЛДАСА

Къалухъа Мирза

(табасараназул шаг1ур) (1696 - 1742)

ХАНАСЕ ЖАВАБ

Къалухъ нижги лъарг1ив мунги,

-Лъилгун даран дуй бокъараб?

Бер реццт1араб багъилаб ракъ

Бокъунин, хан, хапдоге мун.

Мал г1емерлъун, кутак бугищ,

-Кванай, къабе къижич1ого.

Дурго г1урхъи г1ун ч1еч1ого,

Рагъде лъугъун, лъурлъудуге.

х1урматалда.

Г1арш - исламалда Аллагъасул тахбак1 бугебилан
бицунеб зодил т1ох.

Шагърикагъат - ц1вакараб, бац1ц1адаб кагъат.

Тах1ият — барки; адаб-х1урмат гъаби, рахъи бай; к1одо
гъарун, реццун гъабулеб калам.

Г1анву - мунагъаздаса г1аса лъугъин, тамих! гъабич1ого-

Папият - сахлъи, сах-саламалъи, чорхое х1алхъи, рах1ат
буголъи.

Силсила - рахас, чит1ир.

Гулла т1амун, туманк1 ц1оге,

Ц1адул пикру гъабич1ого;

Гъебгун къалде гъесун хадуб,

Пири шолел дур рукъалда.

Гъал ханзаби, халкъ зурулел,

Зулмуялъул бут1рул руго,

Аздагъодаг1амал босун,

Г1адамазе г1азаб къолел.

Къалухъ Мирзал жаваб гъале:

Жалго те, хан, уздензаби,

-Гурони мун вежун, велъун,

Гъез вух1улеб мах1 бахъина.

Суал ва т1алкъаял.

1. Коч1оль ханасул киал хасиятал рихъизарулел ругел?
2. Халкъалъул рахъалъан Мирзаца ханасе къолеб жавабалъул бице.
3. Халкъалъул ханаседхун рокъукълъи бижиялъе г1илла бице.

Г1АШИКЪ-БУЛБУЛ

Их т1аде щун, т1егъ барабго,

ТГогъоль бахчун бук1уна мун.

Т1олго талих1 тун буго дуй,

Огъ, талих1аб г1ашикъ-булбул.

Г1ишкъуялда кеч1 ах1ула

Ургъел-г1азаб лъач1еб дуца.

Дур гъаракъги гъоц1олъула,

Гъунар т1ок1аб г1ашикъ-булбул.

Т1огъол ахакъ, ах1ун кеч1гун,

Аваданго бук1ин гуреп

Бак1аб г1умру лъалареб мун

Лъик1 бук1ина, г1ашикъ-булбул.

Коч1ол бакъан къот1арабго,

Т1егъ бездун, рак! гъолеб дур.

Рек1ел гъудул т1асабищун,

ТалихГ гХураб, г1ашикъ-булбул.

Багъадалда хасел балеб,

4. Ханзабазде данде халкъалъ гъабулеб къркъей Гъидерил
Хочбарица гъабулеб къркъеялде данде ккун бице.

б. Рубас жаниблъиялъул жамаг1аталъулги Гъидерил
жамаг1аталъулги къисмат данде ккун, къокъаб хабар г1уц1е.

Хинаб ихдал т1ад буссунеп,

Боржа, гъобол, Мирзал рагъде,

Решт1а Къалухъ, г1ашикъ-булбул.

Суалал ва т1адкъаял.

1. Булбулалъулги мискинаб халкъалъулги **г1умру дандеккун**
бук1иналъул бице.

2. «Булбул» абураб кеч1 цоги лъил **бугебали бице.-**

3. Щай автор булбулалъул г1умруялда **бахиллъулев?**

4. Гъес булбулалде кинаб хит1аб **гъабулеб**
бугеб?

б. Коч1ол аслияб маг1на кинаб **бугебали бице.**

6. Коч1оль дандекквеялъул бугеб к1варалъул бице.

Йирчи Гъзахъ
(*лъарагълазул шагъир*) (1830 - 1879)

ВЕКЪАРУХЪАНАСУЛ КЕЧІ

Ниж гъаб хъутаналде, хъарпуз бекъизе,
Ракъ лъикълаб бакъилан, рачъун рукълана.
Роцълараб къоялъул бакъухъ хъасралъун,
Хъалтъизе щварал ниж - анищ хъорлъана.
Гъури багъарана, бакъул нур свана,
Бецълаб накъкъул цъуна, цъорона гъава;
Гъабун иш лъугъинчъо, унеб буго къо,
-Оцазги хер квине инкар гъабуна.
Мекъсаги ралагъун, рахъги цъачъого,
Чъана ахирги гъел - пуруцъ цъадаб лъе.
Гъаб дунял сверана дица гъемераб,

Нижгъан талихъ къараб къавм данде чъивачъо.

Щорой кутаклъана, квачги цъикъкъана,

Рокъоре рачъунеб нухги къосана.

Суал ва тлъадкъаял.

1. Кочъолъ векъарухъанасул гъумруялъул сипат- сурат кин бихъизабугеб бугеб?
2. Векъарухъан кинаб хъалтъи гъабугеб яи кколевали бице.
3. Кечъалъул аслияб тема ва идеяб магъна щиб кколевали бице.
4. Кечъ пасихъго рекъехъе цъале, анализ гъабе ва гъелъул роце-налъул бице.

Ятим Эмин
(лезгияул шаг1ур)
(1838 – 1885)

ЭМИНИЛ ВАСИЯТ

Дун хвараб мехалда, кьо лъик1 гъабизе,
Къисмат дирго г1адин, къваридав вач1а.
Пагарлъуда к1очон, ялгъуз хут1арав,
Хиялаз гуккарав, рак1 лъик1ав вач1а.
Мискин-пакъирасе рит1ухъав вач1а,
Пуланазе каву рахач1ев вач1а,
Къварилъигун балагъ бихъарав вач1а,
Дун г1адин, г1азабаз г1орц1арав вач1а.
Гъудуца киниги, г1агарал чаг1аз
Г1аданибералцин рик1арав вач1а,
Гъез хъамал гъавурав, вет1а-векарав,

Дун г1адин, г1узрабаз г1орц1арав вач1а.
Вацг1аллгъи хъихъарал, гъел рет1а-къарал,
Гъез тушманлъун ккурал,- киналго рач1а.
Квешлгъи-щурщуралде мугъ рехун ч1арав,
Ч1ух1арав, дун г1адин, къваридав вач1а.

Эмин, г1олохъаби куцанин дуца,
-Кумекалъе киде квер бегъараб гъез?
Йохъ, дун хвараб мехалъ, кьо лъик1 гъабизе
Къадарав вач1унге, къваридав вач1а.

КЪВАТ1УЛ ХАРБАЛ Ц1АЛК1УЛЕЛ ХЕРАЛ РУЧЧАБАЗДЕ

Къват1ул харбал ц1алк1угеян
Ц1акъ гъарула, гъей, хараби!
Хабалъе бох бегъарал нуж,
Мунагъакъе ккезе ч1оге.
Цох1о хъулни бугебха дир:
Нужер мац1ал, мац1ихъаби,
Ц1ан рахъулев шагъ анищ цо...
Унго, киде руц1ц1ун ч1елел?
Хабалъниги теларебдай
Талих1къадаз рогъо-хъандей?
Дие кьо къварилъанаг1ан,
Къват1ахъ рохула хараби.

Махъа хъубал, к1ал бахьинал,

Бахьикъосаял хараби,

Къват1ул харбил устарзаби,

Теларищ дун х1алхьялда?

Нужер мац1азул ц1адуца

Ц1уллъун рух1арал раг1ана,

Амма, херал руччаби, лъай:

Рух1ила нуж жужах1алда.

Дир рахъалъан йокъулелда

Къог1ал гьерсал рицарал нуж,

-Нуж сабаблъун гурищ гъанже

Габур далун вугев Эмин!

Суалал ва т1адкъаял.

1. Шаг1ирасул асаразуль кинал социалиял дандеккунгут1аби рихъизарун ругел?
2. Щай Эминица, жив хвараб мехаль, хабаль гъев вукъизе мискинал, гъудул-гъалмагълъиялъ рехун тарал ах1улел ругел?
3. Ятим Эминилги Йирчи Гъазахъилги поэзиялъе г1аммал рахъал рате, гъезие г1ила щиб?
4. Цоги кинал Дагъистаналъул хъвадарухъаби нужеда лъалел, Эминил г1адаб зах1матаб г1умруялъул ахир ккарал?
5. . Квешлъиялъул ва т1екълъиялъул х1акъалъуль хабар г1уц1е.
6. Гъудуллъун кинав чи кквезе бегъулеб? Лъик1аб гъудуллъиялъе ахир бук1унищ?
7. Гъудуллъиялъул х1акъалъуль нужеда лъалел кицаби, абиял хъвай нужерго тетрадазда.

Мунги АхIмад

(даргиязул шагIир) (1843 - 1915)

ШАМИЛИЛ СУД

Цо чабхъаде аралъуб,
Чачаназул гIорхъода,
ГIурусаз гьоркьчIел гъабун,
Гъурана муридзаби.
Ццидахарав имамас
АхIана наиб цеде,
Цояб гIин къотIейилан,
Къокъаб къуна буюрухъ.
Кваранаб гIин къотIана
ГIайибав набасул.
Наибас, накуги чIван,
Гъарана Шамилида:
«БетIерчIахъаяв, имам,
Инкар гъабуге дуца,
Дирго рогъо чуризе,
Чабхъад витIе нахъеги».
Имамас гIинтIамуна
Наибасул гъаруде;
Гъесда божун, бо къуна,
Къалде аян виччана.
Чанго къо гьоркъоб ана,
Чапар тIаде гIунтIана,
ГIин гъечIес тушманасул

Суалал ва тIадкъаял.

1. КочIолъ кинал церехъабазул бицунаб бугеб?
2. Шамилица гъабураб буюрухъ кинаб букIараб?
3. Рогъо хIехъезе кIвечIев набас имамасда щиб гъараб?
4. Жиндирго рогъо набас кин тIаса инабураб?

Бо гъураин бицана.
Шамилица чи витIун,
Кубачиял ахIана,
Устарзаби ракларун,
Хеаб буюрухъ къуна:
«Къалда къураб мехалда,
КъотIарабаб хисизе
Хирияв набасе
Меседил гIин биун тIе!»
...Наибасде дандчIвазе
Даргъоб хъала бачIана,
ХъахIилаб чарма къарав
Шамил цеде вилълъана.
Къалда рогъо чуравав
ГIин гъечIев набасе,
ГIарцул гъутухъалъуб лъун,
Меседил гIин гъес къуна.
КъотIаралъул бакIалда
Бижиларо цIияб гIин,-
ЦIарги рецци хутIана
ГIин гъечIев набасул.

ПАНАЛЪАЯБ ДУНИЯЛ

АнцIго тIимугъун цояв,
Цоцин гъечIев цогияв,-
КъатIра ритIухълъи гъечIеб
Паналъаги гъаб дунял.

АнцIго лъади цоясул,
Цоцин гъечIев цогияв,-

Цоцин щвечIев дун гIадин,
ГIадлу хвараб гъаб дунял.

Цоясул месед-гIарац,
МестIералгун къебелъи,—
Къо бухIарав пакъир дун,-
Пахъул баргъич гъабудев.

Суалал **ва тIадкъаял.**

1. Цо-цо чиясул гIумру Мунги АхIмадица кинаблъун бихъизабулеб бугеб?
2. ГIемерисезул гIумру кинаблъун бихъизабулеб бугеб?
3. ТIадехун рехсараб кIиго батIияб гIумруялъул гIадамазул хIакъалъулъ пикру бице.
4. КочIол аслияб пикру кинаб бугебали бице.
5. Цебеги гъанжеги гIадамазул гIумру данде ккун бице.

1917-1946 СОHAЗДА АВАР АДАБИЯТ

ЦIадаса **ХIамзат** (1877-1951)

АЙДЕМИР ВА

УМАЙГЪАНАТ

Лъабго пардавалъул пьеса

Гъоркъоб глахъаллѝ гъабулел гладамал:

Гъ а з и - жадул кьерав, къокъвицатав, цѝакъ
гъекъолеб тайпаялъул, 40 сон барав чи.

А с м а - Гъазил чѝужу, жуба-гъубарай,
парталхъиталда хъарай, 38 сон барай гѝадан.

У м а й г ъ а н а т - Гъазил яс, цоги батѝияй
лъадуе гъаюрай, партал-хъиталда язихъай, жийго
гъайбатай, намусай, сабурай, кьенсер-бер чѝегѝерай,
рачлихъа гѝодоре даларал гъалазул, 10 классалда
цѝалулей, 18 сон барай гѝадан.

С и м и с х а н - Асмал яс, батѝияв росасе
гъаюрай,
иудраялъ ва партал-куналъ къачѝарай, жиндирго
аслияб бсрцинлѝи гъечѝей, 20 сон барай гѝадан.

А й д е м и р - младший лейтенант, яхѝ бергъарав
патриот, 22 сон барав, Симисханил абурав вас.

А с и я т - Айдемирл яц, цѝодорай, сабурай, 30
сон барай гѝадан.

М и л и ц и о н е р .

Гѝоцебесеб пардав

Бацѝѝа-бакъадаб рукъ, жаниб стол-бакѝ, отолалда нахъа
гѝодов чѝун счетал рехулев Гъ а з и г и , гъамасги ричѝун,
жидерго кѝиликѝ-курхъеналде ралагъулел А с м а г и С и м
и с х а н г и .

А с м а . Яхъа, Симисхан, самоваралде жанибе
дагъабги лѝимги тѝе, тѝурччи тѝагѝун батани, гъебги
бай.

Гъ а з и . Жакъа цѝияб самоварги лѝунищ ну ж ругел,
Асма?

А с м а . Радалго Умайгъанатица лъолеб бугоанха,

цѝаги
сун батила, лѝимги къун батила.

С и м и с х а н и ц а кухнялъуйги ун, ячѝун эбелалда цо жо шурула, эбел айгун
цадахъ жаяиеги ун, йиххун ккун ячѝуна.

А с м а . Унго, гъай Умайгъанатида гъабулеб жого дида лъаларо: хвезабун буго
самоваралъул хѝалтѝи.

Гъ а з и (*виххун ккун*). Щиб эѝие гъабун бугеб?

Асма. Щиб гъабун бугебали валагъизе, вахъа дове. Лѝим тѝолелъубе тѝурччи
бан буго, тѝурччи базе кколелъубе лѝимги тѝун буго!

Гъ а з и , вортун жанивеги уи, живго ццидал къвачѝа гѝадин, вачѝуна.

Гъ а з и . Валлагъ толаро, Асма, гъанжени дица гъадай
яс чѝивачѝого!

Асма. Гъебги лѝикѝ гъанже, чѝван гъейгун, туснахъалде ин гѝадаб жо
букѝинаро.

Гъ а з и . Цо нух гуреб, кѝиги нух гуреб, даим алъ гъабунщинаб жоги жанибе
бачунищха рукѝинел гъанже?

А с м а . Эбел гъечѝей яс йигин, Гъази, жиндиего бокъухъе те.

Гъ а з и . Гъанже эбел гъечѝогонилан, кидаго эѝие дахѝа ккунищха
рукѝинел? Те-теянги абун, дур хѝалимлъиялъ буго, Асма, кинабо хвезабулеб.

Асма. Гъанже гъеб кѝочараб бихъугегийин, яхъа, Симисхан, бацѝѝинеги
бацѝѝун, цѝидасан лъе, дир яс, самовар.

Гъ а з и . (*сагѝаталдеги ваккун*). Гъанже гъелъухъ валагъун чѝезе заман
гъечѝин, квешав чиясда бер чѝивалалде, дие цо речѝѝизабизе жо босея гъанибе!

Асма. Вай, гъанже кив кваназейиланха мун унев?

А с м а ц а цо литраги кѝиги-лъабго хоноги Гъ а з и д а себе лъола.

Гъ а з и (*цебе литраги ккун*). Доб чакаралъул бахъараб жойищ, Асма, аб?

Асма. Гъеб буго доб гъитѝинаб чирмакъолониса биччараб, бищун дуеги
бокъулеб чагъир. Чакаралъул бахъараб жо жеги полпилъго буго.

Гъ а з и . Воре гъаб чакар къанагѝатаб мех бугелъул, чакаралъулаб кинав
ватаниги чиясда цебеги лъоге, амма нильерго районалъул гъалмагъзабазе
камунги тоге!

Асма. Гъеб, Гъазѝ, гъанжелъизегѝанги камичѝеб, нахъеги камилареб
батилин, гъай цо ясилан абурай расул горолъадил букѝуна ургъел. Тѝаде щолел
ал къоялги руго, нильеца алъие гъабураб кѝудияб хѝадурлъиги гъечѝо,
гѝадамазул берзукъегѝаги, цо йигей ясалъе жого гъабичѝогоги гѝолеб гъечѝо.
Гъанжелъагѝанги дуца эменлѝи гъабидал, дуда жо абизеги намуслъун йиги.

Гъ а з и (*кепъарав ни*). «Чвантиниб гѝарац бугони,
магѝарда ах гъабулилан» абула, Асма, дуе гъелъул расги ургъел ккоге,

сельпоялъул ихтияр нильехъ гурищ бугеб?

Асма. Сельпоялдасаги даим босулелго босулел руклун, цошина тладе-гъоркье жойин ккелебан хлинкьоулаха, Гъази.

Гъ а з и . Мун гьелда хлинкьуге, Асма, гьелъул рахъ гурищ две нильеца, жибго «Салихилиас жергъен гладин», рекъезабун бугеб. Нильеца босараб жоялда дандбитлараб багъа гъоба лъезе буго, цинги тайгун цадахъ босаниги, элъул ккезе жо гьечло.

Асма. Гали вугоан жакъа ахиделев, глемер лъадахъани, глеретл бекулилан руклуна, Асма, нужер гъав Гъазидани, глуролъан ваханиги, риччел хъваларилан.

Гъ а з и . Гали щивчли?

Асма. Гъале гъав нильерго мадугъал гьечлищха!

Гъ а з и *(пуницун бетлерги хъваглулаго)*. Щибдай къвариглун буго къвачла-Галие? Ахлун райкомалдегун, Хласанилав гладин, цо воркъизейищха гъавуларев!

Асма. Гъведа клалдире тлиал регъугеян абулин, Гъази, Гали жакъавго те, гъев ваккулареб каратл буклунарин.

Гъ а з и . «Бакъ-моцл нильехъан бугони, цлвабазул ургъел гьечлилан» руклуна, Асма, Гали-Глумарил иш бигъаяб жо бугин, дурго цоги босизе бокъараб жо батани, метер гурищ базаркьо, ячина цадахъ Симисханги, босила бокъанщинаб дир ясалъе. *(Гъазица ясалъул мугъалда квер клутл-клутлула)*.

Лъикл жогги гьекъон, къвалакъ сумкаги бан, Гъ а з и вахъуна, эв тловитлизе яхъун, хадуб кверги хъваглун, Асма нахъ юссун, ясалде семизе лъугъуна.

Асма. Лъелъе тлурччи базеглан, гладалай йиклине ккани, дуда жеги самоварго бихъунищ буклинчлеб, раклбахъад? Жакъа дур глайиб рехизе Умайгъанат гьечлеяни, щиб гъабилеб буклараб? *(Ясалъул гъуждуд къакъала)*.

С и м и с х а н . Щиб гъабилеб, йоха, тласа тлалъел босулаго, самоваралъуса кланцлараб хлухъел дида клклуй бугилан кканаха.

Асма. Вигъ, тлорччодетлураб лъим глодобе бачлараб мехалъглагийищха кантуларей, керен турад!

Симисхан. Цин лъим тлелалде, тлурччи бан буклана, йоха.

Асма. Вай, гъан турай дун, гъалда жо малъизе ккарай. *(Эбелалъ жиндирго квер хланчлула)*.

Гъеб заманалда, армиялдаса бачлараб А й д е м и р и л кагъатги, квербацлалда къан, С и м и с х а н и е китайшалги шеблеталги росун, А с и я т тладе ячлуна.

А с и я т . Йорчлами, яц Асма! Нужго хутлунищ ругел?

Асма. Йорчлами, яцако Асият, ячла, ячла. *(Эбел-яс тладе рахъун, хлурматалда А с и я т глордой члезаюла)*.

Асият. Гъази, Умайгъанат кире арал?

Асма. Гъазиги гъабсаглат жиндирго хъулухъалде ана. Умайгъанатги шкоклужу йигоха нижер эй, тлоклб жоялъул ургъел бугей гладан эй гуороха.

Асият. Щиб гъабилеб, яц Асма, гъанже хъвазе-цлализе лъаларев чиги бегъулев гьечлелъул, эдин ятилаха Умайгъанатги.

Асма. Вай, лъаларо, Асият, гъай больоналъени бокъичло гъеб къватлул цлали.

А с и я т . Цлализеги унарей ай щиб жо гъабулелглагиха йиклуней? *(Симисханида къвал бала)*.

Асма. Жиндирго гъаб угъулеб, хъухъунеб жоялда йиклунаха, Асият. Яхъая, Симисхан, доб къандалъудал лъел босея, Асиятида бихъизе!

Яхъун ун, аль У м а й гъ а н а т и ц а угъараб цо жо босун бачлуна.

А с и я т . Вай дур кверал шулалъаялъул хлалтлул гъайбатлъи! Гъадиная махщел гъалъухъ батулелб жойиланго йиклинчло.

Асма. Квералдаса борчлараб махщелни щибго гьечлоха альул, Асият. Жийго гъадиная намусай, рукъ тун къватлие яхъунарей жо йигоха, яц, нижер ай.

А с и я т . Намус тлагараб цлуяб жо лъиклго гуоро, яц Асма.

Асма. Нужерго щиб хлал бугеб, йоха, Асият, Айдемирл хабар-кагъатго бачлунаребищ?

А с и я т . Кагъатги буго, Асма, эсул, Симисхание гьитлинабго сайигъатги буго. *(Аль Асмада цебел квербацлцл лъола)*.

Асма. Вай, гъабго щай буклараб, яц, даим бачлулеб сайигъатищ буклулеб *(Квербацлцлалдаса бахъун, шал бихъула)*.

Ясалъ нечарал ххвелал гъарула.

Асма. Гъале, кидого бихъараб жо гуоро, рохъгланасеб шал буго, гъалъул кун-квар рикклун, глумру кьегидир васасе *(ясалдехун)*. Гъанже, къоял гъаричлого, кинха мун йиклиней!

А с м а ц а ясалда шал члвала.

Асма. Рекъон гьечлищха, Асият?

А с и я т . Рекъон буго, яц Асма, месед гладин, гъеб басрияб, нусго цлияб!

Къвалакъ жиндирго тлахъалги ккун, У м а й гъ а н а т тладе ячлуна, «йорчлами» абун, А с и я т и л кверги босун, тлахъал нахъе лъезе уна.

А с и я т. Яч1а, яч1а, Умайгъанат, Айдемирл кагъат бугин, гъаб ц1ализе яч1а.

У м а й г ь а н а т . Айдемирилилая?

Йортун яч1ун, жиндирго пасих1аб мац1аль кагъат ц1алула.

«Айдемирл рахъалдасан урхъараб салам буго эбелалде, ясалде, цоги ниж гъикъаразде... Гъанже гъаб моц1рол анц1абилелде дун нужеда т1аде швезе вуго, цинги анц1ила шуабилелде нахъ вуссинч1ологи чара-г1амал гъеч1о. Гъел къоязда жаниб нужеца х1адурл1и гъабич1они, нильер иш ц1акъ хадуб бехъерхъун хут1изе буго. Саламгун, нуже сах1и гъарулев нужер вас Айдемир Къурбанов... Воре, воре, хъвай-ц1али лъангут1и т1аг1инабизе жигар бахъе, гъелтые к1вар къоларев чи нильер гъалмагъ гуро».

А с и я т. Гъанже, яц Асма, бат1аго дица жо абизе ккарай ч1ужу мун гуро, к1удияб къо-мех гъабизе нильеца ккеларо, цо релъгъаралда рекъараб жоги гъабун, гъаб т1асияб хамизалдег1аги ресго гъеч1оха...

Асма. Вай, гъедиг1анго г1едег1изе кколеб жойиланго йик1инч1о, щиб гъабилеб, гъанже гъесул рак1 сук1араб жо нильеца гъабиларо. Йилгъа, Умайгъанат, ц1улги бич1ун, ц1а-каналде лъугъа, Асиятие гъоболл1и гъабич1ого г1еларогури нильеца.

А с и я т. Къвариг1инаро, Асма, щибго гъабуге, дун кванан йиго. Унге, яц Умайгъанат! Гъаний нижеда аск1ой г1одой ч1езе яч1а.

Халат гъарун гъалалгун, квербац1ц1аль бет1ерги бухъун, рохил г1амирко г1адин, У м а й г ь а н а т гочун уна, А с и я т, гъелгъухъ ялагъун, панальун хут1ула.

А с и я т. Вай мун т1аса йосугеялгун гъайбатл1иги, къенсер-бералгун ч1ег1ерл1иги! Дида гъалгун г1адал халатал гъалалго рихъич1о, Асма!

Асма. Киналго гъедианал рук1уна, яц Асият, гъел лагългун мах1 бугел жал.

А с и я т . Альие батиларо, яц, гъелгун мах1!

Асма. Валагъ бугебха, яц, гъалгун эбелалгун эмен жеги къер хисич1ев чийилан абулаан.
А с и я т . Лъаларо, яц Асма, жакъа дуца гурони гъелгун ц1ар бахъулеб раг1ич1о. Симисханидаса санадги

гъит1инай ятилаха, Асма, ай, лага-г1уч1 алъулалдаса ц1ик1к1араб бугониги.

Асма. Вуйгъ, гъебги щиб раг1и, яц Асият, Симисхан гъайилалде, гъир г1ат1ал кун батила Умайгъанатица.

А с и я т . Абураб-тараб бак1го бугебиш, Асма, алъул?

А с м а. Киса раг1и, яц Асият, школалдаги курсанталгун лъугъуниш ай йик1унеяли, хъах1аб чол г1адаб ц1ар бахъун буго алъул. Эдинаб жо Гъазида бицине нижедаги к1оларо.

Гъеб заманалда жаниб, къвал ц1ун ц1улалгун, баг1арал г1анабаздасан г1ет1ул гаралги гирулага, У м а й г ь а н а т яч1уна.

А с и я т . Гъанже гъеб ц1а-каналдаго квалич1ого, йилгъа, Умайгъанат, нижеде, дир цо бет1ерги буго ххазе.

У м а й г ь а н а т . Иниш, Асма?

Асма. Бегъиларо, яц Асият, гъоболл1иг1аги гъабич1ого, ч1обого мун йит1изе.

А с и я т . Гъеб ц1акъ бигъаяб жо буго, Асма, дун дагъай г1едег1унги йигин, гъайги йит1е дида цадахъ.

Асма. Аха, Умайгъанат, амма кват1ич1ого юсса!

К1иялго элги ун, А с м а г и я с г и хут1ула. . -

Асма. Яхъа, Симисхан, гъеб шалги ч1ван, шелбеталги рет1ун, цо лъел ц1езе а, т1ок1аль мун къват1ие яхъине щолеб г1адаб жоги гъеч1ин аз бицунеб.

Ясаль рет1ун, эбелаль рсжъезабула, пудра бахуна, мах1ал гъарула, мат1уялгун ялагъун, къенсер-бер лъухъула.

С и м и с х а н . Пайда щибха, эбел, Умайгъанатил г1адаб цо маржаназул ц1ал гъеч1елгун гъанже горбода базе!

Асма. Гъелгун ургъел гъабизе дуде ккеларин, дица т1убазе те гъезул х1алт1и, дурго нухда а!

Гъанже лъадае ине къач1ала, г1ерт1ил къвал батуларого, йортанхъилей йик1уна.

С и м и с х а н . Хамиз сордо кинаб маг1ида бугеб, эбел?

Асма (йиххун ккун.). Щиб жойилая?

С и м и с х а н (г1одоеги къулун). Г1ерт1ил къвал кинаб маг1ида бугебан абулей йик1ана.

Асма (к1иябго кверги ясалде хъаг1ун). Вай, чехъ чурадил яс, аск1ор чаг1и рук1аралани, щиб гъабилеб бук1араб? Гъажалда бан босе, гъеж къот1агийин дур.

Гъанже хъазил рилгъинги бачунаго, яс уна, элда хаду-хаду йилгъун, эбелаль гъелгун партал рекъа-решезабула. А с м а, ургъалил пикраби гъарун, жийго жиндаго гаргадизе лъугъана.

А с м а. Азарго сон къель барай, къого сон ракуль барай, къват1ул Умайгъанат дир ясалдаса гъит1инайлгун гъаюлей Асият йихъулиш?! Жого гъеч1ого, Асиятица Умайгъанат ячун инч1о. Алъул гъалазул къуриги къенсер-

бералъул чегерлъиги гӀолеб буго Асиятие. Гьедигланго ракӀ хъахӀай Асма дунги гурейин, цо йиччан тун йихъея. Хъвазе-цӀализе лъазабеян бачӀараб Айдемирл кагътидасаги чӀухӀун, хӀатӀил роси батӀалъана Умайгъанатил жакъа!..

Гьединал пикрабазда Асма йикӀаго, нухда гӀодой ккун, гӀеретӀги жанибе пунтӀун, тӀаде чвахараб лъеца цӀалтаде яхъун ячӀуна Симисхан.

Асма. Вуй-вуйгъ, гъаб дуй лъугъарабго щибчӀи, Симисхан?

Симисхан. Сахаб жо дуца малъиларо. БитӀун клубалъул кӀалтӀе щолаго, хъуштӀун гӀодой речӀчӀана, гӀеретӀги хвана, халкъалдаги сурана! *(ГӀодизе лъугъуна)*.

Асма. Мунго кий ялагъунгӀаги йикӀарай, ракӀ бахъадил яс? ГӀадамаздаги йихъарайищчӀи?

Симисхан. Сунде данделъун рукӀаралали, росуго бугоан тӀагӀадазул, дун гӀодой ккейгун, гӀагӀай бахъана, «гӀодой ккезейищ яхъарай?» абун цоял ахӀдон, «тӀаде яхъинайизе гъание ячӀа», - ян цоял ахӀдон, инжит гъаюна. *(Щакърахун бицуна)*.

Асма. Вай керен турай дун, жакъаго жакъа мун лъадае йитӀарай! ХутӀараб жониги нахъе щай тӀолареб ракӀ къотӀад! *(Асмаца гӀодобе араб лъим рокъоб жужала)*.

Гъанже, Асиятица гормендоги чӀван, гьелъул бетлерги ххан, бадисан нур бецӀцулаго, Умайгъанат ячӀуна, чегераб къо чӀун, Асмаги хутӀула.

Асма. Гъаб жужараб рукъ бихъуларогунис, кланцӀун ячӀиней йигей? Дуда щибилан дица абун букӀараб, сардал, къоял ран чӀезе йикӀун йиго Асиятил доя!..

Умайгъанат. Бетлер ххазеглан хутӀанаха, Асма, сардал, къоял разе ккаралани, эдинги чӀелаанха.

Асма. Йийлъла, баркалайин дуе, лъел цӀезе а! Бахъун гъеб гормендоги гӀодоб лъе, лъил гъебали, гъеб чӀван ругъунай гурин мун. Гъуршун гъалалгун, матушка гӀадин, йикӀинчӀого, гъеб бетлералда чохтӀоги къай.

Умайгъанат. Симисханида шал чӀвараб мехаль, гормендогӀаги дуеги къваригӀинилан,

Асиятица чӀвана гъаб. Дир чохтӀоги гъечӀо, Асма, чохтӀо къарал ясал нижер школдаги гъечӀо, къазе нижер учительзабаз изнуги къоларо.

Асма. Нижее школалъулги учительзабулги махӀниги ургъел гъечӀо. Басриябго букӀаниги, гъадаб Симисханил букӀараб чохтӀо къай. Бихъараб гуро, багъараб гуро, мун, эбел гъечӀей яс, чӀухӀизе ккеларо.

Умайгъанат. Гъанжелъаглан гъабураб цӀалиги хвезе тун, дида чохтӀо къазе кӀоларо, Асма!

Асма. КӀолищ-кӀоларищан гъанже балагъилинха, вачӀине виччан те дов эмен.

Умайгъанат. ЧӀваялдаса кӀудияб жойищ дие гъес гъабилеб.

Гъажалда гӀеретӀги бан, Умайгъанат паркӀула.

Асма. Гъаб Умайгъанатилги Асиятилги бугеб гъоркъоблъи щиб жойилан дуца толеб, Симисхан?

Симисхан. Дида лъаларо, эбел, сон-церекъадги гъание ячӀун, Умайгъанатилгун ххенейги бан, ана Асият. Асма. Риччан те, алъулги Гъазилги доб гӀертӀида тӀасан букӀунеб накъит бихъилебин нильеда.

Бицунаго-толаго, гъажалда чӀобогояб гӀеретӀги бан, Умайгъанат тӀаде шол.

Умайгъанат. Аб гӀертӀил хӀалтӀи хун буго, Асма, лъим кколеб хӀалго гъечӀо, щиб алъие лъугъараб? Абги босун лъадае чиго ун вукӀаравдай нужер жакъа?

Асма. Щиб элъие лъугъунеб, цӀияб гӀеретӀалъе? ГӀарчӀихинеге гъаюн, дуца тенкезабун батилаха? Гъебги босун, лъадае ине дуда барахшун рукӀун ратила гӀадамал! *(Йортпун ячӀун Асмаца, гӀертӀихъ балагъун, накаби рухула)*. Гъай жоялъ квегъулел руго! *(Умайгъанат ида тӀаде къулкъудула, Умайгъанат – хӀинкъун сородула)*.

Гъеб хӀалалда гъел рукӀаго, ГъазитӀаде вачӀуна.

Гъазит. Щиб, Асма, гъанжеги алъ гъабун бугеб?

Асма. Щиб бугоян бихъизе, гъаб гӀертӀихъ валагъе. *(Асмаца гӀодулгб ххвел гъабула)*.

Гъанже Гъазит Умайгъанатиде вортула, ав кколеб ххвел гъабун, Асмаги сверун кланцӀелей йикӀуна, гъоркъое лъугъуней йикӀарай Симисхан, нахъасан бальгого гурдеги туркӀун, Асмаца чӀезаюла. Умайгъанат чӀичӀидилаго нахъарокъое кланцӀула. ТӀаде нуцӀаги къан, Гъазитца къабула, кӀалтӀа чӀун, гъардобеб ххвол гъабун, «Ма, босе», - ян Асмаги йикӀуна. ГӀодой ккезеглан эйги къабун, Гъазит цеберокъове вачӀуна.

Асма. Дурги чӀолеб бакӀго гъечӀо, Гъазит, гъедигланго гурхӀел гъечӀевгийищ чи вукӀунев?

Г ъ а з и . Щибха гъабилеб, Асма, члалгине мех щвеч!ищ?

Асма. Щиб гуреб гъабилеб, берцин гъабун малъун, бичлчизабила.

Г ъ а з и . Малъуларогонищха бугеб, Асма, дудаго лъаларищ?

Асма. Малъараб босулеб чанклелни гуро, Гъази, ай. Хваразул рухлздасаги нечон йигин, дир яс, гъарщун катларигун йиклинчлого, гъаб чохтлого къан йиклаян абидал, глин киса тламулеб, гладанищ жинда клалъалев, хлайванищ вугевали цо жойидеглаги гъайичлогох дуй элъ. Жидер школадда чохтло къазе бегъулареблъи лъаларищ дудайилан, клал гъикъана.

Г ъ а з и . Бегъуларищан гъанже балагъила! *(Босун чохтлогун ун, Гъазица Умайгъанатида къабула).* Гъабсаглат къай гъаб!

«Гъанжеги къаге!» абун А с м а г и

йиклуна.

Пардав къала.

Клиабилеб пардав

Гъениб бихъизе буго гъадабго рукъ, столалда нахъа глодой члун Си-мисханги, Симиоханидаса бахъараб чохтлоги тлад къан, асклой глодой члун, гъелда цияб алфавит малъулей У м а й г ъ а н а т г и в а гъезде тладе къулун Г ъ а з и г и А с м а г и .

Хлуччтласан бачунаго къаламгун, Симисханица бабадулеб мацалъ цлалула, къосарал баклал У м а й г ъ а н а т и ц а г и ритлизарун, Конституциялъул гъаб хадуб рехсараб статья:

«Статья 131. Обществоялъулаб социализмалъулаб бетлргъанлъиялде квешаб къасд гъабулел чагли халкъалъул тушбабилъун риклклуна».

У м а й г ъ а н а т . Гъелеха, глезеглан лъикл лъалеб буго. Цо анкълъ тладе юссун цлалани, йорчларай члужу йиклина.

Г ъ а з и г и А с м а г и рохула.

Асма. Дуца малъизе ккела, Умайгъанат, алда, тласа

яхъинчлого.

У м а й г ъ а н а т . Школадде инчлого глелароха, Асма, гъениса юссарайго малъила.

Г ъ а з и . Школаддеали кватлун аниги ургъел гъечлин, гъай Асмаца малъараб гъабе.

У м а й г ъ а н а т . Йилълъая цо дурго цлар хъван бихъея, Симисхан.

Симисхан, цлер къотлулев чи глдин, йиклуна, цо заманалдасан хъван къола.

У м а й г ъ а н а т . Гъелеха, кибго гъечлебглан лъикл буго. Клиабго «С» -ги гъоркъоб бугеб «М»-ги басрияб къагидаялъул ккун буго, хутларалда клалъазе бакл гъечло.

А с м а г и Г ъ а з и г и рохула.

Асма. Клиабилеб классалда гъоркъ хутларай глдан гурищ ай, тлоклай инчлого чларай?

Г ъ а з и . Я гъарин, Умайгъанат, гъадаб нужеца цлалараб жоялъул цо мурадго босизе клвечлогох дида. Кинал гладамал дол халкъалъул тушбабилъун риклклине кколилан абулеб бугеб?

У м а й г ъ а н а т . Гъадалъ абулеб буго: колхоз-совхозалъул букла, сельто-райпоялъул букла, гъединго фабрик-заводакъул букла, халкъалъул ялъуни пачалихъалъул букла, гъоркъосеб боцлиялда жаниб хиянат гъабулел чагли халкъалъул тушбабилъун риклклунилан.

Г ъ а з и . Лъил рагли гъадаб кколеб?

У м а й г ъ а н а т . Гъадаб буго нильерго Советияб Конституциялъул рагли.

Г ъ а з и *(велъулаго)*. Гъедианал, боцлуда жанир раццладад чагли ругиландайха, нильбергун гъудул-гъалмагълъиги гъабун, гъоркъе-тладе рацлун ал руклуел?

У м а й г ъ а н а т . Гъеб жо Конституциялъул глайиб гуороха.

А с м а . Дуцаги бадиклалдиб жо речлчулеб батилаха, Гъази, гъезда, дурги гламал царал буго.

Г ъ а з и *(вохун)*. Гъай-гъай! «Гъабизе лъани квас, квине лъани нах» абун гурищ руклуел? Гъоркъан ратла бегъичлони, тласан бохги бегъуларо. Рагличлищ дуда доб сордоляб бухгалтерас абулеб жо: живго хъубав вугонити, документал раццладав чи вугин Гъазиян абун?

А с м а . Къададаги глундул руклунилан абулин, Гъази, щай гуриин нильее гъеб хабар, ниль базаралде рахъун лъикл, жакъа школадде унеб къо гурелъул, Умайгъанатги къватлахъе инчлого члезе ккела.

Г ъ а з и . Раглулищ дуда, гъаб рокъоса киого ягъаруге!.. Йилълъа, дир яс Симисхан, къачлай! *(Гъазица Симисхан лъухъа-рухъула).*

Портфельгун Г ъ а з и г и, кораинкагун А с м а г и,
зонтикги хъатикъ ккун, Симисханги уна, У м а й г ъ а н а т
жийго хутлула.

Гъанже У м а й г ъ а н а т и ц а жиндирго ургъалил
къвачла члехъезе байбихула. Бахъун хъахлаб
квербаццалъ маглуи баццлунаго, цо жо хъвазе
лъугуна.

У м а й г ъ а н а т .

Гъанже дида бугеб къварилъи лъани,
Къориниб тламураб церги гурхила.
Къваридаб дир ректел хлисаб гъабун,
Хласраталъ турулев тушман глodiла.
Бесдал эбелалда цее ккезеглан,
Каранда къанал члван, чларбида лъеги.
Члухлухъабаз хутлел тлад ретлинеглан,
Тларамагъадисеб мусру жемаги.
Дир маржаназул цлал карандаги бан,
Кеп босеян абе Симисханида.

Сверун расен бугеб гормендоги члван,
Члухлдай свере абе Асмал ясалда.
Эбел гъечлел ясал члухлуларилан,
Чохтло бихъуларищ дида аз къараб?
Дур гормендо члвалев габур гурилан,
Гъаб квар бихъуларищ бухине къураб?
Эмен, дун къокъанин, къо-мех лъикл дуге,
Босе хутлараб ццин тласа лъугъун те.
Лъиклго йикла, Асма, арай дун гъанже,
«Эбеллъи» гъабидал, дуге баркала!

Гъанже кварил клчлида жанибе габур ккезабулей
У м а й г ъ а н а т йиклаго, нуцла рагъун, А с и я т тладе
яккула. «Вай, вай, У м а й г ъ а н а т!» - абун клчлилаго,
йортун ячлун, У м а й г ъ а н а т и д а тлад хурхуна. Жигар
бахъун кваридаса гъей хвасар гъаюла. Гъанже клйялго цоцалъ
хурхун глoduла. Цинги глodорги члун, гара-члваризе
лъугуна.

А с и я т. Вай, дир Умайгъанат, гъедиглан гласияб
хлалтлн
гъабизе кий яхъарай?

У м а й г ъ а н а т . Глайиб гъабугеха, яц Асият,
рес
къотлидал, тламураб клчл букланин.

А с и я т . Гъаб дуца ботлрода къараб жо щиб,

Умайгъанат?

У м а й г ъ а н а т . Гормендо члвалев габур батлияб буклунилан, тласа
гъебги бахъун, гъаб чохтлоги къан, тана
дун Асмаца.

А с и я т . Кинаб габурдай, Умайгъанат, гъелъие
къваригъунеб?

У м а й г ъ а н а т . Лъаларо, яц Асият, Симисханил
гладаб къокъбицатаб буклине кколеб куц бугоха.

А с и я т . Гъанже гормендо бугеб бакл щиб?

У м а й г ъ а н а т . Гъебги эбелалъул рукларал раццладал маржаназул цлалги
- клйябго гъансиниса «бикъун» ун раглулаха.

А с и я т . Лъица гъел рикъулел?

У м а й г ъ а н а т . Дица росун вакынасухъе къун
раглулаха, яц.

А с и я т. Вакынас дуге гурищ гормендоги элда релъгъарабги къезе кколеб,
дуца эсие кколеб къаглида щиб?

У м а й г ъ а н а т . Дида лъаларо, Асият, сиратл багъана бугилан абун буго
гландисес. Гъединаб жо батиларищха азулги.

А с и я т . Эменглаго киве валагъун вуклунев, Умайгъанат, гъединал бугътанал
дуга лъолеб мехаль?

У м а й г ъ а н а т . Асмал ишараялхухъ ишанги ккун, кибе гъелъ килищ
битланиги, вортизе къачлан вуклуна.

А с и я т. Мун расги пашманлъуге, яц Умайгъанат, цо раглал гъечлел байдан
буклунаребин.

У м а й г ъ а н а т . Вай, parla-ракъанго батулел гъечло, Асият. Гъадиглан
халкъалъе глатлидаб, эркенаб дунял диде тладе бегун бугеб куц дуга щибха, яц,
лъалеб?! Сон радал, азие самоварги лъун, дун школалде ана. Рахъун аз лъим
тлолелъубе тлурчи бан, тлурчи балелъубе лъим тлун, самоваралъул хлалтлиги
хвезабун, гъелъул глайиб диде рехана. Гъединго росу балагъун, Симисханица
пунтлизабураб глеретл сабаблъун, дие гъез гъабунщинаб рагли! Нижер школалда
чохтло къазе изну къоларин абураб дир раглиги къолон, дида инсуца
къабгланщинаб жо! «Киб гъугъарабги Гъуниб маглардейилан» абухъего, азул
кканщинаб глайиб диде кколеб бугоха, Асият, баччизе.

А с и я т . Къваричлин, Умайгъанат, Айдемирги вачлун вуго, эсдаги цебе
лъела нильеца дур масъала.

А й д е м и р и л цлар бахъигун, У м а й г ъ а н а т йохун-хинлъун лъугуна.

У м а й г ъ а н а т . Балагъе, Асият, дир макъу битлун ккараб куц, ноль
дида цеве тламуна эв цо жал-рачл халатаб чодаги реклун, йоргъинабун инев.

А с и я т . Реклун вихъини, члужу ячинелъидал вачлун вугев, гъелъие
батилилан телаан нильеца, амма жал-рачл халатаб буклиналдасан батлияб жо
бичлчулеб буго. *(Алдаги тункун, Асият елъула. Ай дагъай намуслъун лъугуна).*

А с и я т . Гъеб чохтлоги бахъун рехун, дагъаб маглна-глиналда йиклине
ккела, Умайгъанат. Айдемирги ваккизе бегула аниве «эбелалдеги» шъезе,

Елъизеги елъун, А с и я т уна. Цадахъ к1алт1е швезег1ан У м а
й г ь а н а т г и ун, к1иязго цо шурщур гъабула; гъимулаго,
г1одое къулун, У м а й г ь а н а т г и нечон лъугъуна. Гъанже
У м а й г ь а н а т и ц и , бахъун чохт1оги рехун, халатал
гъалалги гъуршун риччан, панаяб бакъаналь, рукъ сверулаго,
гъал раг1аби абула:

Рии бач1ун, хасел ун,
Харил къибил ц1илъула,
Хасалил нак1к1ал роц1ун,
Бец1аб дунял гвангъула.
Кваркъимилтъир х1улараб
Х1анч1ида рас бижула,
Жанив т1амурав туснахъ,
Манифест ккун, ворч1ула.
Гъури-ц1ераль гъурарал,
Гъут1бузда т1егъ баккула,
Т1аде хинаб ц1адги бан,
Ц1орол г1унсби риуна.
Къварилгъиялда хадуб
Г1ат1илгъи камуларо.
Кидаго цо х1алалда
Г1адамал хут1уларо.
Лъица-щиб гъабуниги,
Гъабурасе батула,
Сабур гъабураб агълу
Ахиралда бохула.

Гъединал пикрабазда йиххун У м а й г ь а н а т йигеб
заманалда, А й д е м и р и ц а нуц1ида к1ут1ула. Асмадаса
х1инкъарай У м а й г ь а н а т, хехго чохт1оги къан, нуаДа
рагъизе йортула. «Йорч1ами, Умайгъанат», - абун Айдемир
жаниве лъугъун вач1уна. «Ворч1ами, лъик1 шварав Айдемир»,
- абун, У м а й г ь а н а т и ц а , кверги босун, бак1ида г1одов
ч1езавула. Аск1ой жийгоги ч1ун, гъикъа-бакъаризе
лъугъуна.

У м а й г ь а н а т . Гъа, кида шварав, щиб х1ал
бугеб?
А й д е м и р . Рохъ г1адин! Ворея дурго щиб
х1ал бугеб, Асмалгун гъоркъоблгъи кин бугеб?
У м а й г ь а н а т (гъимулаго). Гъоц1оги нахги
г1адин.
А й д е м и р . Гъоц1о-нах гъедиг1анго къог1лъунищ
аниб бугеб?

У м а й г ь а н а т . Щай эб къог1лъулеб?
А й д е м и р . Ц1акъ азун йихъулей йигиха дида мун.
У м а й г ь а н а т . Логое ун ятизе бегъулаха. Мун щиб ц1акъ хиса-басун
вугев?

А й д е м и р . Заманги хисун гъеч1ишца, гъалмагъ?
У м а й г ь а н а т (асул формаялдеги ялагъун). Гъаб щиб ц1акъ
берцинаб форма, Айдемир?
А й д е м и р . Гъаб финляндиязул дора рук1арал нилъер г1олохъабазул формаха,
Умайгъанат.
У м а й г ь а н а т (асул орденалда бугеб хам1зу ц1алун). Гъаб кинав чиясе къолеб
орден кколеб, Айдемир?
А й д е м и р . Гъаб буго Ворошиловасул къаг1идаялъ туманк1 къагъизе лъарасе
къолеб жо.
У м а й г ь а н а т (гъимулаго). Гъеб дидаги лъалаан. Амма дие къуралдаса гъаб
дагъаб бат1ияб буго.
А й д е м и р . Гъадианаб къезе бокъани, дунгун цадахъ йилъгъа.
У м а й г ь а н а т . Асмадаса ят1алгъизе к1веларо. (К1иялго релъула).
А й д е м и р . Кире ун ал жакъа т1аг1ун ругел?
У м а й г ь а н а т . Базаралде ине ккеларишца, Айдемир?
А й д е м и р . Кина-щиналго рахъун ине, азул базаралда бугеб щиб?
У м а й г ь а н а т . Ясалгъе къвариг1араб-тараб бук1инаришца босизе.
А й д е м и р . Яс къезейиланг1аги гуриш ал ругел?
У м а й г ь а н а т . Дуда лъалаха.
Айдемир. Дидани щиб гури лъалеб? Лъие ай къезе хиялалда ал ругел?
У м а й г ь а н а т . «Лъиейилан» абурасе къолей раг1улаха.
А й д е м и р . Щибилая, щибилая, Умайгъанат? У м а й г ь а н а т . Г1инкъав
чиясе к1иц1ул г1ак1а ах1уларо нижер гъаниб.
А й д е м и р . Дица гъей ячунаро... Дица ячине йиги среднее образование
лъуг1арай отличница.
У м а й г ь а н а т . Кисадай яхъила, Айдемир, гъединая гъалмагъ дуге?
Айдемир. Г1емер рик1к1аде вахъине ккелареб г1адин буго дида рак1алда.
У м а й г ь а н а т . Гъебмехаль Асмал бакъаналгъухг1и г1енеккизе ккелаха.
А й д е м и р . Гъебни бигъаяб жо бугин, гъаб дур чохт1ил берцинлъиялъул
бицунебго гъеч1огури нилъеца

У м а й г ь а н а т . Берцинаб бук1унгут1изе лъидаса бахъараб чохт1о
абали лъалебиш дуда?
А й д е м и р , Дуца бицани, лъалаха, Умайгъанат.
У м а й г ь а н а т . Гъаб буго, гъалмагъ, дур дандиялъул бук1араб чохт1о.
А й д е м и р . Дандияй абулей дуца?
У м а й г ь а н а т . Нилъерго хирияйлъун йигей Асмал яс.
А й д е м и р . Гъединал дандиязда рекъолеб бакъан гъеч1о, Умайгъанат,
дир. Дица гъалмагълъун кквезе йиги мат1уялда жанисан гурони жеги дуда гъумер

бихъичлей глдан.

У м а й г ь а н а т . Финляндиялдаго нич-намусги тун, вачлун вугилан ккола, Айдемир, дида мун!

А й д е м и р . Ничги намусги, ясбер глдин, цлунун буклана, Умайгъанат, амма гъанже рехизе кколеб буго.

У м а й г ь а н а т . Батлаго гъанже эдиглан учузго эб къеялде мун ахлараб жо щиб?

А й д е м и р . Бухлараб къечлони, бокъараб щоларилан рагличлищ дуда?

У м а й г ь а н а т . Мацлалда ракъа гъечлелъул, бокъа-бокъараб бицине бегъила, Айдемир, дуца.

А й д е м и р . Дуца изну къуни, гъеб дур чохтло бахъун, араблан баклалде рехизе бокъун бугоан, Умайгъанат, дие.

У м а й г ь а н а т . Ясалдаса чохтло бахъани, буклунеб статья лъаларищ дуда!

Айдемир. Лъала, Умайгъанат, ясги разилъани, гъеб бегъилин ккола. Дир реклел хлукму цлакъ шулияб буго, дуцаги гъулбасани, эб тлубалаанха.

Гъанже, жиндирго чохтлоги бахъун рехун, гъалалги гъургцун ри-ччан, панаяб бакъаналь У м а й г ь а н а т и ц а гъал раглаби абула:

У м а й г ь а н а т .

Эбел хун хутларай къватлул цлалдохъан

Дуца ячинаро, младший лейтенант.

«Лагълъул махллъи бугей» гъалхалатида

Дур рак1 рекъеларо, рагълул итарк1о.

А й д е м и р .

Рагълул фронталда чучичлеб хлара

Дур чергесаб логохъ чапулеб буго.

Чармил къот1и гладаб къваклараб дир рак1

Дур къенсер-беральухъ къватлулеб буго.

Гъанже У м а й г ь а н а т , жиндирго напс кквезе клвечлого, гъесде тладе егун уна. Клнялго хурхун, къвалалги ран, заманаялъ члола. Гъанже Айдемирица Умайгъанатие гъадинаяб бадибчлвай гъабула.

А й д е м и р . Мун, Ленинил комсомолка, гъоркъохъеб образование лъугларай отличница, Асмалги ва гъелъул дандерижи дурго инсулги мурадги гъабун, гъадаб квар бухыналде мун ахлараб жо щиб,

Умайгъанат? Щай мун гъел тушбабазде данде къеркъечлей ва гъел къватлир члваризеги хлалтличлей? Гъединаб глантаб хвелаль мун хун ятараяни, халкъаль дуй кколеб къимат кинабдай буклинаан?

У м а й г ь а н а т *(пашманго панаяб хлухъел биччан).*

Айдемир, дир глумруги

Глун дун ячлараб баклги

Дуе баянаб бугин,

Бадирчлваял гъаруге.

Гъитлинго эбел хвана,

Асмал цлобалде ккана,

Араб дир рукла-рахъин

Раклалде щвезабуге!

У м а й г ь а н а т и ц а А й д е м и р и л каранде бетлер бегизабула. Хадуб А й д е м и р и ц а жиндирго план гъалье баян гъабула.

А й д е м и р . Бачлунеб хамиз сордолялъ дица, бахларай ячине абун, Асият йитлизе йиго. Гъейгун цадахъ ячине дуца гламал гъабе. Гъебмехаль нильеца, мунги доя ккун, Асмал яс жиндиего тезе йиго.

Гъедин гъал ругеб заманалда, базаралдаса рачлунел Асмал къукъаялъул сас раглула.

Йортун у н У м а й г ь а н а т и ц а нуцлагги рагълун, Айдемир вачлун вугилан, рохел

бицуна. Гъанже риххун ккун рачлун, Асмаги Гъазиги Айдемирида хурхуна: Умайгъанатги

Симисханги цояб рокъорехун рорчлун уна. Гъанже столалда нахъа глдорги члун, гара-

члваризе лъугълуна. А й д е м и р и л орденги эоул хъулухъги, иргалал лъугълун, баркула.

А с м а в а Г ь а з и . Вай мунгийищ вихъулев, вай мунгийищ вачлунев?

(Асмалги Гъазилги члeze бак1 тлагълуна).

А с м а . Дур кагъатги цлалун буклана, Айдемир, ниже-ца, амма гъадиглан къокъидго мун вихъизе раклалдаго буклинчло.

Г ь а з и . Ниж дуде рак1 щун рукларал куц дуда щибхф лъалеб, Айдемир!

(Цин-цияхъ валагълун кеп гъабула Гъазица).

А с м а . Вай дуе глумру къеяв, дир вас, гъадиглан ниж рохизарурав, щибдай дуе къезе ккела гъанже?

Г ь а з и *(велъулаго).* Асие къезе кколеб жояли асда жиндаго лъалеб батилин, яхъа цо закускаялъе гламал гъабе, гъечлебищ дур кодолъияли?

А с м а . Вай мунгиха, Гъази, цо урхъи буссинеглан,

аскллой толарей.

Яхъун арай А с м а ц а гъекъолеб-кунеб жо, рохъ глдин, члезабула. Айдемир цо пашманго глдин вуклуна. Гъоркъогги кепълун вугеа Г ь а з и ц лун стакан Айдемирл сахлъиялдасан речлчлзабула. Хадусеб иргаялда цо цлун Айдемирихъеги ккола. Айдемирица, цодагъаб тласа гъекъон тола. А й д е м и р и л хасияталъухъ балагълун, А с м а дагъай рахлатхун йиклуна.

Г ъ а з и (*кепъарав чи*). Рачла, вац Айдемир,
гъекъезин, кваназин! Гъаб буго нильер бертадул
цебехъан.

А й д е м и р (*паиманго*). Раклада бугеб
жо бицинчлогойила, Гъази, гъеду члеглеръараб. Дир
рокъове вачлин гъелъие глоло буклана. Амма дир гъеб
план хвана, хадуб цияб план гъабизеги ккана.

Г ъ а з и ва А с м а. Щай-щай. Щиб лъугъараб?
(*Риххун лъугъун*).

А й д е м и р. Гъай нильер Умайгъанатил цо
маржаналги гормендоги раглула гъаниса бикъун.
Гъель дагъаб рахлат хвезабун буго, Асмаги
Гъазиги, дир.

А с м а. Вай, божуге дир вас, лъица гъелъул гъеб
бикъулеб? Жинцаго гъель нахъе босун батила.

Г ъ а з и. Чеснислов, Асмал рагли битлараб буго.

Жинцаго гъель босун батизе ккола гъеб.

А й д е м и р. Асмал рагли нильеца гьереси
гъабиларо, Умайгъанатилилан бикъараб жо гъеб гуру
(*ххвел гъабун*). Гъеб буго Асмал ясалъулиланги ккун, дие
квешезе гъабураб хлалти. Гъелда тлад дица хлалти
гъабичлого тезе гъечло.

А с м а (*йиххун ккун*). Вай щиб хлалти, дир вас,
гъелда тлад гъабизе кколеб? Гъитлинаб жо клодо
гъабуге, Айдемир!

Г ъ а з и. Дица росила, вац, гъелъие маржаналги гор-
мендоги, талих1 къеги, Асмацаго абухъе, гъитлинаб
жо клодо гъабичлого те!

А й д е м и р. Нильеца гъеб клодо гъабизехъин
гъечло, Асмаги Гъазиги. Гъеб хлалти лъица ва лъие
квешезе гъабурабали дида цлакъ баянго лъала.

*Асма гъанже, чехъ унтараб цер гладин, чезе
къадар лъуглун лъугъуна, эдаго релъгун, Гъазиги
вуклуна. Гъанже Айдемирица, баркалаги къун, ине
къасд гъабула. Йиххун ккун, Асмаца эв ккола, хадувго
цун Гъазиги речлчлун, чезавула.*

Асма. Чла, дир вас, цо элъул ккараб жо
бицинегланглаго сабру гъабе! Гъеб гормендоги
маржаналги лъицаго рикъичло, дир вас, гъел руто

Умайгъанатие къвариглараб къоялде дица нахъе лъун, месед гладин,
цлунун.

Г ъ а з и. Вот, бихъулиц дуда? Асмаца гъелъул жо хвезе дуе кидаго тезе
гъечло!

А й д е м и р. Гъеб иш дуца бицанихъе батани, Асма, нильер иш нухда
ккезе буго.

Йортун А с м а ц а нахъарокъоса росун маржаналги гормендоги Айдемирида цере
лъола. Айдемирица, ахлун Умайгъанатгун, гъелда кодоре кьола. Гъанже кияалго рохун-
хинлгун лъугъуна. Хасго Г ъ а з и, байдан гладин, глатилгун уна. Ас цлуцлун стакан
Асмахъеги Айдемирихъеги бегъула. Жиндиегоги тлун, лъабазго «За здоровье!» абун
цоцаль тункизабун гъекъола.

А й д е м и р. Гъанже, Асмаги Гъазиги, жиндирго малъаз гладин, гладамасул рокен
хъасуларилан абула, нильерго иш нильецаго бицун лъик1. Битлун гъечлища,
Гъази?

Г ъ а з и. Члор гладин буго, Айдемир.

А й д е м и р. Вахларалъул хламаян, гъудулин ва къайи босун ритлулел ясалин
абун, цо къвариглел гъечлел гладатал руклунаан нек1о. Гъанже нильеда жаниб
гъединаб хлалти буклине бегъуларо. Хамиз сордоля гъание Асият ячлине йиги.
Гъелда цадахъ ясги йитле. Босичлого глолареб глиси бикъиниб къайи-матах1алъул
жо батани, гъеб босун нильерго Умайгъанатги йитлизе бегъила. Тлоклав чи нилье
хлажат гъечло.

Г ъ а з и. Битлараб буго, Айдемирица абухъе гъабизе ккола гъелъул иш.

Асма. Вай, гъадай ункъглалглаго йитличлого рес гъечло. Цлакъго мекъса бихъила.

Г ъ а з и. Битлараб буго, Айдемир, Асмаца абухъего, ункъглал йитличлого
глоларо.

А й д е м и р. Лъик1 буго, йитлизе бегъила гъейги. Гъанже дун инин, гъедин
тела нильеца иш. Сордо лъик1 нужей.

Азул квералги росун, Айдемир уна. Гъесул хгурмат гъабун, гъев тловитлизе,
цадахъ алги уна.

Пардав къала.

Лъабабилеб пардав

Гъадабго рокъор Гъази, Асма, Асият, Умайгъанат ва Зайбатги къаси
бахларай тлоитлизе хладурлъулел ва гъелъул къайи-матах1 къачлалел.

А с и я т. Рачла, яц Асма, цинцаго босичлого, гъаниса цо чара гъечлел
тлаглелалги росун, Умайгъанатги дунги, доре гъелги щвезарун, рачлинин.

Асма. Дидаги раклалда буклана, больонил ригъ щвелалде, цо кверглелалъе жо
битлун лъиклилан.

Гъази. Цлакъ битлараб буго, гъедин гъабичлого глоларо.

Р а й б а т. Щибдайха гъенибе битлун лъик1?

Асма. Ясалъул нарта-маг'ал лъураб чемоданги бит'лизе ккела, цоги гъаб г'ерет'лги гелги – к'иябгоги бит'лизе ккела.

Гъ а з и . Гъедин ккун бук'лана дидаги раклалде.

Чемодан У м а й гъ а н а т и ц а , г'ерет'л-гел А с и я т и ц а
босун ине байбихъула.

А с и я т. Сордо-къо лъик'л нуже, гъанже ниж аралин!

А с м а. Нух бит'лаги, нух бит'лаги, рукъалде лъик'л
рачаги!

З а й б а т. Ч'а! Ч'а! Йильлъа, Асма, нухда ятизе клалт'ле
яхъа!

Асма. Мун лъик'л гурудай, яц Зайбат?

Гъ а з и. Мун лъик'л, клух'аллъич'лого яхъа.

А с м а г и нуха ятун, ал к'иялго уна.

Асма. Гъанже, яц Зайбат, Симисханил ургъел
бахъанаха нильер, лъаларо Умайгъанатилги ургъел
кидадай бахъилебали!

Гъ а з и. Щиб ургъел гъелъулги бук'лунеб?

З а й б а т. Айги ккеларищ, вац Гъази, нильеца
ригънаде къезе?

Гъ а з и. Валагъ ккелароха цо баккизеги.

Асма. Ккелареб батани, хазинаялъе гъейги тун вук'ла.

Гъ а з и. Гъай-гъай вук'лина, киг'лан дуда мекъса
бихъаниги.

З а й б а т. «Хазинаяд г'арац те, г'едал яс росасе
къе»,-ян раг'ич'лищ дуда, Гъази.

Гъ а з и. Рос-рукъ бук'лана къвариг'лун къват'лун
Умайгъанатие!

З а й б а т. Вийгъ, гъедиг'ланго нур гъеч'леб
раг'ийищ, вац, ясалде абулеб!

Асма. Нижер рокъоб кколебщинаб раг'ли щибха, яц
Зайбат, Умайгъанат сабаблъун, элде клалъан гуруго
вук'лунарого ав, гъеб бегъуларого дун.

З а й б а т. Дида лъаларищ, яц Асма, мун гъелъухъ
балагъарай куц!

Асма. Гъале гъасда жиндаго лъала. Дирго яс йигей
жойилан дида ккеч'ло, гъей гурони.

Гъ а з и. Валагъ, Зайбат, эбеллъиги эменлъиги
к'иябго гъабуна Асмаца гъелъие, амма гъелда гъеб
лъач'ло.

З а й б а т. Лъик'лъи туруларилан абула, Гъази,
гъабурасе гъабураб цо къоялъ батила.

Асма. Гъанже ай чохъол гъарихвад щиб жо гъабулейиандай ч'лун йигей,
аниег'лаги яккуларей?

З а й б а т. Намуслъун ятилаха ай. Йо, Симисхан, нижеда аск'лое яч'ла,
гух'лай, мун нечезе кколев чи гъеч'лин гъанив.

Гъ а з и. Симисханилан ах'лизе бегъиларо, Зайбат,

А с м а. Т'лок'лаб щибиланха элде ах'лилеб?

Гъ а з и. Щиб гурелъул, бах'ларайилан ах'лизе ккела.

Асма. Ккела, гъанже гъелъие х'лурматал гъарулел рук'лине ккела. Яхъа,
Зайбат, ячун гъаниегун, партал-жоги рет'лун, х'ладурлъи гъабе. Гъабсаг'лат т'ладе
долги щвелин.,

Яхъун ун З а й б а т и ц а цеберокъое ячуна. «Нечон щиб гъабилеб, дир ясан» гъелда т'лад
партал рет'лун, рекъа-решезабула. Эбелаль одеколоналъул мах'лал гъарула.

Гъ а з и. Расги барахщич'лого т'лун баче, Асма, нильер сельпоялда гъеб
киг'лан бокъаниги бугебин. Зайбатидеги чвалхе! Вот, вот, воо-о-т, гъедин гъабизе
ккола!

Асма. Гъанже, яц Зайбат, гъит'линал жалазул т'лубараб лъайги бук'Гунаро,
дуца малъа-хъван гъабеха, гъанже ллъул эбел мун йигин.

Гъ а з и. Асмаца абухъе, мун ц'лакъ балагъизе ккелаха, Зайбат.

З а й б а т. Лъицаго ккеларо, Асмаги Гъазиги, Симисханида жо малъизе.
Баркат бугел ратаги, васалгун ясалгун данделъарал ратаги!

Асма. Дурги рокъанщинал ч'лахъаги. Г'алиги рукъалде лъик'л вачаги, бищун
гъит'линазе гъабулеб къоги лъик'л бихъаги!

З а й б а т. Гъанже дир бугеб х'линкъи нужеда щибха лъалеб?! Вах'ларалда
г'ери реч'лчулеб г'ладат бук'лунелъул г'олохъабазул, гъединаб жоги бук'линадай
цощинаб?

Асма. Щакъ лъик'лаб жоялде ургъун йиги мун, Зайбат. Цо хал-шал гъабизе
Гъази вит'лун лъик'л гурудай?

Гъ а з и. Г'емер лъик'л, дун ина гъезухъ валагъизе. Дица минатахъ
риххизаризе руго гъел. (Гъази уна).

Гъ а з и заманалдасан, цо рахараб кагъатги босун, вач'луна.

Гъ а з и. Вихъа-раг'лунелъув г'ладан-чиги гъеч'ло, Гъазил рукъги ц'ехон,
вач'лунев цо чи ч'лвана данде. Дун вугин Гъазиян абидал, Айдемирица нужехъе
бит'лараб жо бугилан, гъаб кагъатги къун, нахъ вуссун ана.

А с м а. Щиб босун вач'линевдай вугев хабарквеш? Босе, яц Зайбат, ц'алун
бихъе, щиб жо гъелда бугебали.

Гъанже Зайбат, кагъатги рич'лун, т'ладе балагъун ч'лола. Ц'ализе клоларого, бадибе
ц'аги бахун, заманаялъ хут'лула. Чури бух'лараб бах'ри г'ладин, ч'лезе къадар т'лаг'лун А с м
а г и, элдаго рельълун Гъ а з и г и хут'лула. Гъазухъ ялагъун ч'ларалъуйго хут'лун ясги
йик'луна.

Гъ а з и. Айдемирл гъулбас бугищ гъелда?

З а й б а т . Буго, вац Гъази, гъале.

А с м а . Ціале, яц Зайбат, щиб жо гьелда хъван бугебали?

З а й б а т . Дуцаниги ціалулебани, Гъази, гъаб.

Г ъ а з и . Дида гьаб ціияб къаглідаялѣ ціализе лъаларо.

Асма. Гьесда лъалѣб букіарабани, духъейищ гьѣб къолѣб букіараб? Дир чохъониб ціа лъѣчіого, ціале, яц Зайбат, кагъат.

Зайбат пашманго кагъат ціализе лъугъуна.

З а й б а т . Гъадин хъвалѣб буго, яц Асма, Айдемирица: «Гъази ва Асма! Нильѣр тушбабазул бищун клудияб мурад буго ціализе, хъвазе лъалареллѣун ниль рукіин. Жакъа гьѣл тушбабазда данде вугѣв красноармейцасе рекъолѣб гьѣчіо, гьѣзул мурадалда хадувги ун, хъвай-ціали гьѣчіей, гьѣлде тладеги, клухіалай, гіамал клудияй, гогъай Асмал ясалѣулгун гъалмагъліялда гіумру тламизе. Гъедин бугѣлѣул, дица гьѣлѣул бакіалда гъалмагълѣун кколѣй йиго среднее образование бугей, Гъазил дие йокъарай яс - Умайгъанат. Батіаго нужедаса тіун-хун вукіине бокъун гъабулѣб хіалтліги дир гъаб гуро. Гъайги - нужер, гъейги - нужер. Батіалѣй гьѣчіо «гъаракіунибехун».

Гъанже Асмаца на ка би рухун, квер хіанчіун тола.

Асма. Вийгъ, вийгъ, гъай къватіул Умайгъанатидаги данде гъаюларелѣул, мун холарого щибулѣй йигей, чехъчурадил яс? *(Тлад речічіун яс къакъала).*

Гьѣлдаго релѣлѣун Г ъ а з и г и лъугъуна.

А с м а . Инсуца квер ккѣчіого, лъица гьѣсие гьѣй къолѣй?

Г ъ а з и . Дица кверккун къѣчіого, дир яс лъица ячу-пояли гъанже балагъилагури. *(Г ъ а з и вортун унев вукіуна, Зайбагшица ккун чіезавула).*

З а й б а т . Киве ине къасд гъанже дур?

Г ъ а з и . Райкомалде ине вуго.

З а й б а т . Райкомас щиб элда гъабизе дие бокъараб?

Г ъ а з и . Гъабичіони исполкомалде ина.

З а й б а т . Къаси сардилѣ дуда исполком кив ватулев?

Г ъ а з и . Ватичіони битіахъѣ Зайналовасде тладе ина.

З а й б а т . Эв щиб хъулухъалѣул чи кколѣв?

Г ъ а з и *(надалда кверги чіван).* Маціалда бугоанха, бачіунарого буго.

З а й б а т . Щайтіан тлад букіун батила.

Г ъ а з и . Агъа, гъанже ургъана, уполкомзаг.

З а й б а т . Эсда щиб дуца бицинеб?

Г ъ а з и . Гъаб диего гъабунщинаб жо бицина;

З а й б а т . Щиб дие гъабунилан бицинеб, Гъази?

Г ъ а з и . Гъабги гъабунин, гъабги гъабунин, гъабги гъабунин.

З а й б а т . Дие Симисхан ціализе бегъичіо, амма ціаличіей гіадан гъалмагълѣун Айдемириеги бегъичіо. Дун дудаса ціикіларай ятаниги, гьитіинай гьѣчіо. Дица цониги ликпункт ялѣуни кружок борчіизе толаро. Доб дица кагъат ціалулеб куц бихъанищ дуда? Гъадалдаса дагъабги лъикі хъвазеги лъала дида. Дун гіадин, мунги хіалтларавани, гъаб иш гъалде кколароан.

Асма. Дир ясни эдин тун ятилин, Умайгъанат ячиналѣе ккараб гіилла?

Г ъ а з и . Йилѣлѣа, гъанже гьѣбги бице дуца!

З а й б а т . Эй ціаларай йигѣлѣул батилаха, дида лъаларо. Доб Айдемирил кагъат ціалулеб мехалѣ, гіинтіамун щай рукіинчіѣл?

С и м и с х а н . Дие бегъиларищ цо гьитіинаб клалѣаялѣе рагіи къезе?

Г ъ а з и . Симисхан клалѣалѣй йигин, руціціа!

С и м и с х а н . Къватіул ціали бакъангурилан, дун эбелалѣ школалдасаги гъукъун, гъаб бецілѣиялда гъоркъ чіезаюна. Жакъа кинавго чи жиндир лъаялѣул канлѣиялдалѣун цеве унеб заманалда жаниб, Айдемирие бокъун батиларо бецай дун ячине. Дун гъадин хутіиялѣе гіайибаллѣун эбелги эменги руго. Гъѣз басрияб гіадат ккуна. Гъанжеялдаса цо чанго къоялѣ себе бачіараб гьѣсул кагътидасанго бичіун букіана дида дирги гьѣсулги бакъан рекъелареблѣй. Диралдаса Умайгъанатил гіамал эсие бокъана. Гъединго дидасан кканщинал гъалатіал эбелалѣ Умайгъанатиде рехана, Умайгъанатил квердасан угъарабги, букъарабги, къотіарабги, лъутіарабги - кинабго махщалил хіалтлі диде гіунтілизабуна. Рекъарабги берцинабги букіинчіищ жинди-жиндир гіайиб жинда-жинда баччизабизе ва жиде-жидер махщелги махщалил бетіергъабазе тезе. Гъале, дир Зайбат, дунги тун, Айдемирица Умайгъанат ячиналѣе ккараб сабаб.

Гьѣб заманалда нуціда клугі-клугіула. «Умайгъанатгіаги гуродай» абун йортун ун, А с м а ц а нуціа рагъула. Жиндир букіине кколѣб формаялда м и л и ц и о н е р жаниве лъугъун вачіуна. Ал киналго, риххув ккун, ралагъун чіола.

М и л и ц и о н е р *(Гъазидехун).* Дур битіараб ціар щиб?

Г ъ а з и . Гъази.

М и л и ц и о н е р . Къурбанов Гъази гурищ мун кколѣв?

Г ъ а з и . Уха.

М и л и ц и о н е р . Мун ахіулев вуго милициялде. Г ъ а з и . Ясалѣул хіакъалѣулѣйщ?

М и л и ц и о н е р . Кинай яс дуца абулѣй?

Г ъ а з и . Дир изнуги гьѣчіого, ун йиго Айдемирица дир яс ячун.

М и л и ц и о н е р . Гъеб х1алт1и дида лъаларо, мун милициялде ах1улев вуго.

А с м а . Ав милициялде щай, дир вас?

М и л и ц и о н е р . Гъеб иш дир гуоро, начальникасда лъалеп батила.

А с м а . Лъил вас1аги мун, гъедиг1ан гъайбатав?

М и л и ц и о н е р . Дир эменго гъеч1о, дида лъалелдего хун ватана.

Гъази . Цо нухалъ Зайналовасул гъова вихъун вук1арав г1адин ккола дида мун!

М и л и ц и о н е р . Вихъун йук1ун ватизе бегъула. Зайналов гъоболищ нужер?

А с м а . Нижер рокъосаго чи гуриш, дир вас, эв!

М и л и ц и о н е р . Гъевги вихъана дида милициялде ах1ун.

Г ъ а з и . Эвги щайдай?

М и л и ц и о н е р . Батизе бегъула щибниги гъикъизе-ц1ехезе жо. Ну, вильлъа, вильлъа. *(Гъази цеве къот1ула).*

Г ъ а з и *(къват1иве лъугъунаго).* Дир гъеб портвел босе гъанибе, Асма!

А с м а *(портфель балагъулаго).* Щай дуге гъаб къвариг1араб?

Г ъ а з и . Гъелда жанир руго дир документал.

Асма. Дур портвел гъаниб гъеч1о.

Г ъ а з и . Гъеч1ого кибе эб унеб? *(Вач1ун шкафалъул нуц1а рагъула).*

Гъениб жаниб ас сельпоялдаса босараб цо гури къат1ипадул бихъула. Милиционерасдаса бахчун, Асмаца гъеб жиндирго къвалакье ккезабула.

М и л и ц и о н е р . Гъаб щиб дуца бахчулеб жо?

Асма. Гъаб цо гъадингояб кагъат буго, дир вас.

М и л и ц и о н е р . Кагъат гуоро дица гъикъулеб бугеб? Кагъат г1ад жемараб жо щиб? *(Асмахъа нахъе босун, жаниве ваккула).* Агъа, гъале доб сельпоялдаса гъал къоязда жаниб т1аг1анилан абулеб бук1араб къат1ипа.

Асма. Вай гуоро, дир вас. Гъеб буго ясалъе парталалъе Айдемирица бач1араб жо.

М и л и ц и о н е р . Хъалиналъе бач1араб жо кколеб батилаха аб?

Г ъ а з и . Чеснислов, гъедин бач1араб жо буго.

М и л и ц и о н е р . Г1емер лъик1 раг1ула. Гъебги босизе ккола нилъеца. *(Милиционерас гури къвалакъ ккола).*

Цеве Г ъ а з и г и къот1ун, ав уна, хадур ралагъун пашманго а л г и хут1ула.

Пардав къала. 1940

Суалал ва т1адкъай.

1.Г1умруялъул кинал рахъал Ц1.Х1амзатил «Айдемир ва Умайгъанат» пьесаялъ жанибе бачунеб бугеб?

2.Иисанасе хасиятал кинал рахъал пьесаялъул авторас къват1ир ч1вазарулел ругел?

3.Жив-жив героясе сипат-сурат гъабизе, Х1амзатица халкъияб к1алзул гъунаралъул асараздаса кинан пайда босуи бугеб?

4.Нилгъер заманалда «Айдемир ва Умайгъанат» пьесаялъул кинаб к1вар бугеб?

5.Халкъияб к1алзул гъунаралъул асараздаса авторас пьесаялъул пасих1лъи ц1ик1к1инабиялъе росарал абиял, кицаби нужерго тетрадазда хъвай.

Г1УМРУЯЛЪУЛ ДАРСАЛ

Щибаб жо г1емерлъанаг1ан,

Г1адат буго учузлъулеб,

-Г1ажаиблъи, адаб кинаб,

Г1емерлъидал хиралъулеб?

Г1адан ракъа-гъаналъ гуоро,

Панзидаса ват1алъулев;

Лъиклаб-квешалда глуж балеб
Глакълу-тадбир къвариглуна.
Эбел-инсул адаб цлуне,
Циклкларасул хъатир гъабе;
Хъизан-лъимал, тарбия къун,
Тадбиралда ругъун гъаре.
Мадугъалихъ гъуин вукла,
Гъалбадирилъ недегъ вукла;
Мискин-пакъир рази гъаве,
Язихъасда гурхлел гъабе.
Глагаразулъ тамах вукла,
Тухумалзулъ хлерен вукла;
Хлажатазе кумек гъабе,
Квачакъасул хлурмат гъабе.
Рекъл-бецал, заглипазде
Зияратал глемер гъаре;
Заманаялъ мугъ рехарал
Харабазда гурхлел гъабе.
Мунагълда ракл бухларал
Хлелмуялда жанир раче;
Хлалуцараб ццинги къулчлун,
Къураздаса тласа лъугъа.
Дургун ракл сукларав гъалмагъ,
Салам къун, нечезе гъаве;
Ццин бахъун, дулъ ригъаразда,
Гъоркъе-тладе ваккун, клалъай.
Дурго рагли ритлукъ гъабун,
Рладамалгун къацандуге;
Бергъарав чи къураб рагъде
Къоно ричлизе лъугъунге.
Ретлулеб ратлидаса дур
Тлабиглат берцинаб букла;
Бицулеб раглиялдаса
Гъабулеб жо лъиклаб букла.
Живго глотовган гъавурав
Гладамаз клодо гъавула;
Гъумер битлун клалъалесде
Кинавго чи мутлигльула.
Гъитлинал клодо гъарулев
Клудиязеги вокъула;
Гъесул хлурмат гъабулаго,
Гъитлиналги глун рачлуна.

Адаб буго гладамасул
Глумру берцин гъабулеб жо;
Живго вахчун вукланиги
Халкъалда гъев вихъулев жо.
Хазина дур гъелъул букла,
Бикъиялда хлинкьи гъечлеб;
Бикъанаглан глемерлъулеб,
Лъунаглан бакл глатилъулеб.
Босе адаб — дурго ярагъ,
Адаб цлуне - дурго гъалмагъ:
Мех баниги, херлъулареб,
Мун хваниги, клочонареб.

2

Воре, члухли глodob рехе,
Гладамазул къимат гъабе;
Гламал гъитлинавлъун вуклун,
Гъалмагъзабазе рухли кье.
Дулъ гъечлеб рецц гъабунилан,
Гъелдаса, воре, вохуге;
Бугеб глайиб рехсонилан,
Вихха-хочунги лъугъунге.
Живго жиндие глурав чй
Гладамазе басралъула;
Бохараб гъумер бугесул
Гъалмагъзаби глемерлъула.
Гъуинаб рагли бицани,
Гладамасул ракл батула;
Ракли кверги глатидасул
Глумру берцинаб буклуна.
Киглан уяб вукланиги,
Мунго дуцаго веццуге;
«Дун», «дне», «дир», «дица»-йилан,
Цлелал раглаби рицунге.
Халкъалдаса тладегланлъи
Тлалаб гъабизе лъугъунге;
Вортани бохдул унтулеб
Борхалъиялде вахунге.
Бараб ахлулъ яхл рехуге,
Виххичлого, цо хлал ккун, чла;
Хламабагъадурлъи гъабун,
Балагъазда данде унге.
Дуда бацизе клолареб

К1алт1уги рагъуге дуца;
К1алалъ бичизе к1олареб
Гарац1ги бухъунге дуца.
Мун лъаларев чи гурилан,
Кутак бихъизе гъабуге;
Бихъилин, раг1илин абун,
Г1адамазе х1инкъи кьогe.
Чияца къанц1улеб х1алалъ,
Ц1акъго виччунги вук1унге;
Къокъидго векулеб куцалъ,
Квешго вакъванги вук1унге.
Г1адамасул г1адег1анлъи
Раг1ад г1адаб жойин бугеб,-
Мун вортанаг1ан, лъутулеб,
Мун лъутанаг1ан, бортулеб.
Рек1ел гъава ч1арбида лъе,
Гъагаб г1амал х1ат1икъ т1аме;
Рецц къвариг1араб напсалда
Босун гъванщиль бак1аб зар лъе.
Воре, дуца гъалмагъасе
Щибниги зарар гъабуге,
Зулмуялъ дур г1умруялъул
Порхъаби рук1к1инарулеб.
Мазлумасул рек1ел унти
Тушман ч1валерб ч1ор бук1ин лъай,
Ятимасул берзул маг1у
Загъру бук1ин к1очон тоге.

3

Воре, дуца цого к1алдиб
К1иг1аркъелаб мац1 хъихъуге;
Мац1алда ракъа гъеч1илан,
Бокъанщинабги бицуш'е.
Бицунеб дур раг1иялда
Г1акълу себе ккезе гъабе;
Ца таралъ мег1ер толелъул,
Г1антаб хабар хулжиниб лъе.
Воре, дурго балъгояб иш
Чияхъе ц1унизе кьогe,-
Дуца къват1иб гъураб раг1и
Г1адамаз жаниб толаро.
Г1иналъ къабул гъабулареб,
Гъодораб раг1и бицунге;

Бицунаго цадахъ велъун,
Лъик1аб хабар хвезабуге.
Дурго пикруялда мугъ ч1ван,
Мушавара рехун тоге;
Нахъе боссе кколеб раг1и
Г1адада къвагъун биччаге.
Ахир дурго рак1 бух1улел
Х1орал къот1аби гъаруге;
Х1ал к1оларел бак1ал ишал
Рак1алда раччизаруге.
Чияр рокъоб бихъараб жо
Къват1иб бицине лъугъунгё;
Лъалеб бугилан, кинабго
Кинасего бикъун кьогe.
Воре, раг1анщинаб хабар
Г1адамазеги тьурщуге;
Г1емерисеб аслу гъеч1еб
Гъабихъа хабар батулин.
Г1адамаца бицунелде,
Данде ч1ун, къецги гъабуге,
Дадил ургъел, аби буго,
Г1оркъ ккураца гъабилилан.
Воре, г1адамал ругелъуб,
Г1инде къулун, щурщудуге,
Щибниги до макруялъе
Батилилан ккезе гури.
Г1ундул к1и-к1и рижун руго,
К1алъалеб мац1 цох1о буго;
Бицен г1емер гъабич1ого,
Г1енеккизе ругъун гъаве.
Дурго гъванща бухулеб мац1,
Рахасги бан, жаниб хъихъе;
Халкъалдехун бугеб жак1да
Жулица къват1ибе лъухъе.
Гаргади г1арац батани,
Г1инт1амун ч1ей месед буго,-
К1алдисан араб раг1иялъ
Ахирги мун лагълъун ккола.
Напсалда квель базе к1вани,
Мунг1ан гучав герой гъеч1о;
Мац1алда кверщел гъабун,
Дуде щварав х1аким гъеч1о.

Гуллил ругъун гIемерисеб
МоцIидасан сахлъун уна,
МацIалдасан цвараб ругъун
Щибуниги сахлъуларо.
ГIакълу буго гIадамасул
ГIаданлъи- жинда бараб жо,
БитIарабгитIекъабги жо
Жанисан бихъулеб матIу.
Гъеб жаниб гъечIеб бетIераль
ХIатIал сваказе гъарула,
ХIакъабги батIулабги иш
БатIа гъабизе кIоларо.
Воре, гали босилалде,
Цин чIолеб бакI хIадур гъабе;
Рукъ ккун вахъиналде цебе,
Мадугъаллъи лъазе гъабе.
Жидерго ургъел бикъулеб
Агълуялде тIаде унге;
Эз бицунеб хабаралде
Хъаравуллъиги гъабуге.
АхIичIого чияр кванде
Кету гIадин ваккаруге;
Дур ихтияр гъечIеб рокъоб
Хважаинлъйги гъабуге.
Мекъса рагIи бицунев чи
РитIухъ гъавун, тIад рекъоге;
ТIекъаб хIалтIи гъабулевги,
Гъумер бухIун, нечезаве.
Дуда лъалеб хабар бицун,
Цогидав чи кIалъалелъул,
Лъалареб ххвел гъабун, дуца
Хабаралде лъикI гIинтIаме.
ГIадамазде рохел цвани,
Щибго хIалхъублъи гъабуге;
ХIасад буго гIадан чIвалеб
ЧIегIераб гъве, гъеб нахъе гъе.
Чияде балагъ бачIани,
Гъесда хIалхъун, ракI бохуге;
БадибчIвай хехго бихъулин,
Хъубаб гIамал гIодоб рехе.
Воре, гъурмал лъимги бичун,

Лъиданиги жо гъаруге,
РощногохIда батаниги,
ХIикмат босичIого тоге.
ВакъичIого квен кванаге,
Кеп щвечIого, велъанхъуге;
Кинасдаго хIалги рекъон,
ХIелхIелчилъунги вукIунге.
Бечедав чилъун вукIине,
Нахърателалги гъаруге;
Бугелда ракI рази гъабе,
Гъебин бечелъи букIунеб.
Воре, дурго ресги бахчун,
Чиядаги чIунчIудуге;
Чарал маргъабиги рицун,
Гъалмагъзабиги хIулуге.
Дур агъаз гъабуларезде
Ургъалабиги рикъуге;
Рокъукъав тушманасдасан
Кумекалде хъулги лъоге.
ГIакъиласе вижараб ракъ
РухIалдаса хиралъула;
ВатIан цIунулаго хварав
Хабалъги чIаго вукIуна.
5
Воре, гъудул-гъалмагълъун дур
Гъагав гъалайчи вукIунге;
КIиги гъумер бугесдехун
Хурхен, рухъенги гъабуге.
Цо сагIаталъ мацIихъанас
МоцIил питна тIаде цIала;
ГъитIинаб цо рагIуда тIад
КIудиял рагъал рижула.
ГIадамазул хасиятал
Сахал рихъун гъорлъа хъирще;
РакI рекъарал тIабигIатал,
ТIад квер чIва-чIван, чIаран росе.
ХIажат гъечIел хабаразда
Хадув лъугъун, цIехолдуге;
ЦIогъол гъалмагъзабаздехун
РекIелгъеялги гъаруге.
Дургин бакъан рекъоларев
Къайицадахълъун гъавуге;

Къвариг1индал дуй ватулев
Тушманлъиялъеги ккоге.
Воре, чадил гъудуллъиги
Гъанал вацлъиги лъан бук1а;
К1ал бахъинаб, махъа хъубаб
Борхъил мурад бич1ч1ун бук1а.
Балагъазде дандч1вач1ого,
Гъалмагъасе къимат ккоге;
Къали ц1амул ч1ик1ич1ого,
Гъудуласдаги божуге.
Воре, дуца гъалмагъасе,
Гъев рехизе, гвенд бухъуге;
Бухъаралъув мунго ккола,-
Кици гъедин бач1ун буту.
К1иги гъудуласда гъоркъоб
Гъел барщизе рищни хъваге,-
Ахир к1иявгоги рекъон,
Дур мукъулукъ кквезе буго.
Воре, гурел багъназдакъун
Гъудул-гъалмагълъи биххуге,
Цо-цониги мунагъ гъеч1ев
Гъалмагъ дуда ватиларо.
Гъац1улъ х1еги х1анилъ расги
Камуларин аби буго,-
Кинабго рахъ рекъарав чи
Къанаг1атги вук1унаро.
Бищун рик1к1адаб сапаралъ
Унев чи щиван гъикъани,
Ункъабго бук1он бит1арав
Гъалмагъ ц1ехолев чи ккола.
Г1агарлъиги къот1ун уна,
Къайицадахъал риххула,
Рак1 жубарав гъудул-гъалмагъ
Дур кваранаб кверлъун ч1ола.
Ях1 бергъарас жиндасаго
Гъалмагъзаби цере ккола,
Гъезул мурад ц1унулаго,
Ц1адай жанивги к1анц1ула.
Цо тушманги г1емерилан,
Азарго гъалмагъ дагъилан,
Ц1акъ гъваридаб раг1и бугин,
Гъелъул маг1на лъазе ккела.

Х1икмат буго г1адамасул
Г1инда базе рекъараб жо,
Г1акълуялъул бет1ергъабаз
Хазинаде ц1унараб жо.
Заманаялъ г1адамазе
Г1емерал дарсал ц1алула;
Г1акълаби данде рехани,
Бахчарабги загъирлъула.
Лъик1аб г1амал гъабулесул
Г1умруялда баркат лъола;
Г1ет1 баккич1еб бет1ер ахир
Бат1аргъиналъ къазе ккола.
Макъу гъуинал беразда
Сардил халалъи лъаларо;
Зодихъ ц1ваби рик1к1инч1езда
Раг1ил бусен ч1алг1унаро.
Дурго малъаца г1адинан,
Дур мугъзал гъод хъасуларо;
Хъизаналда аск1об г1адин,
Рек1ел ч1оло бит1уларо.
Реч1ч1унилан панкъидаса
Гъаби нахъе лъутуларо;
Рищват босун ругъуназда
Гъелъул хъубаб мах1 лъаларо.
Мискинлъиялъ г1адамазул
Г1узраби загъир гъарула,
Г1арцул мугъазул звархиялъ
Гъезул мунагъал чурула.
Х1акъаб раг1и къабулав чи
Къацандизе лъугъунаро;
Лъаларев чи вуц1ц1ун ч1ани,
Жаниб хилапги кколаро.
Тушманлъиялде лъугъине
Ц1акъ бигъаяб амру ккола,
Амма элдаса вахъизе
Нахъа г1емер зах1малъула.
Ццин бахъун абураб раг1и
Г1узрабаца бац1ц1унаро;
Г1одов виччан х1алт1арасул
Зах1мат нухда хут1уларо.
Халатаб къот1иялдаса
Къокъидго нахъч1вай бещула;

Цо раг1и баччун ч1еч1есда
Г1емер раг1аби раг1ула.
Жидерго г1айибал лъазе
Г1адамазе зах1малъула;
Х1ажат гъеч1еб раг1удаса
Мац1 ц1унизе ц1акъ бак1лъула.
Бегун г1ураб гъалбац1алде
Г1иял гъве т1аса бищула;
Балагъазда данде ч1вайдал,
Чадил гъудул ват1алъула.
Рокъов къолохъан лъугъани,
Лъимал къурдухъаби ккола;
Къурса г1одоб ц1це к1анц1ани,
Хадуб бурут1ги к1анц1ула.
Сард ал, къоял къинал жалин,
Жаниб бугеб т1инч1 лъаларел,
Т1ат1ала квер лъун ч1еч1ого,
Щвараб жигар бахъун, х1алт1е.
Рук1а-рахъиналда жанив
К1вар гъабич1ого вук1унге,-
Гъабизе лъани - квасги гъеб,
Кваназе лъани - нахги гъеб.
Гъабулеб х1алт1иялде мун
Х1елекогун цадахъ вахъа,-
Радал вахъарасул къег1ер
Ц1уяб абун аби бугин.
Аманатал хвезарулел
Хиянатазда рек1унге;
Халкъалъулго божи хварал
Божударек1к1ал гъаруге.
Воре, мекъаб кверги бегъун,
Гъит1инаб жоги босуге,-
Цебе хоно бикъарасин
Хадуб г1анк1уги бикъулеб.
Хъизаналъул г1унгут1аби
Г1адамазеге гъурщуге,-
Дуца квер к1обок1унилан,
Килищ г1одоб бортулареб.
Воре, дурго бадиб унеб

Ч1алуги бихъич1ого, мун
Чияр бадиб унеб расул
Ургъел гъабизе лъугъунге.
Дурго бахъи бугеб г1умру
Хъулаз лагълъун кквезе тоге;
Бугелда рак! рази гъабун,
Уздензабазда гъорлъ вук1а.
Воре, пДакъго кутакалда
Квенч1ел ч1ехъезе лъугъунге;
Квер бук1арав, к1ал гъак1к1арав
Гъоролчулъунги вук1унге.
Рукъ бакъараб садакъаялъ
Сахаватаб ц1ар босуге;
Сабру гъабизе зах1матаб
Рук1а-рахъин рик1к1ад гъабе.
Сапаралде вахъаралъуб
Хъизан-лъимал к1очон тоге,-
Бакъвараб гамач1 босунги,
Сайгъат камун, нахъ вуссунге.
Воре, ц1акъго рачел чучун,
Чохъой хъулухъги гъабуге,—
Гажаца бессаралдаса
Квераз бессараб лъик1 рет1ел
Воре, рияъ рик1к1ад гъабе,
К1вараб кумек балъго гъабе,
Гъабураб жо бадиб ч1ваге,
Чияр лъик1лъи к1очон тоге.
Боц1удаса т1ок1лъи бикъе,
Мац1алдаса т1ок1лъи бахче;
Бокъич1они, къеч1ого те,-
Къураб жо нахъе босуге.
Воре, дарманалда божун,
Дуца загъруги гъекъоге;
Къаникъ бет1ер шапизег1ан,
Тушманасдаги божуге.
Адабиял дарсаздасан
Данде гъабун хъвараб назму
Гъаб бак1алда лъуг1араблъун

Бегула гъанже рик1к1ине.

1948

Суалал ва т1адкъял.

1. Поэмаялгуль Ц1адаса Х1амзатица
г1умруялгул кина-кинал рахъал аслияб къаг1идаял
жанире рачун ругел?

2. Нужеда Ц1адаса Х1амзатго г1адав цогидав
маг1арулазул насих1атчи лъалищ?

3. Кин нужеда рик1к1унеб ч1ух1и, г1адамал
берзукъ рихъи, цох1о жиндирго пикру бит1ун
бугилан лъугъин - инсанасул лъик1аб рахълунищ

яги г1унгут1ийищ?

4. Лъалареб, божи гъеч1еб, уябищ яги гуребищали хал гъабич1ого,
рак1алде шванщинаб бицун, пудари инсанасул кинаб г1амаллгун нужеда
рик1к1унеб?

5. Г1абдалас харбиде гъедун байбихъула, г1акъилас цин цебе кици
т1амун, байбихъула абурал халкъиял раг1аби кин нужеда рич1уелел?

6. Кинав чиясда халкъаль к1игъумерилав чийилан абулеб? Гъесдехун
нужерго гъоркъоблъи кинаб бук1унеб?

7. Халкъиял к1алзулаб гъунаралгул асараздаса поэтас кин пайда босун
бугеб? Нужерго тетрадазда Х1амзатица, жиндирго калам берцинлъизе,
пасих1лъизе, маг1наялгул рахъаль гъварилъизе, асар т1олабго халкъалде
буссараб бук1ин бихъизабизе х1алт1изарурал кицаби, абиял, афоризмаби
хъвай.

п
«

Мух1амад Хуршилов
(1905 - 1958)

«СУЛАХЪАЛЬ НУПЛЪИ ГЪАБУЛА» РОМАНАЛГУЛ БУТ1АБИ

Къода нус

Хасалихълъи т1аде швана. Ц1ад нахъаса къот1ич1ого, шенелеб бук1ана.
Чорхолье бортулеб г1адаб квачараб гъури пулеб бук1ана. Къаси
кваназеги кванан, Юсуп, жиндир г1адат батухъе, х1ул-х1улараб хъабчилъ
гъасда гъапуллгун ккана, Аргъутин абун, нуц1ик1алт1а бегизеги бегун,
ц1одорго сардил ч1инхъиялгухъ г1енеккун ч1ун бук1ана. Аргъутицаги
Юсупицаги цадахъ г1емерал сонал рана. Цо заманаль Аргъут Парашил
г1иял рехъаби ц1унун бук1ана. Цинги, гъой херлъараб мехаль, гъеб
азбаралгуса къват1ибе бачахъана ва г1емераб мехаль гъаримго, жанийбе
сверизе бак1ги гъеч1ого, къват1ал тирулеб хут1ун бук1ана. Лъималаз,
хадур лъугъун, балъаргъун, гъелде ганч1ал ралаан. Цо нухаль росу
раг1алде лъутараб Аргъутида данде ккана Юсуп. Къот1араб рач1ги
хъаг1езабулаго, гъой, рак1 гурх1иледухъ, ц1ир-ц1ириялда Юсупил
х1ат1азда лъурун ч1ана. Янгъизав Юсупица жанибе лъугъине бак1
гъеч1еб гъой бездана, ва гъеб къоялдаса нахъе ал ц1идасан цадахъ
бет1ербахъи гъабизе лъутъана. Юсупица жиндирго мискинабго квен,
к1их1и башад гъабун, Аргъутие къолаан, ва г1емерисеб мехаль гъав
гъебгун гаргадулаан.

- Гъей, Аргъут, Аргъут,- ан абулаан Юсупица,- херлъун руго ниль.
Рак1алда бугищ дуда доб муг1руздаги хъутабаздаги г1иял рехъабигун
ниль хъвадулел рук1араб куц?

Чан нухальха циялгун дандч1варал! Дуца гъанкъаралщинал бац1азул
бицун пайда щиб гурун. Гъале гъанже херлъараб мехаль, ниль лъиениги
х1ажат гъеч1о, х1алица нильерго рукъби хинлъизарулел руго. Гъеч1о
гъанже дурги дирги, аби батухъего, я талих1, я бет1ер бегъизе бак1.

Гъайгъай, х1ул-х1улараб хераб гъой гъедиг1анго тулакаб бук1инч1о,
амма бук1инч1они щибха, гъелгул ц1одораб г1иналда киг1ан дагъабги
ч1инхъи раг1улаан; Аргъутица жиндирго х1апиялдалгун кидаго
лъазабулаан Юсупида къода аск1ове щив вук1аниги чи вач1ун вук1ин.

Гьойкьа х1инкьун, г1емерисезда, Юсуп вач1инег1ан, кьо бахине к1олароан.

Хаслихъльиялъул бец1лъиялъ къаси сверухъ бугебщинаб жо бахчараб ва Сулахъалъул лъимги ццидалго хъудулеб бук1араб цо сордоаль нуц1ик1алт1а бегун бук1араб гьой, циндаго т1адеги борхун, к1анц1ун бахъун кьодухъе ана. Гьелда чол т1варкъи раг1улеб бук1ана ва хеккого рихъана кьодухъе г1агарлъулел ругел рек1арал. Гьулгъулиялда гьеб рокъобе жанйбе бортун бач1ун, Юсупида аск1об ч1ана. Макъидасанго к1удияв чи рек1еда ватулев вук1инч1о, сунца гьвел рах1ат хвезабурабали, гъав, ццин бахъун, хичизегичин хичана гьведе. Амма Аргъут рак1 г1агарун ч1еч1о ва теч1ого гьель Юсуп къват1ивехун ц1алев вук1ана.

- Щиб дуге лъугъараб жо, Аргъут? - абун г1ажаиблъана Юсуп.

Мугъзал унтйалъухъги г1енеккич1ого, хъаравул х1алицаго т1аде вахъана, фонаралъул пильта бит1а-бишизабуна ва расги бокъуларого, Аргъутида хадув вильлъана. Рагъу бахарабго, Юсупида кьоде г1едег1ун вач1унев к1иги рек1арав вихъана. Гьез хехго чодаса бахъун бач1ана к1иги къандалъо ва кьода бугеб карт1инир жанире руг1ун ралагъизаруна. Юсупица цо чанго гали бахъилалдего, гьел,к1анц1ун чуяздеги рахун, бец1лъуде т1ерхъун ана. Гьел, буртабиги рет1ун, башлихъалги ран, ругоан.

Юсуп кьодухъе г1едег1ана. Гьес мух1канго лъалк1алъухъ хал гъабуна, гъале гъабсаг1аталда гьел щалали: лъаларел чаг1и рук1араб бак1алда, г1ажаибаб жо буго, кьода чол щанк1лазул лъалк1 бихъулеб гьеч1оан. Г1одове къулараб мехалъ, хъаравуласса цо чанго бидул т1ири бихъана, бит1ахъе гьеб карт1ихъин абун гьасса батана хонжрол лъаликъ лъолеб нус, г1едег1арал рек1аразда к1очон гъоркъ хут1ун батизе кколаха.

Лъалк1ил мах1 сунт1араб Аргъутида бидул мах1 лъана, ва гьебги, зодихъе к1алги бит1ун, халатбахъун рурудана. Цодагъабго заманаялъ кьодухъги ч1ун, Юсуп жиндирго хьошниве т1ад вуссана.

Гъаниб гьас ц1адаре рехана ц1оросаролъил х1ок1ал, ва гьельул ц1адул канлъухъе гъав жиндаго батараб нусалъухъ мух1канго хал-шал гъабизе лъугъана. Гьельул балалда гьасса бихъана жиндаго лъалеб мугъру. Гьеб бук1ана хунжрузул устар Маххуласул мугъру. Юсупихъан ах1ун борч1ун ана:

- Гьалдасанали нильеда лъалебин нусалъул бет1ергъан щивали!

Гьеб пикруялъ рак1 парахалъизабурав г1адин лъугъана Юсуп. Гьев жиндирго т1ингиль дагъавги лъик1 гура-шурана ва гьассе г1агардег1анги къана, амма гьеб сордоаль гьасса, щиб гъабуниги, макъу щвеч1о.

2

...Куракул ахал завалалда т1егъан рук1ана, ц1олбол гъабу г1урччинлъун ана. Гъороца т1езарурал хъах1ал ва баг1аркъерал т1огъол т1анхал терелаго, ххенелаго гьогъаб ракъалда рещт1унел рук1ана. Гьут1бузда цо-цо нахъе ккарал т1угъдул рагъулел ругоан. Найил зузуй бук1ана. Куркъби хехал милтиршаби ахазда т1ад, ц1олбол гъабуялда т1ад т1ут1азда хадур лъугъун ругоан. Г1ат1идго т1ибит1араб Сулахъалъул к1удиял ганч1азда гъоркъор кваналел ругоан ц1ц1аниги бурт1алги. Г1одобе бет1ерги къулизабун, цо ганч1ида т1ад г1одовги ч1ун, пашманго вехъасул цвант1ихалъул гъаркъихъ г1енеккун ч1ун вугоан Юсуп.

Гьесул х1ат1азда аск1об, квач1алъ беразде раг1адги гъа-бун, бегун бук1ана Аргъут.

Анц1ила анкьго сон барав, т1ипало бараб г1адаб гъу-мералъул, бозил гурдеги рет1арав, рукъалабазул ц1ураб игарбалги бугев гьит1инав вехъас, хисда-хисда х1ат1алги лъун, г1одовги вук1ун, муц1идал к1ирек1арал лалабазда килщал г1едерго расандизарулел ругоан - гьес рак1 пашманлъулел бакънал рачунел рук1ана.

Вехъас г1ажаибго берцинго пулел ругоан лалаби - гьезул гъаркъихъ киналго муг1рулги, к1к1алалги, хъит1алги г1енеккун ругилан кколаан; х1анч1азул ч1ирч1ири къот1ана, на кинабго сверухъльиялда т1ад, кинабго жогги х1айран гъабулага, лъеболеб бугоан лалабазул пашманаб бакъан...

Г1емер бат1и-бат1ияб хабар т1ибит1ун бук1ана г1адамазда гъорлъе къаларев ц1ц1анавехъ Ах1мадил х1акъалъулъ. Гьев г1емер к1алъа-ралъай гьеч1ев чи вук1ана, амма гьесса лъалаан лалабазул мац1алда рохелги, пашманлъиги, рокъиги, т1абиг1аталъул берцинлъиги бицине. Жиндирго бакъназ гьес г1енеккарал чаг1азулъ пашманлъи бижизабулаан, рохелги лъугъинабулаан ва г1ишкъуги ккезабулаан.

Лалабазул ахириял бакънал кибалиго рик1к1ада к1к1алабахъ т1аг1ун ана. Бет1ерги к1ибик1изабун, пашманго, Юсупица абун:

- Огъ, Ах1мад, Ах1мад! Дуца дир - херав чиясул рак1 багъа-башаризабунаха. Дуца бице, гъудул, лъихъг1аги гьедиг1ан пашманго дур лалаби г1одулел ругелали?

Ах1мадица гъурмадаса т1огъроца г1ет1 бац1ц1ана ва, жиндихъ г1адамал г1енеккилелилан х1инкъарав чи киниги, нахъехунги валагъун, бигъа гъабун гьес абун:

- Балагъея, Юсуп-даци, дица гьеб бакъан бахъана гъоркъисала хаслихъе цо сордоаль дидаго бихъараб жоялъул

хлакъялзуль.

Вихха-хочун, магъу хуларал бералги къапезарулаго, клудияв чи голохъанав вехъасда бадиве валагъана.

- Ах!мад, дир вас! Щибилан дуца абураб? Хекко бице щиб гъеб дуда бихъараб жояли?

- Гъеб щиб, Юсуп-даци? Дида раклалде ккун буклана дида бихъараб жо дудаги лъалебилан. Доб сордолял мун, чирахъги босун, къоде вачлун вукланагури, дунин абун, хъошда нахъа вахчун вуклана, дида дол г!адамалги лъана.

- Щайха мун гъанжелъаг!ан вуц!ц!ух!лун ч!лун вук!арав? Г!емер пикру гъабуна дица, щиб гъабилебали лъаларого. Доб мехаль дун нахъаса къот!ич!ого духъе вач!унаан ва щибаб нухаль дургун клалъай гъабизе гъесунги вуклана. Амма дида мун вуц!ц!ух!лун ч!лун вук!ин бихъана. Дица пикру гъабуна: херав Юсуп вуц!ц!лун ч!лун вугелдаса нахъе, дуцаги, Ах!мад, клалалда клулал райилан абун буго Аллагъас. Гъале гъаб жакъа гурони...

- Бице хехго, шал дол рукларал?

- Дида вихъана Мурадги Хъиличги.

- Гъединишха! - абун гъаракъ борч!ана Юсупил.

- Доб мехаль дун ц!ц!аназда аск!ов бит!ахъе Ахъсуялзул къурда т!аса нохъода сордо бан вуклана,- абун хадубги бицине лъугъана Ах!мад. - Цинги сардилъ, гъанжего-гъанже дун гъапуллъулев вук!аго, нохъодул клалт!а регун рукларал дир ц!ц!ани койидасанго, кланц!лун т!адеги рахъун, рихха-хочун цо рахъалдехун кланц!ана. Дун, т!адеги вахъун, бигъа гъавун нохъодаса къвайиве лъугъана: бац!цин гуродай, цощинаб, терелеб бугеб абун раклалде ккана дида.

Балагъана: бит!ахъе дида хъибилалдехун ч!лун руго буртабиги ретларал г!адамал. Дун т!епун ч!ана, рекларалин абун, чуяздаса гъоркъе рещт!ана, ва гъез гъел нохъоялда аск!об буклараб цо гъот!одехун рухъана. Гъел цодагъаб мехаль ч!ана, щибниги жо раг!улищали г!енеккарал киниги. Цинги бигъа гъарун гъел Г!узайирил ах бугеб рахъалдехун ана. Дида циндаго бич!ч!ана гъал чаг!аца цо кинабалиго квешаб жо гъабун бук!ин. Иях!-миях! гъабун дун, хъурщун гъезда хадув ана... Гъеб сордолял дун нуг!лъун ккана Маххуласул вас Камилги Г!арашил яс Нафисатги ч!ваялъе. Щиб дица гъабилеб буклараб? Гъезул руклана хунжрулги тунчулги рарав ункъояв. Дун, ах!и базе, росулъе векеризе гъесун вуклана, амма заман г!еч!оха. Доз, цох!о гуллацин къвагъич!ого, иш лъуг!изабун Камиллиги Нафисатилги, гъезул къаркъалаби жанир ругел къандалъабиги чуязде рахинарун, къоухъехун ралагъун ана.

Гъезда хадув вильлъана дунги... Дица дида бихъараб жоялзул хлакъялзуль лъиданиги ц!ар бахъич!о, амма лалабаз бачине бакъан бахъана.

Херав Юсуп вуц!ц!ух!лун вук!ун, ганч!идаса т!адеги вахъун, г!урул раг!алдехун вагъарана. Гъесдаго хадуб гъел-гъелиялда Аргъутги ана. Пашманал безадалъун полпил ц!ураб чвахиялзухъги валагъун, г!емераб мехаль гъенив лъеда аск!овги ч!лун, клудияв чияс пикру гъабуна:

«Жидеего лъугъине бугеб жо цебеккунго лъалеб букларабани, щибдай г!адамазе лъугъинаан? Вай, Аллагъ, Аллагъ, унго, дунялалда бугеб т!екъаб г!умруха! Гъале Г!умарги Камилги кл!го гъудул вуклана, гъел жеги г!емерал соназги ч!аго рук!ине бегъулаан. Гъез дунял тана бечедал ва къуватал г!адамазул щидалаб мурадалъе г!оло. Г!умруялзул клудияб чвахиялде щвезеги кл!веч!ого, ракъварал г!исинал иццал киниги, къун т!аг!ана гъел. Киг!анха гъедианал къарал иццал ругел гъаб дунялалда! Вай, Аллагъ, цо-цоязе дуца бечедаб ва авадаан г!умру къун буго, цо цоялин абун, дуца дурго гурх!елалдаса мах!рум гъарун руго... Мун т!аса лъугъаха, х!алк!олев бет!ергъан, херав дир мунагъал пикрабаздаса...» Камиллиги Нафисатилги хлакъялзуль Юсупил пикраби Сулахъалзул бихха-хочараб лъим кинигин чвахун унел руклана...

Гъит!инаб заманаялъ, мутаг!илзабилъун ругеб мехальго, гъудуллъи ккана росулъго бечедал г!ияхъабазул лъимал Г!абдурах!манил ва Г!арашил, гъел г!ел башадал чаг!и руклана. Г!абдурах!манилги Г!арашилги кл!го клудияб ту-хумалзул, гъудуллъиги г!елалъ г!елалъухъе къун бач!ана. Гъел цоцазе г!агарлъана, рохалил къоял ва пашманал къоял цадахъ данделъун т!орит!улаан, даг!бадулаан ва, г!адатлъун батухъе, рекъелги гъабулаан.

Г!абдурах!маница росулъ г!араб ц!али лъуг!изабараб мехаль, инсуца гъев Бухараялде вит!ана, ва гъениб гъесие г!арабиязул динияб лъай щвана. Росулъе т!ад вуссараб мехаль, жеги г!олохъанго вук!аго, гъев къадилъун тана.

Г!арашидайн абун, цудунго эменги хун, ц!алун лъай босизе кл!веч!о, ва гъевги г!ияхъанлъиялде машгъуллъана. Цинги х!акимзабаз гъев росдал бегавулъун тана. Маг!арулазул восстание мерхъиналда гъорлъ жигараб г!ахъаллъи гъабура-лъухъ, Г!араш-наибилан абураб, т!адег!анаб ц!аралдалъун К!одо гъавизе лъугъана.

Г!абдурах!манил ва Г!арашил гъудуллъи соналдаса со-налде щулалзулеб буклана. Гъел т!адаб налги т!убазабизе Маккаялде щвана, ва гъелдаса хадуб, х!урмат гъабун, гъезда «х!ажи» абун ц!ар абизе лъугъана.

Цо нухаль, г!орц!изег!ан беэнаб квенги кванан, гъу-дулзаби

Габдурахман ил ахикъ тлансаялда тлад хлалхуда руклана.
Гаркяхараб каругъветладаса тлансаялде тладе
гъун бачхунѐб буклана барщараб кару. Бакъаль цлобтун
бухлизабулѐб буклана, ва глицлго гъотлол рагидукъ гурони
гъогъѐн буклинчло. Гларашицаги Габдурахманицаги жидерго
хъахлал гужгатазул кличлал ричлана, ва рахлаталѐе хъалбакъ
хлулидал къандалъабиги лъун, рази-ракиго хабар-клалалда
руклана. Гъенивго векердахъилев вуклана Габдурахманил
лъабго сон барав вас Мурад.

Гъудулзабазул хабар цо киналиго дандего кколеб буклинчло,
баклъарал берзул тлелхал кидаса-кидаги данде рекълунел
руклана, амма тату бахъарал тлутлаца кинго кьижизе толеб
буклинчло. Букълунбаклалда члвархан надалда хъатги къабун,
Габдурахман-Хлажица абуна:

- Вай, вай! Щиб, вац ле, нильѐца жеги гъанжелъаглан дургун
клалъай гъабичлѐб? Аллагъасхлаги дир цо цлакъаб пикруйин
ккун бугѐб. Ниль бечѐдаб ва талихл бугѐб глумруялда руго ва
нильѐца нильерго гъудуллѐи ва глагарлѐи халат гъабизе ккун
буго. Дир вуго вас, дур йиги яс. Нильерго гъудуллѐи
глагарлѐиялде свѐризабунгутлизе нильѐе къвариглараб жо щиб?

Гларашида гъаб пикру цлакъ ургѐиб рекъон ккана, ва
гъудулзабазги глемѐр халат гъабичлго, къан ккун цоцазул
кверал росана, ва раглиги къуна, клудиял глуралго, Мурадги
Нафисатги данде гъаризе. Къотли шула гъабиялѐе гъѐз, бил лъун,
релъарал мугжузда квералги рахъун, абуна:

«Аллагъас хъван батагиха нильѐр мурад тлубазе ва глемѐрал
соназе нильѐр глагарлѐи шулалѐизе!»

Гъѐдинаб къаглидаялѐ, кинида йигѐб мехалѐго, Нафисат
Мурадил абурайлъун ккана. Гъѐб тлолго росѐдадо лъалаан.

Мурад глун вачлуѐв вуклана вакъа-класарав, берцинав
гъѐчлѐв васлъун. Гъѐс анцлго сон бараб мехалѐ, Габдурахман-
Хлажица жиндирго гъудуласулгун глакълуги дандбан, Мурад
базаргабазда цадахъ Бухараялде жиндиго лъай къурал некслиял
устарзабазухѐ витлана, гъѐсие динияб лъай къейилан гъарун.

Глѐде-гъѐдерай Нафисат, муллаясухъѐги ун, гъѐлъул
глѐлалъул цогидал лъималго глѐдин, реклѐхѐе Къуръан лъа-
забулѐй йиклунаан.

Бихъинлъималазда гъоркъов глѐдерлъиялъул ва бер-
цинлъиялъул рахъаль бишунго вихъулѐвлъун вуклана
Маххуласул вас, хлалакъккарав, тирияв Камил.

Цо нухаль дарсида гъоркъоб заманалда лъимал рахчирукъ
гъабулел руклана. Цо васас веке-векѐруладо Нафисатил
ботлродаса цлан бахъун ана клѐз. Гъурмада хъаталги члван, яс
синкъиялда глѐдана. Камилица гъѐб лахлзаталда, Нафисат

къварид гъаюрав васасѐе тладеги кланцлун, гъѐсѐда лъикл къабизеги къабун,
клѐзги кодоса бахъун, гъѐсие хлинкъи къуна:

- Дуца ясал жалго те, гурони дуѐ квѐш кѐзе буго!

Гъѐб къоялдаса нахѐе Нафисатица Камилилгун гъудуллѐи гъабуна.

Глемѐрал аваѐанал къоял тлоритлана Камилицаги На-фисатицаги
цадахъ. Заман араблан, гъѐзул гъудуллѐи шулалъана, глѐшикъаб
рокъиялде свѐрана.

Амма, гъале гъанже цоцадаса ратлалъулел къоял тладе цвана.
Гларамагъадисѐб нухаль рокъоре унаго, Камилица угъун хлухъелги
биччан, Нафисатида абуна:

- Жакъа нильѐца Къуръан лъуглизабуна. Дуца анцлила
клѐго сон бана, дица анцлила лъабго сон бана - гъанже
ниль глурал чагли руго. Тлоклал ниль киданиги цоцаѐа
рихъизе гъѐчло. Мун рокъоса къватлѐе яккѐзе теларо, дѐйѐин абунѐ,
нужѐр азбаралде берчлван ваккѐизегицин рѐс
буклинаро.

Камилихъ ялагъичлго члѐзе хларакатги бахъуладо, Нафисат глѐдана.
Сорѐдулѐб гъаракъалѐдѐлъун гъѐлъ абуна:

- Камил! Ниль цоцаѐа дандѐлъѐзе руго. Нижѐр ахикъѐ
вачла гъагъаб гъоркъиса риѐдал ниль расандулел руклараб,
битлахѐе гъѐб Ахъсуялде тладе битлараб баклалде. Ахил
чалѐялда куйдул лълъар бихъани; гъѐб буго дун ахикъ дунго
цохло йиклиналѐе глѐламат, гъѐбмехалѐ мунги расги
хлинкъичлго вачлине бѐгула. Дун духъ ялагъун члун йиклина.

Камилица жаваб къун бахъиналде, цо боклнилъан тур-хъан яккун
ячлана лахлчлѐглѐраб парталги рѐтларай хѐрай палихъан Заза-баба, хабар-
клалалда ругел Камилги Нафисатги рихъун, хѐрай гаргаѐизе лъугъана.

- Гъуй, наглана батаѐб глѐл, ѐбелалъул рахъѐдал махл клѐлдѐса иналде,
рокъи гъабизе ругъунлъун руго. Нафисат йиклин лъараб мехалѐ, Заза-баба,
цоцалѐ хъаталги къабун, ахлѐдана:

- Аставпируллагъ! Гъав хлурматѐв Глараш-наѐбасул яц, Глузайирил
яц, росасѐе абурай яс гурищ, гъарин, гъай! Вай, щѐв гъалда цадахъ вугѐв
чиглаги?!

123

Амма гъай асклѐе щѐвелалде, Камилги Нафисатги рахъ-рахъалде
лъутун ана. Палихъаналь, ццин бахъун, тун биччан тана лъутун унел
лъималазда хаѐуб ва, жинцаго жиндиго гъула-туларал жалги рицунаго,
гъаль хазабуна:

- Берцинав вас вуго. Лъил вас гъарин гъѐв, унго, Нафисат гъѐвгун
къѐсун ккун йѐгодаѐи, цѐщина? Вай, Аллагъ,
глѐсияб къѐямасѐб къѐ тладе щѐвѐла!

Гьелдаса нахъе анлъго сон ана. Бихъинчи лъугъун, Мурадги Бухараялдаса тлад вуссун вачлана. Буклине бугеб бертадул бицунел руклунаан росулъ. Амма гьебго заманаялъ Нафисатилги Камиллиги гьоркъоблъиялъул хлакълъулъги хабар къотлулеб буклинчло. Гьезул дандчлвай глемер мехалъ хутличло балъго; кинабго жо лъазе бокъулел, раклъубал гладамаз нахъаса ричличлого халккуна гьезда хадуб.

Маххуласул васги, хварав Глараш-наибасул ясги цоцазде асклоре данделъулел руклиналъул хлакълъулъ гаргар, Мурад вачлараб мехалъ, дагъабги кутаклъана. Росдал мацлихъаби, къулгаде лъел цезе рачлараб мехалъ, глемераб заманаялъ харбида руклунаан.

- Вай! Цлияб хабар рагларабилъ? - ан абун, сихлирго гьимизеги гьимун, тукенчи Мирзал члужуялъ. – Гларашил яс щибаб сордойилго Маххуласул васасда асклой йиклуней йиги. Вай, Аллагъ, Аллагъ! Гьабулел бугеб рогъо, гьелъул абурав вас Бухараялдаса вачлун вугилан абулеб буго. Къуръаналхаги дир раклалъ бицунел буго цо гласияб жо лъугъинехъин буклин! Рекъола гьелъие, ниль глада раццладал руччаби суризаричлого йиклине йигоан!

Гьелъухъ гленеккараз глжаиблъун бутлул хъаглезарулел руклана ва Мирзал члужуялда тлад рекъезабулел буклана.

- Гадада гурел буклун буго дида квешаб макъу бихъараб, гьабсаглат нахъаса къотличлого тлерклеб буго дир квеглаб бер,- ан абун херай Гайшатица. - Гьелъ лъиклалъе бугеб жо гуро, члвай-хъвей ккечлого хутлизе гьечло.

- Глурулъе кланцлиго лъиклан гьелъие,- ян сантларилаго абун глживехъ Салманил члужуялъ, Камилли глумруялда хлинкъун. Гьалъ пикру гьабун: «Хъатамасан Рукъиятида лъазабизе ккела...»

Мурад, глазухъахлаб къаглазул тахтабазул тлимугъги ретлун, жиндирго рокъов тамахаб тлансаялда тлад глдовчлун вуклана. Глункрукълда гьоркъ къандалъоги лъун, члалглараб сураталда гьелъ цо глараб тлехъ бегулев нуклана. Гьаракъго бахъинчлого, рагъун бачлана рокъобе нуцла, Мурадида херай палихъаналъул бетлер бихъана.

Глемер сонал рарай йикланиги, Заза-баба тири-гъириый гладан йиклана, ва кинабго жоялъе гьелъул бугеб махшелалъул цлар ун буклана росулъ. Гьелъ пал тламулаан, дару гьабулаан, ригъин гьабулаан ва мацлал гьарулаан. Щиб-щибги балъгоял ишазухъги дагъаб жо гуро Заза-бабае щолел буклараб.

- Гъа, Заза-баба, лъанищ? - абун хлалакун гьикъана Мурадица. Амма Заза-баба гледегличло. Жанире рахъун арал, къерхисарал жиндирго берал гьелъ рукъ сверун речлизаруна, члерлераб клазикъа къватире кланцларал жиндирго баглаларал расал ритла-ришизаруна ва тлансаялъул рагладда глдой члана. Бигъа гьабун гьелъ сонтолълар къватлибе бахъана, цо лъикл сунтлизеги сунтлун, гьелъмехалъ, пашманго бетлерги хъаглизабун, абун:

- Лъана, дир вас, нужер тухум суризабун буго. Вай, бицине рак! билълъунел гьечло...

Мурадица, хапун клудий члужуялъул гьелъги ккун, цабиги данде къан, хлер-хлериялда абун:

- Хехго бице, илбис, ма, босе кколеб жоги! – Клудий члужуялъул квенчелде бортун ана меседил щуго гъурущ. Хъатамасан гьелъги лъороб къазабун, гьелъ сихлирал берал къапезаруна.

- Сонрелъедал бегавул Глузайрил ахикъ дирго бералда йихъана Нафисат гъагъав лагъ Маххуласул васасда асклой,- абун шурщудана херай.- Вай бачлун бугеб заманха, дир вас! Гьелъ къотли гьабун гьал глагарал къоязда клиялго, росу тун, лъутун ине. Дирго глиналда раглана. Суранагури!

Мурад, вахлщиги понцлозе магларзукълалги гьарун, гьалгъан хутлун вуклана. Гьесул канлъи босун ана, сородулел килшаз хонжрол тлагъи данде къалел буклана.

- Гъанже гьабулел жо дудаго лъалаха, дир вас,- ан абун Заза-бабаца, бигъа гъаюн тладеги яхъун, хлинкъадго нуцлихъехунги унаго. - Аллагъас квер бакъаги дуе гьелъ хлурматаб иш тлубазе. Гьелъ балъголъялъул лъиданиги цлар бахъани, клал цлороги дир! Дудаги, дир вас, херай, хлалимай Заза-баба клочон тогеа.

Ццидаца лъавудаса арав Мурадги гъанив тун, гъай щибго гьаракълухъ гьелъого, жание ячларайго глдин, тлаглунги ана.

- Гъажи! Гьелда раклалда батил дун цо кинабалиго тарщикъ - маххукъебедасул васасухъ хисизе. Тлоабго ту-хумго суризабуна. Дунги, дир эменги, вацги суризабуна!-абун рокъов жанив ххенелев вуклана Мурад, Нафисат тлаглинайялъе киналго къагладабиги раклалде

рачлинарулаго. Гьесие я рокьяль, я щакдарияль глакьуба кьолеб буклинчло, - гьесда жиндирго абурай яс цохлониги нухаль йихьун йиклинчелъулха,- гьесул ракл щидал цлун буклана ва рецел боси тлааб гьабулеб буклана. Мурадил хлухьел тларунеб буклана, ва рецел босиялъул глазабаз гьанкьулел вукларав гьев, тату хун, тлансаялда тлад чвархьан глодов ккана...

Гьал ахирал кьоязда Мурадица жиндирго рокьоса кьватлибе бер баккичло ва мацлалда кванил кьатлраги лъечло. Гьев бади-клалдаса вахъана, клутлби хьахллъана ва, сардиль кьижичлого, берзул рукьал хьахлилгьун руклана. Рокьоселин абун, щибго жоялдаги щаклъичлого, бертаде хладурлби гьабулел руклана.

Глицлго эбелалда лъана васасе цо кинабалиго татубахьи буклин. Амма эбелаль киглан гьикъаниги, гьес щибго жо бицинчло. Мурадидасан щибниги жогли лъачлого, гьель росасулгун клалгьай гьабуна. Нахьияб кьояль радал Глабдурахлман-Хлажи васасул рокьове лъугъана. Гьениб Мурадицаги кинабго жо бицана инсуда. Глабдурахлман-Хлажи вуццлхлун члун, тласан балагъухъе глодове виччан васасухъ гленеккун вуклана, амма гьесул килщаз члумал хехго-хехго рехулел руклана, цебейлде данде ккун. Мурад, глодобе кьулизе бетлergi биччаан, члун вуклана, гьесда лъалел буклана гьесул гьурмаде цла бахунеб буклин.

«Суризегли сурун, инсуда цеве члезеглан, хвейго лъикл!», - абун пикру гьабуна гьес.

- Глицлго бица чуризе буго нильер тухумалда лъураб тланкл, - ан, бигъа гьабун дугладул гладаб гьаракьалдалгьун, абун Глабдурахлман-Хлажица.

- Эмен, изну кье дие дидаго тладаб налби борхизе, - ан абун Мурадица, цебего гладин, бетлergi эхеде борхизабичлого.

- Битлараб буго, дир вас! Нильер глатат батухъе хлалтле, - ан абун, тладеги вахъунаго, Глабдурахлман-Хлажица.

Рицатал килщаз члумалги рехулаго, гьев бигъа гьавун рокьоса кьватливе лъугъун ана.

...Сардиль нахъа заман буклана. Мурадил рокьоб тлансаялда тлад, хисда-хисда бохдулги лъун, Мурадида хьолбохъ глдорчлун руклана клигоял, глагарал чагли руклине кколаха гьел. Гьез цо-цо гьоркьо-гьоркьоб гьваридго угъун хлухьел биччалеб бугоан, хунжрузул тлад месед бекьарал тлагьалги щидаль данде кьалаго. Ахирги Мурадица абун:

- Битлараб гьечлищ, гьудулзаби, дица бицунеб жо?

Глолохъабаз, лъалинисаги рахъун, хонжрол балазда убачалги гьарун, киназго цохло гьаракьалдалгьун жаваб кьуна:

- Аллагъас кумек гьабеги нильее!

Гьев заманаяль рокьове жаниве лъугъун вачлана Хъилич.

Глолохъаби, хунжрулги лъалинир лъун, цо жо гьикьулел киниги, тладе вачларасухъ ралагъун члана. Цо хлатидаса цоги хлатидаги члолаго, Хъиличица абун:

- Чуял хладур руго.- Мурадил ракл-макл гьабизе буклун

батилин ккола, гьес нахъеги абун: - Аллагъас хлаги гьаниве вачлиналде себе дун цодагъав гьапуллгьун вуклана, цлакъ глажаибаб макьуги бихъана дида...

- Ниж дур макъабазухъ гленеккизе гуро гьанире дан-делгьун ругел, - ан гьес бицунеб жо хьачлго гьоркьоб кьотлизабуна Мурадица, буртинаги ретлунаго.

- Битлараб буго, валлагъ, заман гьечло. Рильгъа! - ан абун глолохъабаз, гужгатали ретлунаго, башлихьалги ралаго. Рагли абун бахъинеглан течлого члезавурав Хъилич нуцлихъехунги валагъун унаго, гьулгъудилел вуклана.

- Баркала лъаларел хламул... Хъулухъ гьабейила гъазие...

Цлорораб наклклаль сверун ккун буклана мажгиталгьул мимараги ва башдал глицлал бигьаругъутлбиги. Гьутлбузда гьаримго кьвагъдилел ругоан рихъизего рихъуларел гьудул. Салатаву маглардасан рагьулел руклана ракъарая бацлазул главусди ва клклалахъан рагьулел буклана Ахъсу лъарал чвахиялъул хъуй. Кьолорал чуялги хадур цлан унаго, Мурадги гьесул гьалмагъзабиги цлакъ клваркьун гленеккулаан щибаб члинхъиялъухъ. Чуязул щанкллазда тлад бицатаб буртина ккун буклана. Нагагъ буртина тласа бортанийилан, тлукъби цебесеб рахъ нахъехун гьарун члван руклана, лъалкл кьосиналъе. Кинабго жоялъул хлисаб гьабун буклана махщел бугев хъулухъчи Хъиличица.

Глузайирил ахикьин абун, глечугъотлода гьоркь глодой йиклун, кватларав Камил вачлиналъухъ ялагъун члун йиклана Нафисат. Гьельул хлатлазда асклоб лъун буклана гьитлинабго бухъа-къараб жо. Чан нухальха гьель Камилгун цадахъ гьаб ахикъ рохалил минутал тлоритларал!.. Гьале гьанже тладе щвана гьалде инсул рукьалдаса, глагарал чаглаздаса, хирияй эбелалдаса ятлагулеб кьо. Хъухъан себе члолеб буклана Нафисатида жиндирго буклинесеб, амма гьей кинабго жо гьабизе хладурай йиклана, глицлго Камилгун цадахъ йиклиналъе глоло. Гьев гьечлого, цохло кьо базегли пикруяль къабул гьабулароан Нафисатица. Рокьул цлураб раклаль гьей киналго сангаразда - глататазда тласан эркенлъуде цалей йиклана.

Заман цлакъ захлматго унеб буклана. «Щайдай гьав гьадиглан цлакъ кватлулев вуго?.. Щибниги жо лъугъунцин гуродай? » - абураб пикру

бачлана Нафисатил ботлролѣе. Гьелъул магилл цлурал беразда цебе паркѣлеб буклана Глузайирил ва гьелда лъазецин лъаларев гьелъул абурасул щидал цлураб гьумер. Гьел щидахун руклана Нафисатица гъабураб кидаго рагличлѣб ишалда. Нафисатида глинзунир руклана эбелалъ абурал раглаби: «Наглана батаги дица мун гъаюраб къоялъе, тухума-лъул хиянатчлужу. Борохъ хахизабулел рукларал дир курмул шайдай ракъвачло. Лъабцлугло наглана батаги эбел-инсул гъасито суризабурай дуеги... къиямасеб къоялъцин тласа лъугьинаро дун дур мунагъалдаса...»

Хинкъун ракл биххарай Нафисат щурщулей йиклана: - Гуро, гуро! Аллагъ вугелъул, гьес гъеб наглана биччазе гьечло. Досда бихъула гури дир рокъи. Гьитинаб къоялдаса нахъе, тладегланав Аллагъ, дуца дун Камилгун данде гъаюна... Щибха гъанже гладамазе нижедасан къвариглараб жо?!.. Нафисатида раклалде щвана ахирияб нухалъ Камиллгун буклараб дандчлвай. Гьес гледегалихъе гьелъул квер данде къана ва,

- Камил? Мунищ? Дун неклгоялдаса нахъе духъ ялагъун члун йиги. Дун къватлѣе лъугъун йиги...

Жавабалъул баклалда цо лъилалиго хъачлал квераз гьелъул щекъер ккуна... Гьединабго жо ккана Камилиеги.

5

Маххуласул рукъ кунчлизабун буклана гьитинабго мазгарул шайтланчирахъалъ. Глажаибал рагладал рекерахъдилел руклана къададаса, ракъул члабаралдаса глебеде. Гъасда ругел цладул хленхлазда тлад неклго хъахлилаб рохъо ккун буклана. Цо боклнилъ тлепараб катил глурччинал берал кенчелел ругоан.

Гъеб хладурлъулеб буклана гъансида нахъа членхъе-леб буклараб глонкллоде тладе кланцлизе. Битлахъе мокърокъ цун гъабун бугеб берда бихъулареб жиндирго нусиялда глунун члун буклана бусурбабаз лъиклалъейилан абулеб нусиреч.

Гъасда тламураб буртинаялда тлад глдорчлун руклана Юсупги Маххулавги. Гъезул ургъалилъе ккарал пашманал гъурмазухъ балагъараб мехалъ, бихъулеб буклана гъез аваданаб гараачлвари гъабулеб гьечлолъи. Жиндирго клклуйца тлогьиллъарал михъазда клудияб соглаб кверги бахъулаго, Маххулас захлатго угъун хлухъел биччана.

- Глемер бицардун щиб гъабилеб, Юсуп, квешаб хабар босун бачлана... Гъанже дида кинабго биччлана. Глицлго цо жо буго дир ракл бухлараб жо!..

- Къварилгъахъданиги къварилгъахъдичлониги, Маххулав, вас нилъедаса ватлалъана. Щиб гъабилеб, - ан абуна Юсупица, цо тилил жоялъ цлаги хъиршулаго.

- Дида лъала: жиндирго вацлцалъиялъе глоло, гьудулзабазе глоло хваравани... Гъавин абунѣ, рокъул ишал сабаблъун хун вуго. Гьединаб хвел дица бецуларо, Юсуп. Щибилан дица гладамазда абилеб, кинаб гьумерги босун, дун годекланиве вахъинев?

- Валлагъ, дуца бицулеб жо битлараб буго,- ян абуна Юсупица.- Амма, вац Маххулав, дуда лъалищ раклалда данделъун бугебщинаб жо? Цледа тлад хъаг гладин, гъалдолеб буго гъеб.

Глузайирил тухумалъул глазабги хлехъон, кидаллъаглан нилъ руклинел? Дуца бице, Маххулав, чан чи гъез, расги глайибги гьечлого, Сулахъ глурлъе рехун гъанкъарав, чан язихъ гъавурав! Вехъ Глусмание гъабураб жо щиб гъез! Мискин Патлѣма хвараб куц лъалищ?! Дица жеги нахъе цлунун буго Глумар хванилан бачлараб кагъат. Гъеб кагъат Глузайирица хъвазабураб жо буго. Гуреб батани, шайха Дибирас Глумарил хлакълъулъ щибго жо хъвалѣб гьечлѣб! Цо киналалиго шалали лъаларел гладамаз хъван буго. Нилъин абунѣ, руцлцлхлун члун руго.

хлалица хлухъелги бахъулаго, абуна:

- Дир раклалъул гьудул, тлоклѣб нилъее гъаб росулъ глумру гьечло. Нилъер хлакълъулъ члелгараб хабар, рукълъуса рукълъубе, борохъ гладин, хъвадулеб буго. Лъутизин гъанѣса, лъутизин лъиданиги нилъ лъаларѣб баклалде. Шагъаразда лъиклал гладамал ругилан абулеб буго. Нилъѣцаги гьел ралагъичлого теларо. Хех гъабун, лъутизин, гурони нилъ хвезе руго...

Камилги члагого Нафисатида цеве члун вугевгланлъун вуклана. Гьелда гъев вихъулев вуклана, гьесул хлухъел члвалѣб буклана, гьесул клалъай раглулеб буклана... Гъалда мугъалда нахъа цо хваши раглана. Нафисат, макъидаса йорчларай кинѣги, тлурклана ва кланцлун тладе яхъана. Глагарлъухъго цо лъилалиго гледегларал галабазул гъаракъ раглана. Гьелъ, расги лъачлого, кверал глебеде ритлун ана ва раклалде ккана: «гъов!» абун. Ракл хехго тлерклезе лъугъана. Глебеде квералги ритлун, жиндирго вокъулесда данде унаго, Нафисатица раглулеб гъаракълъ абуна:

- Щиб гъабилеб, Юсун, нилъер кверал къокъал ругеб мехаль? - абун ахӀун биччана Маххулас.

Гуро, вац Маххулав, дида тӀоклаб хӀехъезе кӀоларо. Балагъун вукӀа мун, киналго гъез гъаруралщинал жал дица битӀахъе Дагъистаналъул губернаторасда гъазаризе руго, дун вуцӀцун чӀезе гъечӀо. Юсупил ццин бахъана, кӀихӀи бекун, кодоб букӀараб гӀучӀ ас цӀадабе рехана.

КӀудиял чагӀи жеги гӀемераб мехаль ургъулел рукӀана щибдайин гъабилайилан, ахирги хӀукму гъабун, Юсуп шагъаралде ине ва гъениб базаралда чайханаялда, гӀарза хъвалев чиги валагъун, Дагъистаналда бишунго кӀудияв начальникасухъе гӀарза хъвазабизе ва, ХӀусенил вас ГӀумарил хӀукму-хӀал гъазабейилан гъарун, Бакуялде Дибиридеги кагъат хъвазабизе.

6

Ихдал къалгъараб гӀужалда Юсуп нухда вахъине къачӀана. Гвангъараб хъахӀилаб зобаль дуниял къерхине гъечӀолъи бицунеб букӀана. МугӀрул лабалгъаби гӀурччинлъун рукӀана, Салатаву мегӀералъул тӀогъилан абун, гӀазул тӀагъур лъураб киниги, бакъукъ кенчӀолеб букӀана.

Гъеб къоялъ Юсуп вихъаралщиназ гӀажаиблъи гъабулеб букӀана, гъесул чарухъал мухӀканго рацӀцӀад гъарун ва лъикӀ тӀатӀи бахун рукӀана, басрияб гужгаталда рукъалаби ран рукӀана.

Гаргадилаго Юсуп, хӀурул цӀураб, гвендахараб нухккун гӀебеде Аргъутгун цадахъ ана. Къода хъаравуллъи гъабизе хутӀарав Исафил жиндирго гъудуласда хадув кутакалда ахӀдана:

-Шагъаралда жуликӀаздаса цӀодорго вукӀа, Юсуп! ГӀисахӀажиясул петералде а! Цогидальуй унге - цощинаб хӀулун рехизе гурун мунго... Ле, ле! ГӀададия базарганасухъа боз босизеги кӀочон тоге, гъос учузго къола, ххамги гъосул шулияб букӀуна. ГӀарац дица дур таргъиниб лъуна. Аллагъас нух битӀагийин гъанж

Исафил жеги гӀезегӀан мехаль нухав чӀун вукӀана, чияр ракъалда хваразул заназда аскӀов, рикӀкӀалъун унев вугев Юсупихъи валагъун, гъес пикру гъабун:

«Унго, Аллагъас вижун вугев рахӀат гъечӀев чи! Лъие щиб лъугъаниги, гъас гъелде кӀвар къечӀого толаро. Гъеле гъедин жиндиго тушбаби гъарун руго. Вай, вай, щибха гъабилеб гъадиनाव чиясда?!»

Исафилица ахӀарабщинаб жо Юсупида рагӀарабищали гъанже цохӀо Аллагъасда лъала. Юсупин абун, тӀубанго батӀиял пикрабазда вукӀана.

Юсуп кидого шагъаралде шун вукӀинчӀо. ГӀицӀго росулъа чагӀаз бицахъе лъалаан гъасда кӀудияб базарги, гӀемерал тӀалаби ругел рукъзалги, гӀатӀидал гамачӀ ккурал, чирахъалги ракарал къватӀалги, кӀудиял цӀурмалги рарал рорхатал килисабиги, мазгарул гъавурав генерал Аргъутги, сардарасул кӀалгӀаги, казармабиги, берцинал файтоналги ва гӀемераб

цогидабги.

ИицӀго бакъанидехун, доба рикӀкӀада, бихъа-тӀерхъуда, цо рохъ бижараб гохӀикъ рихъана Юсупида шагъаралъул кенчӀолел цӀаял, гъелда тӀад, меседил хъанчалги кенчӀелаго, эхетун ругоан килисабазул тӀогъал.

Вакъарав ва свакарав Юсупица хӀалицаго цебехун галаби рахъулел рукӀана. КвегӀаб рахъалдаеан нухчӀван гӀебеде ахал ругоан, кваранаб рахъалда гӀатӀидаб гӀурччинаб байданалда, ритӀарал къерал гъарун, чӀварал чадирал рихъараб мехаль, Юсупица гӀажаиблъи гъабун. Чадиразда аскӀор хъвадулел ва гӀодор чӀарал цо киналалиго гӀажаибал гӀадамалги ругоан. Гъез, рукке-руккел гъабун дандеги ракӀарун, халат рахъарал кучӀдул ахӀулел ругоан. Юсупида киданиги гъадинал гӀадамал рихъун рукӀинчӀо, гъединлъидал гъав чӀана. ГӀажаиблъун цаби гъечӀеб кӀалги гъакӀкӀан, надалде хъатги ккун, гъеб гӀажаибаб хъахӀаб шагъаралъухъи хал гъабулаго, пикру гъабун:

«ВахӀ! Ле, гъаб щиб гъаз гъаниб гъабулеб жо? Киназго цоцада рельгъараб парталги буго ретӀун, ал цоцаздасагӀаги киндай ратӀа гъарула».

- Гъа... Гъал ратизе ккола пачаясул солдатал. Азул гӀемерлъи! - ян абун гъес рагӀизеги гъабун. Амма лагералъул цо рахъалдехун больонал рихъараб мехаль, гъев гӀодове тударизе лъугъана:- Вай, больоназул гӀемерлъи бихъулищ! Тфу щайтӀаби, пурцица гӀадин бухъулеб буго ракъ.

Чадразда гъоркъосан гӀебеде хъвадулев вукӀарав, кодоб туманкӀги ккурал солдат, нухав чӀарав Юсуп вихъа-раб мехаль, гъесде ахӀдана:

- Ле, кардаш, дурго нухаль а, гъанив чӀезе изну къоларо. - КӀудияв чиясда ракӀалде ккана солдатас, сордо базе, гъоболлъухъ жидехъе вачӀайилан ахӀулеб вугин живилан. Квералги хъвагӀулаго, Юсупица ахӀун жаваб къуна:

- Баркала! Баркала, гӀурусав. Щиб хӀал бугеб, сах вугищ? Дун шагъаралде гӀедегӀун вуго, нахъ вуссуда вак-кила. «Киве къачӀарав?» - абун гъикъарал чагӀазе, Юсупица жаваб къолаан:

- ГӀумруялда жаниб цо нухальниги Шура базаралде щезе бокъун буго. Хвезе мех шун буго, дидайин абун, жеги шагъарцин бихъичӀо.

Юсупил сапаралъул хлакълъулъ хабар росдал бегавул Глузайридеги бахана. Гьесда гьeб лъазабуна кинабго лъалей Заза-бабаца. Жиндир магъишаталда лъеберго соналъ вехълъун хлалтларав херав Юсуп Глузайирие цлакъ рихарав вуклана. Гъев жаниве вуссине бакъ гъечлев херав кидого цо кинабалиго ритлхълъи балагъулев вуклунаан, цо-цо мехалъин абун, Гларашидеги Глузайиридеги хичизегичин хичулаан. «Жиндирго кьода паракхат, чед кьуралъухъ Аллагъасе рецци гъабун, вуклуневани лъиклан, - абун пикру гъабун Глузайирица, ццин бахъун, михъги кьурулаго. - Гуро, кинакиналги ишазде гьорлъе жувалев вуго. Цо мехалъин абун, Патимал рукъалда асклоб Хъиличи-оги, глаштлиги босун, хлинкъи кьун буго. Къудияв чиясда хадуб хал-шал гъабизе ккела».

Цлоросаролъил глатал чедги цламхлалаб нисуги жаниб бугеб таргъаги гъажилда бан, гларза хъварав чиясе кьезе буклараб лъабго пахъл шагъиги цо нахул члортоялда гьорлъ жемун, (лъабго гъуруц ас тларгъиниб бахчана) Юсуп гьесул хлатлазда лъурлъулеб буклараб Аргъутидехун клалъана:

- Гуро, Аргъут, цо киб букланиги ритлхълъи батичлоро рес гъечло. Гъеб гъечлого Аллагъас дуниялбижун батизе гъечло. Рилълъа, гъудул я, клиялго цадахъ шагъаралде рилъжъинин, бишунго къудияв сардарасухъеги ун, дица кинабго жо бицине буго. Кидальаглан гладамал бечедал чаглаз хлакъриги гъарун, гъебги хлехъон руклинел?

Жиндирго нухккун унаго, Юсуп живго жиндаго гаргадилев вуклана:

- Унго, гъал ругел гьобол хириял чагли: хлхъ бахъун бахъиналде, жидехъе вачлайилан ахлдолев вуго. Болъонил гъан кьун, кваназеги гъавун, гъазие дун капурлъизавизе къвариглун буклун батизе ккола. Гуро, дуца дун гуккизе гъечлевин, гъудулав чи...

Цо клалалал лабаллъудаса эхевеги вачлун, Юсуп цо гьитлинаб лъарахъе цвана.

«Ле, бугеб цлакъл бакъ! - абун ахлдана гъев.- Лъимги баццладаб буго гъаниб. Цо Аллагъасе какги бан, нилъ дагъл кваназин гъанир, Аргъут, шагъаралде гъедиглан цлакъ гледеглун щиб нилъеца гъабилеб? Сордо банги, гъанир руклине бегъула, харда тладги регун, квачан гъечло, кепкалги чвантинир хутлила».

Лъарахъ глурччинаб харда тлад какги бан, кванан лъуглараб мехалъ, Юсуп жиндирго багъ-багъараб глурис глабида гьорлъ гурун ккун, къаданиб таргъаги лъун, паракхат кьижана. Гьесул хлатлаахада гура-шурун Аргъутги буклана гъапуллъулеб.

Бецлъуда недегъго щурщудилеб раглулаан лъар,

Нахъияб кьоялъ радал, Аргъутги хадуб гъабун, Юсуп шагъаралде жаниве лъугъун вахъиналде, хлапделаго, члчлидилаго, цо кьунцлараб гьойги цебе гъабун, киналго кавабахъан къватлире кланцлун рачлана глемерал гъаби. Юсупица, ццин бахъун, тил хъвагълулеб буклана. Аргъут, хичизеги хичун, гъугъго гъулгъудана, рагъде лъугъинеге хладурлъулаго. Цо гьитлинаб гьоялъ, кин букланиги сихлру гъабун - гъеб Юсупил глабаялъул квенчлелалда хурхана, амма къудияв чиясул тилиги щун, гласиял гъаркъалги гъарулаго, къандиб рачли къазабун, цо къотлнобе тлерхъун ана. Гъабзазул тлолабго рехъедги гъелда хадуб ана. Цохло хъахлаб кьунцлараб гьой буклана, хвалчен гладин жиндирго тлеренаб рачли эхеде клчлизабун, Аргъутида цебе члун. Аргъутин абун, билбагларлъун бералгун, члваркъун балагъун члун буклана жиндирго тушманалъухъ. Санаглатаб заманги хал гъабун, Аргъутица халун ккуна гъелъул хичараб жал. Гъанивги Юсуп кватличло - кьунцлараб гьойда ас тил бахинабуна. Гъадианаб жо ккелилан раклалдаго буклинчлеб кьунцлараб гьой, Аргъутил клалдисаги борчлун, члчлидилаго лъутун ана.

Гъеб гъаркъихъе руччаби рачлана кавудахъа къватлире кланцлун. Гъел киналго рохун руклана нухлулас гъеб гьой бачахъиялдаса.

- Гъеле гъедин гъабизе ккола гъев наглана батараб гьодорил гьоялъе, - ян абун руччабаз, - я къаси, я къад хлалхъи толаро гъель... Чан гланкълуги тланчлиги гъель кванарал! Гладамазеге гали бахъизе толаро. Бер тласа босанагури,- цо щиб букланиги жоги хъамун, ун батула.

Вай, Аллагъ, гъарим къудияв чиясул шинель тлун бугеб куц!

Цо ригъ арай гладай члужугГаданалъ Юсупихъе цо чадил рекел бегъун бачлана.

- Босе, рокъор лъимал ракъун ратизеги бегъула,- ян абун гъель,- гьой бачахъаралъухъ баркала дуе.

Рортун рачларал лъимал. кавудахъ руккел гъабунги члун, рикклалде щолев вутев Юсупги Аргъутги, килщал ритлун, вихъизавун члирчлидулел руклана:

- Васька, ва Васька! Балагъея, балагъея, нухигланасеб квас тлуна Максимил гьоялдаса. Гъединаб гъечлони, гъвел пайда щиб - бацлал гъанкъулеб гьой батила.

- Къудалал лебаллъи бихъарабищ! Лъу-лъуна гури цо гьойда тил...

Чед кодоб ккурай члужу кавудахъ чловухъего хутлун йиклана. Гъель, глажаиблъи гъабун, бетлерги хъвагълезабун, абун:

- Гъав клудияв чиясул члухл! Цохло берцин тламичло чадице!

Жиндаго раклалде ккараб жоги Аргъутидехун бицунаго, Юсуп рахъ-рахъалде валагъулев вуклана:

- Валлагъ, Аргъут, щибаб къотлноб нильеда гъадин дандечлвалелги ругони, гъадин тлоритлулелги ругони, рокъоре ниль толохлочго русинаха, глумруялго сурилагури ниль цинги. Гъебмехаль росулъе раккичлого руклинго лъикл. Гладамаз абила: «Шагъарги буклана дие къвариглун, талихл къарав байгуш, рекъараб дие. Дурго магъкъаз гъабиги хлинкъизаричлого дурго къода парахат вукларавани...» Аставпируллагъ! Азул руччаби рихъулищ? Махлабазда тлажу бихъуларо. Гъай намус гъечлел - махлаби цере ран руго, расин абун, илбисазул гладин, гъуршун буго.

Вай, Аллагъ, мунагъальукъаглаги щайдай хлинкъуларо?! Жалгони сахаватал жал рихъула...

Гъедин, Аргъутилгун хабарги бицунаго, Юсуп шагъраялъ глебеде унев вуклана. Цо глатлидаб байданалда, губернаторасул рукъалда себе, гъесда бихъана цлакъ цликклараб борхалъиялъул мазгарул гъабураб гладамасул къаркъала. Гъеб члун бугоан сверун рахсалги ккураб ганчил борхатаб хачлалда тлад. Тлеренал хлубазда бараб ункъо чирахъаль сверун ккун бугоан гъеб памятникл. Глагардегланги вачлун, Юсуп глажаиблъун гъелъухъ валагъизе лъугъана.

- Огъо-гъой, вугев нартав вихъулищ! Буртина бихъулищ, тлагъур бихъулищ!.. Гъа-гъа, лъана! Гъав вуго инарал...

Губернаторасул рукъ бугеб рахъалдехун вуссараб мехаль раклалдаго гъечлого, Юсупида жиндаго цеве члун вихъана члахлиял михъазул городской. Цлалги хъваглезабугаго, гъеядалъун каранда ругел медалазул чвархъиги бахъинабун, городской Юсупиде ахлдолев вугоан:

- Ле мун, хасмуш! Тлагъур щай бахъулареб тласа? Гъаб памятникл бищунго хлурматав князь Аргъутинскиясе гъабураб буклин лъаларогойищ дуда бугеб? Яре гъаниса нахъе, дица мунго полициялде вачинецин гуриш! - Городовоясул хлинкъи къолеб гъаракъальухъ балагъун Юсупида бичлчлана жинца гъаниса нахъе хазабизе кколеблъи ва гъев памятниклалда асклоса гледеглун нахъе ана.

- Щайтлан, ахлдолев вугеб куц! Сундие глоло? Мохмох киниги къаральун вуго. Гъелъ ватила щидахунги вугев... Нилье хъатамасан базаралде нух бахъизе къвариглун буго, Аргъут, гурони ниль бакъинеглан гъанир свесвелел хутлизе руго.

Цудунаб радал заман буклана. Къватлал лъухъулел чагли,

хъубал себебухъалги ран, каранда клудиял пахъул хинкл-хинкл гладал номералги дализарун, клвахлалго къватлал лъухъулел ругоан. Гъез лъухъулелдасаги цликклун хлур эхеде бахъинабун, глодоцараб гъаваялда хлурул наккл лъезабун буклана. Къватл лъухъулев чиясде аскловегланги вильлъун, Юсупица гъикъана базаралде нух кисан бугебилан. Дос жинцаго гъабулеб жоги члесе течлого, вуцлцлхлун вуклун, къватлалъул цояб рахъалдехун кверхъваглун, бихъизабуна. Гъеб заманаялъ цебехун, нухал цоцаца къотлалеб баклалде ваккун вачлана тлад жо лъураб хламаги себе къотларав цо чи. Вохараб гъаракъи гъабун, Юсуп гъесда асклове вортун ана:

- Вай, Аллагъас нух битлаги дие! Гъесго ватила мун дие кумекалье витлун вачларав. Битлахъе кивехун лъугъиневали лъаларого хутлун вуго. Базаралде вачлун вуклана, дида гъеб кинго баталеб гъечло.

Юсупидасаги цлакъ магларулавги вохана гъев данде члваялдаса. Херас, жиндаго лъале-хъвалев чи вугилан ккун, гъудуллъиялда гъесухъе бегъун ана жиндирго пинкъазул цлураб квер.

- Чан сонха ниль цоцада рихъичлого бараб, хирияв гъобол! Члужу, лъималглаго парахат ругищ? Унтичлого ругищ? Кинго заман швечлоха, дир гъудул, духъе ваккизе, бигъа гъавун къачла-клалалевги вукларавха дун духъе гъоболлъухъ вачлине... Унго, ниль херлъун ругеб куцха, вай, вай!..

Виххун ккарав Юсупица, рекледаго гъечлого, квер босана лъазего лъаларев чиясул. Жеги Юсупица жаваб къун бахъиналдего, цоги цлияб тату бахъи ккана: битлахъе къватлал лъухъулев чиясда себе швараб мехаль, хламица члхлараб къотлноб гъабизе бегъулареб жо гъабуна. Ццидахарав къватлал лъухъулев чи, хламида цо жулги бан, магларуласдехунги вуссун, ахллана:

- Я глакла къе, ялъуни дуцаго бацлцлад гъабе, гурони гъабсаглат городской ахлила.

Гъаб иш кин лъуглилеб букларабали лъаларо, Аргъут гъоркъобе жубачлебани. Цабиги жиризарун, къватлал лъухъулев чиясде гъулгъудана гъой, гъевин абун, вугеб баклалда хлинкъиялъ шуричлого члана. Гъелдасан пайда босун, Юсупги гъесул раклалдаго вуклинчлев гъоболги рикклалде шун буклараб хламида хадур гледеглана.

Батли-батлияб парталалъ чар гъабураб руккалил глемерал мацлазул клалъай рагъулеб буклана: порхатал муглрузул лабаллъабаздаса, клклалабахъа реклунги, лъелгоги, гъаказдаги гъанире рачлун руклана батли-батлияб къавмалъул

магларулал. Гъанир Юсупида рихъаралщинал гла-дамалха! Ціакъ клудияб базар буго Шура!

Гъале, базаралде жанире лъугъунѣб мехаль, члухла-члухлараб парталги ретлун, росабалъа шварал берци-берцинал ясал руго рачинел. Гъел бигъа гъарун рилътунел руго кьераздаса глебеде, къайиялъухъги хал гъабулаго. Нечарай гладин, клазица гъумерги бахчулаго, глолохъанав базарганасде кьинклуйей йиги билбагларал кларкъабазул кьоролай. Низамго гъечлого, байданалда рикъа-риххун ругел глиси-бикъинал базаргаби гледерго жидерго къайиги халун ккун, цоцазул гъаракъ гъоркъ кьинабун, гъѣб бѣщун, босизе чаглі ахлулел ругоан.

— Бокъа-бокъараб жо буго! Бахларалъе парча, Москваялъул сатин, къажаразул бил, бахларасе гужгаталъе глатлас ва исхъали, херазе шал, боз. Хекко, хекко! Учуз кьолеб буго! Маккайлде ине къватіиве лъугъунев вуго.

Гъев ахлдолев чи вуклана Мирза ва аварасул хлурмат гъабулелщинал гладамаз гъесухъе глаца бегъулеб буклана, Мирзаца жиде шиб кьуниги, ургъел гъабичлого.

— Аллагъас сахлъи кьѣги дѣе, - ян абуна чеглераб парталги ретларай цо херай члужуялъ. - Босе, талихлі кьѣгийин, гъаб лъабго гъурушги, кьѣ дне гъалъухъ цо шиб букланиги жоги. Амма аварасул хабада дирги ва дир хварав росасулги цар рехсезе клочон тогѣха.

-- Дир босе.

-- Дие кагърудал члумал росе добаса, Мирза.

- Мирза-Хлажи, - ян абуна цо херав чияс, ѣбеккунго хлажийилан гъесул царги клодо гъабулаго, Маккайлдаса замзам лъим босизе клочон тоге. Цояз гъарана члумал росейилан, цо-цояз гъарана аварасул хабадаса кліго килщикъ ккураб ракъ босейилан. Гладамаз Мирза сверун ккун вуклана, авин абуні, Аллагъасде гъардолев киниги, зодихъе бералги ралагъизарун, гларцухъ халцин гъабулеб гъечлеб ххвелги гъабун, гледерго гъѣб чунтбухъ бахчулев вуклана.

- Аллагъас хъван батани, дин цоял вацал, дица нужер кинабго тладкъай тлубазабизе буго, - абун такрар гъабулеб буклана гъес.

Базаркъоялде шѣвезе цо чанго кьоялъ ѣѣе Мирзаца Шура базаргабазул бегун хутлун букланщинаб ххам кинабго босана. Глажаиблъарал базаргабаз гъѣсие гъѣб къайи учузго кьѣй гурѣбги ва глаца тлад гъабунгицин кьуна.

- Ахлімакъ ватана, ахирги гъаб хъул-хъаламалдаса хвасарлъана ниль, - ан абулеб буклана базаргабаз.

Амма жѣги ціакъ глажаиблъи гъабуна гъѣз Мирзаца гъезул

босараб къайи ціидасан гладамазе бичизе лъугъараб, ва Мирзаца члвараб тладегланаб багъаялъухъги балагъичлого, гладамаз гъѣб къайи босулѣбги бихъараб мехаль.

Юсуп, рекледаго гъечлого, Мирзада глагарлъухъ члун хутлана. «Мирза Маккайлде иналъул хлакълъулъ росулъ шибго биценго буклинчло гури, - абун пикру гъабуна гъес. - Херлъараб мехаль гладан кантлун ватизегичин бегъулаха».

Руккалилъан нухги бахчулаго, Юсуп дагъавги довеглан вилълъана. Клудияб клитлалаяб минаялда ѣѣе кьотлнор глдор члун ругоан гъардухъаби ва глайибал гладамал. Гъѣз халат бахъинабун, батлі-батліяб гъаракълъ риклклунѣб бугоан:

- Вацал ва яцал, бусурбаби, къварилъиялда гъоркъѣ ккарал гладамазе, Аллагъасе глоло ва гъесул аварасе глоло кумек гъаѣе. Аллагъас нужѣе талихліги кьѣги ва глемерал соназ члагоги таги!

Чеглераб халглатги ретларав, баглараб хлѣжтлагъурги лъурав, хъубав хохо-тлотлорав Дарвиш-Хлажи бералги ричлизарулаго, клалдиб полопги бан, рахъ-рахълалдеги хъвархълалаго ахлдолев вуклана:

- Ла-илагъа-иллаллагъ! Мухламмад-расуллугъа!

Хъвацла-лакаялъул цлураб клудияб хъорщода нахъа глдов члун вукларав мегежги беглерав гъитлинавго херав чи, цо бицатаб хъвацитликъваги гъетлизабулаго, ахлдолев вугоан:

- Ле гъудул, гъаниве валагъѣа цо, дудаго бихъун буклине, ганцил буго. Дицагоги члван буго, багъизабизе клѣлеб жо гуро. Шураб бищунго лъиклаб дабагъханаялда гъабураб буго, хвезеглан ретланиги, багъизе гъечло! Босе, босе.

Учуз кьѣла!

- Буртаби, гландадерил буртаби! Кікларатлисезул сугъур, дир мадугъаласул мегежалхлагі, берцинал ясазул месѣдил квераз бищунго лъиклаб квасул гъарурал руго! Рокъѣе гледерлун вуго, учуз кьѣла, члѣбѣго гладин кьѣла, - ян буртабаздаса хлурги клутлулаго, глергелѣв вуклана цо мегежги багларав керчаб тлагъуралъул магларулав.

Борхатаб хлѣжтлагъурги лъурав, кьуларав цо херав чи, гъажилда рарал жиндирго клазал, шалал, ригъулел жалги регаритлулаго, лазат щун, бералги кьинклizarулаго, тлеренаб гъаракълъ члічлідулев вугоан:

- Бах, бах! Гъай, къайидал ціакълъи! Баргъичалда жанисан бахъизе бегъула. Багъадалъул къайи. Глумруялъго хвезе гъечло, дие баркала кьечлого члѣзѣги клѣзѣе гъечло. Лъималазул лъималазѣги ирсалъѣ хутлизе буго.

Хекко, хекко, тлагіиналде!..

Ворхатав, хлалакъав, унтараб кинигияб кьералъул, свараб

гьумералъул цо чи, глебаб паркьолеб бугеб ханжарги жиндирго бетлералда тлад хьвагъулаго, гьугъаб гьаракъаль ахӀдолев вугоан:

- Хунжрул, цуни рас къотӀулел, цо къабгӀараль гамуш кӀихӀи хъвалхъунел руго! Гьороца унаго, рас хъвалхъуна. Гьадианаб ханжаралъукъа цониги бидуласул бетлералье хвасарлъи гьечӀо. ЛъикӀал гӀадамазе тлад гъабун къела. Бихъизе рачӀа!

Юсуп хунжрул ричулев чиясда аскӀоса нахъегӀан ана ва захӀматго угъун хӀухъел биччана:

- Дур къайидал куц лъикӀаб гьечӀо, гьудул. Хвел бичулев чи вуго мун. Гьедин батила Аллагъасги дие тамихӀ гъабун бугеб. ХӀалакъав, щидалав чи вуго мун.

- ТӀарсал, гулгунал, тебсаби- кинабго бахӀаралье! Меседил къайи буго! - абун ахӀдолев вукӀана чӀегӀеркӀкӀуяб гьумералъул, багӀарал тӀелхазул цо гьитӀинав чи. Гьесул кверазда, гъажалда, мугъзада дализарун ругоан гъалай биччарал пахъул тӀагӀалаби, гьесул къокъал, кӀичӀарал бохдул къайидал бакӀлъиялъ гьетӀизарун ругилан кколаан.

ХъахӀаб жогӀи цебе бухъарав, гьединабго тӀагъурги бугев чӀахӀиял михъазул булгачи, горбодасан бачараб рачелалда дализабун кӀудияб ящикӀги ккун, руккалиль гӀедерго терелаго киналго бакъназда гьаркъагъинев вукӀана:

- Ле бубликал росулев, хинлъилаго бубликал росулев! Гъанжего-гъанже гьарурал руго, первый сорт! Дицаго квинаан, гӀарац хӀажат буго! Расги хӀинкъичӀого рачӀа! Хекко-хекко росе! Дагъал хутӀун руго!

- ЦӀорораб лиманат, кебкиде истакан къола! - ян кочӀое ахӀулев вукӀана, хадуб гьокоги цӀан, унев цо чи.

СихӀручиясул гӀадаб рагъа-ракариялъул цо гӀолохъанчияс халатал, ракъва-гасарал кверал ругоан хъвагӀулел чакаралъул гьарурал хӀелказул, сапуналъул, цо киналалиго гӀисинал шушбузул, чара-гъарал кагъталъ жемарал учузал конфетазулги цӀураб цо гьитӀинаб столалда тлад. Гьес, дугӀа гъабулеб киниги, хехго хъурулеб вугоан:

- Айландир бир шагъи - тирун-сверун, цо шагъидахъ талихӀ босе... Бир шагъи, айландир.

ХъахӀал кӀазалги чӀварал руччаби битӀахъе ракъалда гӀодор кӀусун ругоан. Гьезда цере лъун рукӀана карзинкаби, жанисан жидерго халатал гарбал къватӀире раккizarун ругоан хъазаз, гургураз, гӀанкӀуяз, хъибилалдехун лъун вугоан нах, хӀан, гьоцӀо ва цогӀидаб куне-холеб жо. Ричарухъабаз хьодоль, гъацӀуль ялъуни нахуль ччун, килщал ругоан аскӀосан унел

ручкабазда цере кколел ва, цоцазул гъаракъ къотӀизабун, гьудул гӀадин, чӀирчӀидилел ругоан:

- Йо, мату, кӀалдиб хъвай! Ниль гъалбал руго, валлагъ, цӀакъал ханал руго, хьон буго. Мая, гӀанкӀу босея!

- Халияр, халияр кичитгъан, цӀияб пер, мичӀ,- абун ахӀдолел ругоан гӀурччинлъи бичулел руччаби.

Щибниги жо бикъизе, санагӀаталъухъ балагъун, гьезда нахъа рахчарал гӀисинлъимал, гьел махсараде ккун, ахӀдолел ругоан:

- Лъие къоролай къваригӀарай? ЛамадургӀан гъуинай, чакаргӀан хъахӀай йиго... ЦохӀо хутӀун йиго...

БилбагӀарал кӀаркъабазул херал ручкабазда аскӀосан глебеде, цӀогъохъего гӀадин, кӀержелел ругоан хӀинкъарал кутул. Мадугъалихъ ругел росабаль херал ручкабаз таргъинирги тӀамун, рачун рачӀун, гъанире риччан руго гьел, раккарун чӀоларел цӀогъаби тӀаса рихъун рукӀине.

Лъабго къер бугеб гьитӀинаб байрахъги тлад парпалев бугеб гьетӀараб тладхъаликъ квалквалев вугоан хӀатӀидаса вахъарав бетлералде швезегӀан ханждаца вацарав цӀадирочи. Гьев, квералги хъвагӀулаго, хӀерхӀериялда ахӀдана:

- ВачӀа, вачӀа!.. Кебкал гьечӀо, цинги къела. Хадусев!

Бецав шарманщикӀас кӀвахӀалго тирулеб вугоан жиндирго шарманка ва гьев пашманго, гъварараб гъаракъаль гунгулев вугоан:

«Дие гьев во—о—окъунилан, хабаль тамихӀ гъабе абе...»

Бархъалиса цагӀихъабаз, тлад кунчӀизабун цӀер биччарал кӀудиял чахъазул цагӀил хъубиги эхеде ритӀун, чӀвархиялда гьезда хъаталги къабгӀун, кочӀохъе ахӀулеб вукӀана:

- РачӀа, балагъе, гӀенекке; меседил гӀадин, зин-зини буго! ГӀарцул жо гӀадин, кенчӀолеб буго! Учуз буго, бекуларо, гьуруларо!

БоцӀул базаралда кӀвараб хӀалалъ гъагӀделел ругоан хӀамул, гӀергӀелел ругоан ракъарал ганщал, багӀасдилел ругоан гӀиял. Порол, ражидал ва цӀулал цӀурал гъаказда аскӀор регизеги регун, кӀухӀалго рагӀбахунел ругоан сун-дулъниги гӀахъаллъи гъабуларел оцал. КӀигояс даран гъабулеб вугоан, чӀвархан цоцазул квералги росун. Басриябго чухъаги ретӀарав, халатаб ханжарги барав ригъ арав магӀарулас гӀашикъго абулеб вугоан:

- Васасе лъади ячуней йикӀун гуребани, бичизе букӀинчӀоха. ЦӀа гӀадаб чу буго! Балагъея цо: лсеги гӀолохъанаб буго, рахъдал цабигицин хисун рахъун гьечӀо... Валлагъ бикъарабги гуро, киналго кагътал руго; дицаго рокъоб гӀезабуна... Гуро, щуго туменалдаса гьоркъе къезе гьечӀо.

Чу босулев чи, чол бетлергъанасухъа квер бахъизе хларакатги бахъулаго, разилъуларого вуклана.

- Дица лъик! кьолеб буго, гъудулавчи, босе! Гъадианаб чухъухъ ункъо тумен лъиклаб багъа буго! Дир гларацги аб-бикъараб жо гурелъулха, ле, Дирго захлматалъухъ швараб жолъидал.

Гъезда сврухъ ракларарал глomo борлъиялде ккарал гладамал, ях! гъабизе клolarого, магаричалъухъ ралагъун члун ах!долел руклана:

- Маслиглат... Маслиглат!

Дарамалда рукларазде асклове руккалилгъа къабгълун-члван вачлун цояс, глебса хъатги тункун, гъезул кверал ратла гъаруна.

- Я гъес абухъе гуро, я дуца абухъе гуро,- ян абуна гъес разилъизе кколеб гъаракъалдалъун.- Гъоркъосеб буклине биччанте. Ункъо туменгин башдаб буго чол багъа, -я гъоркъе гуреб, я тладе гуреб. Же, иш лъуглана,- абун, пикрабалъе ккарав, чу босулесги чу бичулесги жаваб къезегланго члчлого, маслиглатчияс хадубги байбихъана,- баракат бегъизабегги нуже гъаб дармил.

Рази-ракиял маслиглатчаглаз, аваданго квералги лъулъалаго, абулеб буклана:

- Магарич гъабизе ккела, магарич! Клиясдасаго лъабго гъурущ. Рилъгъа ашбазалде, доба кагъатги нуглабазда цебе хъвазин.

Чол бетлергъанас жиндиего швараб гларцуда тласа гъурущгун башдаб магаричалъе батлаго лъуна, хутлараб гужгаталъул лъороб нахъеглан цун босун къазабуна. Цинги гъев, чол бетлералде кверги бегъун, чангит бахъизе лъу-гъана. Гъебмехалъгъаган вуцлхлун члун вукларав чу босарав чи цойидасанго тлиун члана:

- Гуро, гуро, гъедин дун разияв гъечло. Чу бичанагури - цадахъ чангитги къе, гурони, гурони гъеб дараналъул баракат буклине гъечло.

- Гъединаб къотли буклинчло. Мунагъал чураяв дир хварав инсуцаго аманат гъабун буклана диде, чангитгун цадахъ чу бичугейилан. Бакъангурищ - босуге, цоги босулев чи камиларо, - янги абун, чол бетлергъанас, гужгатги ричлун, гларац къватлибе бахъана ва гъеб чу босулев ву-кларасухъе нахъе къуна.

Магаричалъ клалдиб лъим ккезабун рукларал маслиглатчагиги, данде билъгъинчлеб дармидаса пашманлъун, рикъа-риххун ана.

Юсуп гъел гладамзда асклов лъалхъун вуклана: цинги, Аргъутги хадуб гъабун, довеглан ана.

Гъункун данде къараб горсверуда бакъулъ ракъалда глажаибго къурдилеб бугоан чар-чарал чларталги тлад ригъараб клуго маймалак. Гъел цо хлатидаса цоги хлатиде кланцлел руклана, ва гъез клудиял чалабиги рухъарал тлеренал рачлал тлерклезарулел руклана. Маймала-казул бетлергъан клклараб, гургинаб бетлералда тлоноцлиб такъиятлагъурги лъурав цо чи, тлеренаб кагъатги данде ккун, гъоркъоги клалдиб члван, бакънал рачунев вуклана. Цо-цо мехалъ гъес, клалдиса гъоркъоги бахъун, жиндихъго гленеккарал чаглаздохун, сихлирго берги къинклун, хъатги члвалаго, ахлулаан.

.-Хумар гозден яш гелир, панжерен даш гелир... Маймалакалин абун, гъеб заманалъ, жидедаго тласа тлагъралги рахъун, хъвадулаан релъанхъилел ругел гладамзда церееа глебед, гъез квачлаз гладамазул партал туркл-турклулаан, гларац гъарун. Цояб, Юсупида асклобегги бачлун, гъесул шарбалалда хурхана. Клудияв чи чвантиниве ваккизе ккана, ва маймалакалъ цебе ккун буклараб тларгъинибегги жиндирго шагъабазул цояб рехизе ккана. Аргъут маймалакалде гъулгъулеб буклана, амма гладамал гъелде хичана, ва Юсупицаги жиндирго гъудул нахъе бачине ккана. Нахъе унаго, рази гъечлого гунгулев вуклана ав:

- Щайтлабаз вачун ватила дун гъаниве... Тату бахъи бихъуларищ, глесианаб жо гъечлого тлубараб шагъи къезе ккана гури... Вай, дур бетлергъан габуниве вахун бечелъила, маймалакалъ шивасдаса цо-цо шагъи босулеб бугони.

Гъебмехалъ цойидасанго шаглихъабазул кьерда ахли-хлур багъарана. Цо кисаналиго бекерун бачлана клуго гъой, рачлалда хъахлмаххул банкабиги рухъун. Чухалги хламуги хлинкъун цо рахъалдохун кланцлана, шаглил цлурал гъагъалги регизарулаго, ва глodor лъурал хъубиги гъудрулги шанкллаз мерхъунаго. Бетлергъаби жидерго боцлуда хадур рортана, шаглихъабазул къайиикъоноги клала-гъоркъе члвазабулаго. Гъурааб шаглил гъваркъи буклана малакъ.

- Ккве! Ккве! - ян ах!долел ругоан руккалилъ. Амма хлинкъарал чухал кквезе лъицаниги таваккал гъабичло. Жалго гладамалги чуыздасаги цлак хлинкъун ругоан.

Хлинкъун рукларал городовоял, къватлире бералги цвизарун, пештелел ругоан, гладамал низамалде ахлелел.

Рихха-хочи тладеяддаса тладе цликклунеб буклана. Дарвишин абун, дагъавги цлак ахлдезе лъугъана:

- Хехлъи гъабе, бусурбаби! Рокъо-рокъоре тлур! Къиямасеб къо гларгълулеб буго!.. Зодихъе ралагъе, зодихъе!..

Грозныйлъул рахъалдасахун, бакъги бацизабун, базаралде гларгълулеб бугоан цоцалъ гъункараб члеглераб наккл.

Битлахъе гъебмехалъ, Грозныйлда нартил промыслаялда цла ккун буклин глаламзда лъалароан, ва гъелги божун руклана хлакьикъаталдаги дунялалъул ахир тладе щолѐб батиялда. Цо чанго минуталдасан базаралъул байдан члобоголъана, кинабго жоялъе глайибиял, рачлалда хъахлмаххул банкабиги рухъун, базаралде гъаби риччарал, хлатлида глицго ругел глсинлъималин абун, цебе ккара-ккараб жогги босулаго, базаралда тирулел руклана.

Цогидалгун цадахъ гледеглун Юсупги базаралдаса нахъе ана.

8

Къадарабго канлъиги бугеб, хъалияналъул клклуйдул цлураб петер рокъоб цлакъ хлалкъан буклана. Ракъул члабаралда ва къиркъири бахъарал наразда тлад батли-батлияб къаглицдаялъ регун ругоав! глаламал, жиде-жидер бухъа-къараб жогги къаданиб лъун.

Юсуп кьижун вуклинчло. Гъасул хъалбал унтун руклана, гъаб араб къоялъул лъугъа-бахъиналъул пикруги гъабулаго, нахъаса къотличлого гъав цо хъибилалдаса цо хъибилалде сверсвелев вуклана.

Гъеб заманалда хъорщоца гъоркъоса къотлараб доб цояб рокъосан мехтарал чаглазул гъадианаб гара-члвари Юсупил глинда члвана:

- Анцго тумен къела, - ян абуна цояс, - гъадав хлама цо кинав вукланиги начальникгун дандчлвалареб къаглицда гъабизе клвани.

- Росулъ бугеб жо букларабани,- ян абуна цогидас, - дица гъеб балагъараб бер къанщилалде гъабилаан. Шагъаралдайин абун, дудаго лъалаха, щивасе санаглат гъабизе ккола, гали бахъа-бахъаралъуб харж гъабизе жо къвариглуна. Гъасиеги къезе ккола, досиеги къезе ккола, речлчлизабизе жогги буклине ккола. Дуца дагъаб къолѐб буго. Гъедигланасебги тладе жубай, лъуглана иш. Валлагъил глизим, илбисги хадуб гъезе гъечло.

Юсуп, тладеги ворхун, цо бичлараб баклалдасан валагъана. Гъесда вихъана хъубал шушбузул цлураб столалда цахъа глодов чларав клиго чи. Гъезул цояв Глузайирил хъулухъчи Хъилич вуклин лъараб мехалъ, Юсуп глажаиблъун хутлана. Клиабилов, Юсупидехун мугъ рехун, глодов члун вугоан, клудияв чиясда гъев лъазе клвечло.

Мехтарав Хъиличица жиндирго гъалмагъасда абуна:

- Харжалъе цин цебе шуго меседил гъурущ босе, хутлараб цинги хадубги къела. Дун ине заман шун буго. Кинабго жо лъикл ургъе, гъоркъе ккезе члоге. Гъаниб щибго жо ккечлони,

доба гъабизе бегъула... Кибали дудаго лъада.

Юсуп нахъеги вегана. «Лъил хлакълъульдай гъаз бицунеб бугеб? - абун, рахлатхун, пикру гъабуна гъас. - Унго, дида раклалда бугеб жоялда хадур гъунциндай руго, цощинаб? Ягъарин, дица лъиданиги цлар бахъун буклинчлогури, щай дун гъаниве вачларавали. Хъиличица гладада гларац къеларо. Цо кинаб букланиги хъубаб иш гъабизехъин ратизе руго. Гъекъон бугебщинаб гларакти бихъулищ...

Цо къварилъи тласа ун бахъиналде, цогидаб тладе глунтлулеб буго. Гъале дуге шагъар. Дуцаго пикру гъабе гъанже, щий жо гъаб кколебали».

Пикрабазда виххун, Юсупида кинго кьижизе клвечло. Хъахллъи базе цодагъаб заман хутлараб мехалъ, дваргъан рагъун бачлана рокъобе нуцла, ва михъалги члахлив вакъа-гасарав околоточныйги цеве гъавун, жанире кланцлун рачлана полициялъул чагли. Гъенир сордо бан рукларал глаламал жидерго баклаздаса кланцлун тладе рахъана. Черхалъул жунжрабаз хланчларал баклалги цлобгун хъабулаго, гъел глажаиблъун ралагъун члана жанире рачларазухъ.

Хлатликъе ккараб чарухъ, гъумерги цла-цлазабун, бараб малалъ добегланги рехун, околоточный ахладана:

- Щай, рихъизе бералги гъарун, ралагъун чларал?.. Паспортал ругищ? Хехго къватлире рахъе!

Жеги макъидаса ригъун рахъинчлел глаламал жиде-жидер бухъа-къараб жоялда гъорлъ квалквадизе лъугъана, члартазда гъорлъа паспорталги къватлире рахъулаго. Полициялъул чагли хлалакун ралагъун члун руклана.

Юсупида гъеб падишагъасул хъулухъчаглаз тлалаб гъабулеб бугеб паспортилан абулеб жо щиб жоялигицин лъалароан. Гъав росулъа къватливѐ вахъунеб мехалъ, Юсупида гъелъул хлакълъуль лъицаниги щибниги жогги абун буклинчлоха. Виххун ккарав Юсуп цин цоясул, цин цогидасул глинзукъе къулун, шурун гъикъулев вуклана:

-Гъеб, щиб кагъат гъебго кколеб - «паспорт»? Щай гъез гъеб балагъулеб бугеб? Ле, дур цо дудаса тлоклабглаго гъечлищ гъарин. Нахъе къезеглан къуни щибан дие.

Раклкъан хъубал паспортазухъ ва цо щал-щалги кагътазухъги хал гъабулаго, околоточныйсда Юсупил шурщуди раглана:

- Щиб мун шурщулев вугев, херав хлехъ? - абун хлапана гъев.- Гъая, паспорт цебе бачея гъанибе!

Юсупица бетлералдаса тлагъур бахъана ва гъаримго околоточныйсухъ валагъун члана.

- Ле! Пачаясул хъулухъчи! Дун жакъаго жакъа вачлана

шагъаралде, гъанжелъаглан кидаго шварав чи гуру, валлагъ, щибха дида лъалеб буклараб, паспорт гъечлого, гъаниб оордо базе бегъулареблъи. Дун цо кив вукланиги харда тлад кижун вуклинаан. Шагъиги чвантиниб хутлилаан!

Гъанибин абун, гъале, жунжрабаз хланчичлеб бакл хутличло. Херав чиясул хлурмат гъабун щибан, гъале дица дуда себе тлагъур бахъулеб буго. Тлоклаб кидаго шагъар бихъулеб бакладецин къаларо, гъанжеса тласа лъугъа.

Чеглераб мегежалъул городовояс Юсупил раглаби щиб гъабунги бахъа-батлун, глурис мацлалде русинарун, околоточныяса ризана. Глурис мацлалде бусинабураб мехалъ, Юсупица абураблъун ккана гъадин:

- Кинаб букланиги паспортги дихъ гъечло ва капурзабаз хъварал кагътал кодор руклинеги бакъангуро.

- Ваче гъав полициялде,- абун, щидахана околоточный. - Базар тала гъабуразул цояв ватизеги бегъула гъев.

Клиго полициялъул чияс, Юсупица асклореги рачлун, гъесул чунтбухъ члухъ бана, рачлихъ бахъун буклараб цлалал лъелги бугеб лъалиниб лъолеб нус цлан ана ва клудияв чиги гъениса вачун ана. Члухъ базе махщел бугел городовоял Юсупил тларгъиниреги раккана. Гъез гъев хъачлго нуцлихъа къватливехун тункун валагъизавуна. Амма гъез гъев кавудахъа къватливехун вачун вахъиналде, бортун бачлун Аргъут, гъаркъалги гъарун, гъезда тлад хурхана. Хлинкъарал гъел рекледа ратилалде, Юсуп бецлгуде тлерхъун ана. Полициялъул чагли ахладана: «живе!», «живе!» Цоцада хадуб клиго къвагъи бахъана.

9

Радал Шураса базаргабаз жидерго тукаби рагъараб мехалъ, Юсуп, жиндирго Аргъутги хадуб гъабун, ххам бичулел бакладаса глебеде сверулев вуклана, глададаго туken балагъулев. Гъанже гъес шуабилебищ, анлъабилебищали туken тун вуклана, ахир гъев члана.

- Гъале гъаб буклине ккола гъесул туken... Тукенциясул мегеж Исфафилица бицаралда рельлъараб буго.

Къабгълун члван клалтлуги бахун, Юсуп тукада клалдиб хулхулхъалиянги ккун вукларав мегеж бугев тукенциясдехун клалъана.

- Ле туkenчи! Глададиял туken гъаб гурищ гъарин? Мунцин гурищ Исфафилл гъобол?

Киданиги Исфафил вихъичлев ва лъаларев сихлручи кинигияв тукенциясда лъана жинда тладе вачларав чи тлоцебе шагъаралде ккарав чи вуклин. Гъес, вохараб ххвелги гъабун, гъуинаб мацлалъ жаваб къуна:

- Вай, шай лъаларев гъарин дида дирго гъобол Исфафил! Щиб хлал бугеб досул? Щиб гъав цебегоялдаса нахъе гъаниве ваккичлогури. Хъизан-лъималглаго унтичлого ругищ? Дос цохло дир гурони босулароан боз, чит, клаланчлад... Дос щибниги жо тладкъанцин гурищ мун витлун вугев?

- Жаваб къезегланго члечлого, гъес хъорщодаса бахъун бачлана бозил туп: - Гъале, гъудул, балагъея цо мунго, бихъун буклине: лакай глadiнаб боз буго, чанго соназбагъизе гъечло.

Хехго даранги ккун, туkenцияс гледерго, клвараб хлалалъ гларщиналде тладеги цлан, борцун рехана Юсупие шуго гларшин ххамил ва члвархан бихъун рехана кесек.

- Гъай машаллагъ, шулалъи. Хлалица бихъана. Исфафилица дир салам бицине клочонге. Мунги гъанже дир гъоболлъун лъугъана, ххам босизе чагли ритле дуцаги.

Цо рахъалдехун бозги лъун, Юсуп таргъиниве ваккана,- вай балагъал! - Гъениб гларац буклинчло. Сородулел квераз таргъиниб букларабщинаб жоги къватлибе бахъун, Юсуп ххенезе лъугъана:

- ВахI, ле, кибеха араб?! Сонги вуклана... Шагъабицицин гъечло. Цо шагъини дица рукъалъухъ къуна, клиабилеб кибха бугеб? Диргони кин бугониги буклинин. Гъале Исфафилл тлубараб гъурущ вуклана гури, Маххуласулги лъабго гъурущ вукланагури. Гъебги гъечло. Вай, вай, ккараб квешаб жо! Лъицаха босараб? Киб бакладда? Базаралдадай, петералдадай? Я гъарин, дун кижизегицин кижичлогури. Члухъ балев мехалъцин босун анадай, цощинаб?

Гъабсаглалатдаги гъудул-гъалмагълъиялъул хабаралда вукларав туkenцияс, лъугъараб жоялда раклги глагалун, борцун къун буклараб боз босун нахъе лъуна, боз тлад гъабун къейилан гъаризе, ургъунго глilла балагъулев вугин Юсупиланги ккун, гъумерги буклклинабун, гъас абун:

- Гъая, гъанже дурго бада-гъудур нахъе бакларея гъаниса, къайи босизе чагли рачлинеги бегъула. Же, же, дурго гларац балагъизе хазабе, батизеги бегъула.

Къварилгъиялъ члван рехарав Юсупица хлукму гъабун, хлакимзабазухъегицин ваккичлого тлад вуссун рокъове ине. Тукенциясул рагъа-ракариялъ гъав рекледа ватизавуна. «Кинав гъоболха гъав вуклулев Исфафилл, ххам тлад гъабун босейилан ххвел-клечцин гъабичлин гъас, - абун пикру гъабун Юсупица. - Гладамасени щиб-щибги жо ккезеге бегъулагури. Досда дир къварилгъиялъе кумек гъабизе клолаан. Рокъове вилъгъайиланглаго абичло... Наглана батаги дун гъаниве швараб саглалалъе. Тлун глoдобеги аги гъаб шагъарги, жуликI гурев чиги вихъулареб, киналго мискинзабиги хлулулеб. Гуру валлагъ,

гъанибги ритлұхълъи батизе гъечлo. Дие тлад вуссун инго лъиклилан ккола. Глодовеги кълун, пашманго къватлккун глебеде унев вуклана Юсуп. Доб сордоялъ петералда паспортазухъ хал гъабулел рукларал городовоязул цоясда лъана гъев. Аргъутидаса дагъалъ довегланги ун, городовояс кутакалда гъиштлана. Кавабахъа къватлире кланцлун рачлана нухал лъухъулел чагъи ва цо минуталдего Юсупги участкаялде вачун ана.

Гладан лъазе захматaб жо бугоха, ле! Дида раклалде ккун буклана гъав мискинав ваццладав чи ватилилан. Авин абун, унго-унгояв хъачагъ вуклун вуго. Унго, бачлун бугеб заманха! Аргъут глемераб мехалъ балагъун члана, Юсуп жаниве вачун араб баклалда, полициялъул клалтла. Амма гъелъул бетлергъан вихъулев вуклинчлo. Гъой, рахъ-рахъалдеги балагъулаго, кавудахъе глагарде бачлун буклана, амма гъеб баклалдаго члун вукларав городовояс гъеб нахъе хъамуна ва гъелда хадуб клудияб гамачлги ана рехун. Шагъар къотлун унаго, Аргъут, жиндие кинаб букланиги тату бахъи ккезе бегъулебщинаб баклалда, мухланго довегланисан сверун унаан. Гъаб сах-саламатго шагъаралдаса къватлибе лъугъана ва гледеглун росулъехун балагъун ана...

...Жанив тламун моцл араб мехалъ, Юсуп клго нукарас неве къотлун вачун вачлана участкаялъул начальникасул управлениялде. Туснахъалда язихълъун, хлаакълъун клудияв чияс хлалицаго росулел ругоан галаби. Наибасул канцеляралда глагарлъухъ чалиялъул ракъанда гъунклусида глодов чларав Исафил вихъараб мехалъ, Юсупица цлакъ глажаиблъи гъабуна, ва гъев вохана. Гъесул хлатлазда асклоб бегун бугоан Аргъутги. Юсупги вихъун, гъой тлоцебе бортун ана гъесухъе. Амма нукарзабаз Юсуп тункун нуцлхъа жаниве рехана ва битлахъе Исафилида цебе гъванкан нуцлагъи къана.

Юсупида тласа тлагъурги бахъун, нукарзабаз гъев клудияб, гвангъараб рокъове вачана. Клудияб столалда нахъа, креслоялда члұхлараб къагидаялъ глодов члун цо киналалиго кагътал гелулев вугоан хъахлаб мегежалъул наиб. Наибасул мугъалда нахъа къадада бан бугоан Никлалай пачаясул, меседилкъераб рамкаялда жаниб лъураб сурат. Ишан гъабураб мехалъ, нукарзаби, жидедаго хадуб нуцлагъи къан, рокъоса къватлире лъугъун ана.

Юсуп, щиб бицинебали лъаларого, цохлого баклалда мерхъарилев, виххун хутлун вуклана. Къулизе мугъги гъабун, наиб тладе вахъун вачлана ва недегъго гъев Юсупидехун клалъана:

- Глодов чла. Глакъуба къун бугогури две гъаз? Дида

лъачлo. Дур гъудул Исафилица бицана дида, мундила, цо кинабалиго гларзгун шагъаралде ун вукланила, мунин абун, расги глайиб гъечлев чи жанив тламун вуго. Битлараб бугищ дос бицунеб жо? Дуца дие кинабго жо битлун бице. Дица две кумек гъабизе жигар бахъила.

Намуслъун, глодовго члечлого, Юсупица абун:

- Глакъилав ва хлалклолев наиб! Аллагъас, талихл къун, вохизавеги мун ва дур хирияб глумруги глемерал соназ халатаб батаги. Гленеккея мун, дир гладаб глумруялда, гъадианаб хабалъе бох бортарав мехалъ, гъаб шагъаралде дун шай вачларавали.

Гъасги набасе мухланго бицана Камилилги Нафисатилги хлакълъулъ жиндаго лъалебщинаб жо. Гъес бицана росдал бегавул Глұзайирица халкъалъе глакъуба къолеб бугеб куцги. Патлимахъе бачлараб кагъаталъул хлакълъулъги бицана, туснахъалда цо чияс гъасда, гъеб жо хлакимзабазда бицунгейилан абун букланиги. «Квералъ квер чурула, - ян абун гъев чияс, - вореха клудияв чи, цощина дуеги мекъи ккезеги гурин».

- Наиб, такъсирияздатласалъугъунге, буклине кколеб тамихл гъабе гъезие. Тлолабго глумруялъ дуеги, дур хъизаналъеги, киналго дур глага-божаразеги дугла гъабулев вуклина, хлакъав Аллагъас мун киналго балагъаздаса цлунун таги.

Гъеб баклалда лъуглана херав Юсупил хабар. Наиб Тлагъир гъебмехалъ, магжида кверги бахъулаго, вуццлұхлун члун вуклана, цинги абун:

- Клудияв чи, гъале две набасул рагъи: кинабго жо гъабизе буго падишагъасул законалъ абухъе. Мун берцинго рокъове ине бегъула. Амма дуца дие бицанщинаб жоялъул хлакълъулъ лъиданиги цлар бахъугега. Дур гъудуласдаги клал боглое тейилан абе. Бичлчланищ?

Юсупица гъесие жаваб къун бахъиналде, жаниреги рачлун, нукарзабаз гъесухъе таргъаги тлагъурги къуна. Наибги веццулаго, ва Аллагъасде гъесие гъари-дуглагъи гъабулаго, Юсуп, гъесие бетлерги кълун, рокъоса къватливе лъугъун ана.

Къотлор Исафилги Аргъутги гъав вачиналъухъ ралагъун члун руклана. Тлоцесел минутазда Юсуп, абизе рагъи бачлунарого вуклана. Гъедиглан клудияб буклана дандчлваялъул рохел. Асклоса глебеде унел гладамал, члезеги члун, глажаиблъун ралагъун хутлун руклана цоцалъ хурхун ругел клудиял чаглазухъ ва бохун цлрцлдулеб бугеб Аргъутихъи.

Наибасул рукъалда асклоса дорегланги ун, клудиял чагъи цо ахил чалиялда асклор глодор члана ва киналъулго хлакълъулъ

Баќанида Юсупидаги Исрафилидаги хадув гјуна полпилъ чуги тлерхынабун вачлунев цо рекларав. Гъев вуклана набасул нукар Къасум, Юсупидасан лъарабщинаб жо мухlканго набас Гlузайирихъе хъвараб кагъат босун унев чи.

Сулахь глоралъул рагIалда кутакалда борхатаб къурда гъоркъ цIакъго некIо заманаялдаса нахъего букIана аскIоб цохIого цо бигъаругъветIги бугеб язихъабго гъобо. ГIемерисеб мехаль хIама бихъулаан гъеб гъотIокъ бегун гъапуллъулеб. Гъабил тIохда тирхиялда хъирщадилел ругоан гIанкIуял. Гъеб букIана цIад базехъин букIиналъул гIаламат. Къулараб мугъальул загIипав, канлъукъавго гъабигъан, гъабихъа къватIивеги вачIун, гурун хъаталги кIалдир чIван, хIер-хIери бахъараб гъаракъаль ахIдолев вугоан:

- Ячлуней йиго, ціцїєлда хадуй ун йиклана, - абун ахлїуб раглана данде.

- Вай, гъаб ахираб заманада яс глемер яхчаризе лъугъун йигоха. Цебе дида асклоса йичлулароан. Гъалгул гланчлал сонал тладе шун руго, цоцинав, данделъунгичин гуродай. Глолохъанаб мехаль глакълуги буклунаро, ахлмакъаб жо гъабизеги бегъула. Вай, вай, заман гуреб мехаль ятла гъаюна гъей Аллагъас эбел-инсудаса.

- Кіудада! - ян абун, х'інк'сараб г'ярак'г'и г'ябун, г'ель к'удияв чи жиндаго хадув ц'ана.- Виль'льа хекко, к'удияб балаг' буго. Вай, аман! Аман! Ч'ег'сараб балаг'! Доле дова хварав чи вуго, льца г'ябил рах'ньиве рехун.

-ВахІ?! Щив чи гьєвго вукіунєв? Чіалущин гуродай,
хіинкъяль дуда щиб-киналиго льячІлого бихьяраб?

Клудияв чи рахъда гъунклусида глѳов клусана, гъениб, лъималъе нухги къотлун, лъун бугѳан сурат лъаларедухъ лъугъараб глѳадмасул къаркъала. Гъабигъанас жиндирго сородулеб квер хварав чиясул гъурмада бахъана.

Х1инкъяля х1ат1азда хъвархъалаго яхъун ч1ун йигей яс
х1алицаго гъев гъанкъарав чиясул цураарб гъурмахъ ялагъана.

- Унго, Юсупдай? У валлагъ! У, гъев вуго, дида гъав лъана!

- Хекко, хекко, Пари! Вай Аллагъ, гъаб нильер мунагъал сабаблъун гъабулеб тамих! буго нильее.

Нахъияб къоялъ къаси, херав гъабигъан кържараб мехаль,
гъесул васасул яс Сулахъальул рагъалда гъодой члун йикълана
ццланавехъ Ахъмадгун цадахъ. Ахъмадица жиндирго
йокъулелъе бицана:

- Дуда раклалда бугиш, доб дун дуда асклоса араб сордоаял, дие бокъун буклана Юсуп-даци вихъизе. Гьелдаса цо чанго къоялъ цебе гьев шагъаралдаса вуссун вуклаиа. Цлакъ руклараб сордо буклана. Дун хъаравулрукъалде асклове швараб мехалъ, дида бихъана бигъа гъабун рокъобе нуцлагн рагъун, гъежда хъапги лъун, гъениса къватлнве вачлунев цо чи. Гъабго шиб глаламатилан, пикру гъабунa дица, Юсупги гъав чи гурилан. Дун пикрабазда вуклаго, гьев дида лъаларев чи къоухъе швана. Дида бихъана гъес, бан малгун, таргъа лъелъе рехараб куц. Дун, яхl гъабнзе клвечлого, бахъун гъале гъаб

нугун, гэсде вортана. Амма гэсул лебаллги цікклана, гэванциль бараб жояль глоров дунги кезавун, дов циндаго цевеса тлаглун ана... Гэв сон дуда вихъарав гэанкъарав чиги гъарин Юсуп вуклине кколаха. Дида лъаларо лъица гэв чіваравали, нилъер росулъайищ гэв, гурого цоги батліяб баклалдасайищ гэвали. Ціакъ беціго буклана, дида гэв гъурмахъ валагъун лъазе ківечіо.

Гьел глемераб мехаль глордорчлун, щиб гэз гъабун лъиклалі, Ахлімадида бихъараб жо халкъалда бицинадаяли ургъулел руклана. Ахирги, гэз хлукму гъабуна: Хламзаласул глакълуялда нахъ рильлъун, Юсуп чіварав чи щивали лъазеглан, лъиданиги сундулниги ціар бахъичіого руклине.

Боркъараб рагъ

1

Сардилъ бецілъуда гьеті-гьетлараб, гвендахараб нухгун глебеде чіеглараб чіва гъабун унеб буклана яргид глуглараб рекларазул къокъа. Чуязул пунхъи, озденгазул зваргъи бугоан. Нухлул цояб рахъалдехун къуркъби ругоан ахлдолел, цо кибалиго бецілъуда гарціил ціир-ціириаль глиндамес бакъвазабулеб буклана. Щибго гъури-муч гьечлеб гъава чуязул глетлулги, ціадаца бокъинабураб хлурулги махіда босун буклана.

Кліго рекларав, дозор хлісабалда, къокъаялда цере унел руклана. Хладурго туманклалги ккун, гэз, ківар къун, хал гъабулаан щібаб хъарахъалъухъ, щібаб ганчліхъ. Гьезул рихха-хочараб рагъа-ракариялъухъ балагъидал, цо-цо мехаль раклалде кколаан, щібаб хъархъикъ, щібаб ганчлікъ, щібаб сверуда нахъа цо щивалиго тлепун члун вугин, ва гъале гъанже гурони гъанже къвагъи бахъинилан. Цо рохъ реклараб кклалахъе лъугъунеб эхебераялда гьел чуыздаса рештіана ва глінчіван члана. Цояс, хъалияналда ціаги лъун, дангъураялъубе ккун гьебги ціалаго, абун:

- Аллагъас гъаб тларамгадисеб батугеги.

- Квешал баклал руго гъал, цілдорго руклине ккун руго, - ян абун цогидас, хадуб чуги ціан, бигъа гъавун цевехунги вильлъунаго. Нухлул рагладаса херги хланчлулаго, гъваркъи буклана чуязул клалдижал рукъулел.

- Ле Мажид! Дида ккола гъанже нилъер наиб унго-унголъунги хлінкъун ватилин, - абун клалъана нукар-Къасум жиндирго гъалмагъасдехун.- Къоялдаса къоялде ціия-ціияб татубахъи кколеб буго. Дир хлісабалда, гъаб кинабго гъалмагъиравъе циндаго ахир лъезе кколаан.

- Вай, гъудул Къасум, илбисалда гурони лъаларо гъанже гъеб сверухъ лъугъунеб бугебщинаб жо, - абун жаваб къуна Мажидица. – Моціцин инчлин жеги, нилъеда гъоркъоса камуралщинал чагли рихъулищ. Унгоха гладада хварал ціакъл гладамал! Гъале дица цо-цо мехаль пикру гъабула, сундуе глоло гэз жидерго рухл къураб? Аллагъас хъван батани, сах-саламатго гъаб сапаралдаеа тлад вуссани, хазабизе бугоха нахъе. Наибасдаги гъарун, танкан къвачла баччила. Халкъалде данде вагъизе клоларо дида. Рагъде инго лъикл япониявгун тункизе.

Нухлул рагладаса хер хланчлулеб буклараб чуги турклун, гледерго къолонивеги кланцілун, чухъил къвалалги гурулаго, Къасумица хъачіго гъоркъоб къотлізабуна Мажидица бицунеб жо:

- Гуро, гъудулавчи, къварилъи тладе щвараб мехаль, тлуризейилан гурев дун нукарлъун вачлун вугев. Дица дирго керен киласазул ціезабила. Халкъго халкъилан вугин мун! Кинаб халкъ гъеб буклулеб. Гьел руго хъачагъал. Ярагъигин глордоб лъезе раклалда гьечіо гьезда. Гьелдасаги, дуца битлахъе бицани лъикл буклина - Шамхалил хлакълъулъ хабар рагларабго, дагъаб пахъ бачлун батизе буго дур, ия? Дов ціакъ лебалав, гледерав хъачагъ вуго, нилъедайин абуні, гэв кинго кквезе клолев гьечіо.

Мажидги, щидаль турклун жиндирго чугун, къан къвалалгун, чоде вахана.

- Хлінкъа-къаялъул рахъаль дуца, Къасум, клал данде бачун толебаниго лъиклан, - абун хехдарана гэв. - Къоккараб мехальги вихъаравин нилъеда мун. Дие бицине бокъараб жо батліяб буго. Гъале нилъеда цадахъ вуго бечедав чи Глугайир. Хабар буго гэсда тласадила лъадуда цебе Шамхал-хъачагъас шарбал бахъарабилан, гэсул йокъулейдила цо кинавалиго Глумарица яхъарайила. Щайха нилъеца гьелъие глоло жакъа нилъерго бутлрул гуллида цере кквезе кколел? Гъеб битлараб жойищ кколеб? Дун кинго хадув гъоларо, сунде глороха нилъеца халкъалье глакълуба къезе кколеб? Къода жаниб къого шарбал бахъизе биччан те гэсдаса, - гладамазул глайиб щиб гъаниб бугеб? Дуда раглун батиларо студент Махлічица бицунеб жо, гьебмехаль дуда лъиклалан жо биччлілаан. Халкъалье бокъун буго, ханзабиги пачазабиги гьечіого, парахат руклине, ракъул бет іергъабилъун жалго руклине. Нилъин абуні, ханзабазул кванихъ муглрузде, рохъазде лъугъун, чияр бечелъи цілунун, терелел руго, нилъергойин абуні, гудрада бухъине мугъцин гьечіо.

Къасумица хъачіго гъоркъоса къотлізабуна Мажидил

хабар:

- Гъанже гъев хасмушица, къватлун Махлацица бицунѐб жоялгъухъ гленеккун вуклинарушца дун, набасул нукар. Киналго гъел туснахъалде гъезе къвариглун руго, ялгъуни, глужие гъун, члвaze ккола, гъѐмехалъ тела гъез глaдaмaзe рaxлaт. Рaчлa, гъѐб хабар жибгo тун лъикl нилъѐца. Дyeги клaл бoглoѐ тун вуклани лъиклaн, гурoни дургoги бeтлeр бaкъвaзe бyгo, цoгидaзeги бaлaгъ гъaбилa дyцa.

Гъедин хабар-клaлaлдa Мaжидги Къaсyмги Cyлaxъaлгъyл Клyдияб къoдyхъѐ цъaнa. Гъeниcангo aздa бихъaнa хъaгaкъ paкaрaл цлaз вa кaнaз гъaнгъизaбyрaб pocy.

- Бaлaгъѐя цo, гъaбyлeб бyгeб жo бихъизe! Унгo, poсдaдa цлa гъyндaй гъaз, цoщинaб?

Аммa гъѐмeхaлъ гъeздa paглaрaб зyрмa-къoлoл гъapaкъaлъ aздa бaтлaяб жo лъaнa. Къaсyмицa чy тлaд бyссинaбyнa:

- Дун вaчлинeглaн, гъaб бaклaлдa члa. Дицa, инeги yн, нaибacдa лъaзaбизин. Гъeл гъaнир глaгaрдa cвepудa нaxъѐ цун рaтизe ккoлa.

- Лъикl бyгo, a, - aбyн жaвaб къyнa Мaжидицa, цлa-кaнaлъ гъaнгъapaб poсдaл cypaтaлдe мaшгъyлгo вyгeв чияc.

Чoдa цo-клигo цлaлги члвapхyн, Къaсyм къoкъaялдe дaндe aнa, биччaн гъѐбгyн. Мaжид, вуклapaлгъyвгo хyтлyн, пикpaбaлъѐ ккaнa. Гъaнжe г лaгap Мaхлaцицa бицapaб хaбapaлдaсa хaдyб, гъacдa paклaлдe ккaнa хaлкъaлгъyл бицa квepaл бaглapлъapaл нyкapзaбaздa гъopлъa вaтлaлъизe.

Хлyкмy гъaбизe ккyн бyклaнa. Щибaб минyтaлгъyл хлинкьи бyклaнa. Рикlклaдaсaн глaгapлгъyн бaчлyнѐб тлвapкьи paглaрaб мeхaлъ, Мaжидицa чyялдa хлeтлe тyнкaнa, вa, клaнцлизe гъѐбги гъaбyн, къoдaсaн poсyлгъeхyн вaлaгъyн aнa.

Хъaхлгъи рeхyлeб мeхaлъ, нaибacyл нyкapзaби poсyлгъѐ лгъyгъaнa. Гъeл peклeдaгo рaтилaлдe, тлaдeлгъaнa гъeздe гъaби. Цo минаялдaсaн цoгидaб минаялдe бopтyн yнѐб бyклapaб цo къoкъaялдa гъopлъ вуклaнa Къaсyмги. Жaкъa гъyнap бихъизaбизe paклaлдa бyклaнa гъacдa - нaибacги вeццapaвлгъидaлxа гъaв, Мaжидилгyн ккapaб гapa-члвapи бицapaлгъухъ cайигъaт къeзe къoтлиги гъaбyнa. Гъaнжe Мaжид бyнтчaглaлгъѐ лгъyтyн yн вyгeлгъyл, Къaсyмицa, щиб гъaбyнги, гъѐв кквeзe ккoлeв вуклaнa.

Къaсyмицa цo pyкъaлгъyл бoклнилъaн бeтлeр бaккизaбyн: бaxъинaлдeгo, жиpизe гaжaлги гъapyн, тлaдeлгъyн бaчлaнa гъeсдe цo зaлимaб глиял гъoй.

Тoхлгъyкгeгo гъeдинaл жaл глeмep ккyн pyгъyнaв нyкap виххичлo, гъeс, хapцлyн лъaлинисaги бaxъyн, бyгeб pyхлaлъ

гъoйдa къaбyн биччaн тaнa хвaлчeн. Чличлilагo бopтyн yн, гъoй гъeнибгo цo кaвyклaлтлa тaнкaн глoдoб ккaнa. Къaсyмицa paклъaн клyтlби pyклклинapyнa, бицa бaглapлъapaб хвaлчeнги гъeл мyгъaлдa бaцлцлyн, цидaлгъ cемaнa:

- Гъaбиги pиччaн, хлинкъизapизe къвapиглyн бyклyн бyгo, нaглaнa бaтapaл лaгъзaл! Гъaнир бихъинaл, pyччaбaзyл клaзaлги члвaн рaтизe рyгo. - Къaсyм гъoйгyн вaгъyлaгo-тoлaгo, цoгидaл нyкapзaбиги тлaдe цун, гъeсдa cвepyн лгъyгъyн члaнa, щиб гъaбилeбaли лъaлapoгo. Гъѐмeхaлъ тлoхдaсaн цo гъyгъaб гъapaкъ гъaбyнa глaчивeхъ Мирзaлac.

- Цлyклaби! Щиб гъaбyлeл члyн pyгeл нaкaбиги члвaн? Хлинкъиялгъ хвaxиниpѐ yн рaтилa! Мa нyжeѐ дир гъoялгъѐ глoлo! Чaxъмaтyмaнклaлгъyл цo гъyгъaй бaxъaнa, вa кapaн-a гyллaги цун, Къaсyмги бидyл цлyрaб гъoйдa aсклoo глoдoв ккaнa. Хъaтикъ ккyн бyклapaб бaxъapaб хвaлчeн гъeсдa кoдoсa глoдoбe бopтyн aнa. Axли бapaб киниги, poсyлгъ кинaлгo рaxъaздaсaн къвaгъи бaxъaнa. Гaнчилъ къaдaздa peчлчлyлeл гyлбyзyл члaнкли бyклaнa, къвapидaл къвaтлaздa тyмaнклyхapил мaхl бaxъaнa, хлинкъapaл мaккaлги къyдкyлги рaxъ-рaxъaлдe popжaнхъизe лгъyгъaнa, гъaби pypyдилeл pyклaнa.

Цo тлoхдaсa цoги тлoхдe клaнцлyлaгo, Мaжид вyгoaн aхlдoлeв, хлинкъиялгъ pyккeл гъaбyн члapaл нyкapзaбaздe:

- Лe нyкapзaби! Жиндaгo ничaлгъyл мyгъpy члвaзe бoкъичлѐв чи нижep рaxъaлдe вaчлa!

Дaндбитлyн цoяб рaxъaлдeхyн бyгeб тлoхдaсaн мyллa-Глapифицa хлapaкaт бaxъyлeб бyклaнa Глyмapил aзбapaлдe бaклapapaб хaлкъaлгъѐ лъиклaб бицинe.

- Аллaгъacyлги aвapaгacyлги цлap бaxъyн, гъapyлeб бyгo дицa нyжeдa, дин цoял вaцaл, нyж peклeдa рaтe. Нyжeцa poсдaдe члeглeрaб бaлaгъ тлaмyгe, илбисaлгъ бaxъинaбyрaб ццинaлдa динaлгъyл квeлгъ бaй нyжeцa, гурoни биял глoдopѐ тлeчлoгo popчлизe гъeчлo. Гъaб гъaлмaгъиpалгъyл глaйибияв Глyмapги Шaмxaлги хлaкимзaбaздa кoдopѐ къѐ, нyжгoйин aбyни, poкъo-poкъopѐ aни лъикl бyклинa.

Глaдaмaл pyцлцлyхлyн члaнa. Цo-цoязyл гъyрмaхъ бaлaгъapaб мeхaлгъ, гъeл вaсвaсдилeл pyклин бихъyлeб бyклaнa. Аммa гъѐбcагlaтгo Глyмapил гъapaкъ paглaнa:

- Гъyдулзaби! - aбyн aхлaнa гъeс. — Нижep иш бигъaяб жo бyгo. Дyнги Шaмxaлги нaибacдe дaндe рaxъинe хлaдypaл рyгo, aммa гъaбypaлдa paклъ бyхлyн гyрeбxа ниж рaxъyнeл, ниж рaxъyнa aхличлoгo paчлapaл гъaлбaдepиe бyклинe ккoлeб дaндчлвaй гъaбизe хъaтикъ яpагъyн. Нyжeдa кинaздaгo лъaлa нилгъѐѐ би къвapиглyн гъeчлoлгъи. Аммa бeтлepaлдa пaчaяcyл нaибгyн нич бaxъapaл бeчeдaз, инcанacyл къaдpyги хвeзaбyн, Глyзaйиpил чopoкaб шapбaл cабaблгъyн, хaлкъaлгъѐ къвapилгъи

гъабулеб бугеб мехаль, руццлхлун члесе клелебищха нилъеда? Цлуяв Глузайирил мацлаздаги божун, нукарзабазул бо буго нилъер росдаде тладе гъун бачлун, халкъалье глкъуба къезе, гъадингоги язихъаб нилъер маглишат хвезабизе.

Глумарида глагарлъухъ члун вукларав Гороца, харцлун лъалинисаги бахъун, эхеде борхараб ханжар баккун бачлунеб бакъул члоразда гъоркъ паркюлеб буклана.

- Нилъее би хлажат гъечло! - ян ахлана гъес. - Амма гъаниса цохлониги бихъинчи нахъе ине гъечлевха, набасти гъесул нукарзабазги гъадаб рачларабго нухаль нахъе хазабичлого. Я Глумар, я Шамхал нижеца лъихъениги къезе гъечло! Битлараб гъечлиш дица бицунеб жо! - абун, клалъайги лъуглизабун, гъес жиндирго кенчлолел ругел берал речлчлизаруна халкъалда.

- Битлараб буго! Битлараб буго! Росдае рогъо гъабизе гъечло! Яре наибги гъесул нукарзабиги! - абун ахлдана руккалилъан.

- Наглана батаги гъев члеглерав тушманасда мугъ бихъарав чиясе! - абун ахлдана тлохазда рукларал руччаби.

Бетлералда наибасул кумекчигун нукарзабазул къокъялъ, кавудахъа жанире кланцлизе хларакатги бахъулаго, абулеб буклана:

- Я хун, я члаго Глумарги Шамхалги нижехъе къе! Цогидал гладамазулгун нижег иш гъечло. Рихха гъаниса, гурони речлчлизе буго.

Ахирги, кавуялгул члваркъи бахъана ва гъурун ана. Къвагъи бахъана. Руккалилъ цо чанго чи глотов ккана. Глумар, бахъун ханжаргун, гъел тладе рачлунезде данде вортана, вачлинахъего гъес наибасул кумекчи чехъатладе лъуна. Унго-унгояб боркъараб рагъ байбихъана.

Тлохаздаса ганчлал руклана роржунел нукарзабазде. Гъел, клклуйдул тлалабиги ричун, руччабаз хъвагун рачунел руклана тушбабазде тладе.

Халкъаль гъединаб дандечлей гъабизе раклалдаго буклинчлел нукарзаби, къвагъелаго нахъе къазе лъугъана. Гъезул цояв, цо рахъалдехунги къан, глodob накуги члван, Глумаридехун туманкл битлизабулев вуклана. Гъебмехаль тлохдаса гъоркъе ганчлал речлчлудей йикларай Меседол циндаго берклутлана гъоркъан Глумариде ишан ккурав нукарасда. Жинцаго гъабулеб жоялгул пикруго гъабичлого, гъей тлохдаса битлахъе гъесде тладе кланцлун ана. Гъебсаглат къвагъи бахъана, ва ишан кколев вукларав нукарги, ботлролъ жоги щун, глотов ккана. Гъесда туманкл речлчлана Шамхалица. Меседо, хлалицаго тладеги йорхун, Глумар вугеб

рахъалдехун ялагъана, ва Глумар члаго-глатго вуклин бихъараб мехаль, лъана гъелда жиндирго глунклрукъ ккун тладехун гъажилда бугеб бухл-бухлудеб уйти. Унтаялъги йиххиялъги гъель бадир хъатал члвана ва бигъа гъаюн хъибилалдехун шалун ана. Лъавудаса унаго гъелда жеги Глумарил гъаракъ глинда члвалеб буклана:

- Вацал! Тлурулел руго нукарзаби. Хекко къоудухъе рорта, наиб ворчлизе тоге!

Ярагъги, башлихъалги, тлагъралги нухаса глебеде хъалаго, нукарзаби къоудухъе тлурулел руклана. Гъенир, яхл тлаглун, гъел рачлиналъухъ ралагъун члун руклана наибги, Зубайирги, Нузайирги. Гъезул хъул буклана нукарзабаз, нахъехун квералги рухъун, Глумарги Шамхалги рачун рачлинилан. Амма хлинкъун тлурун рачлунел нукарзаби рихъараб мехаль, наиб цидахана.

- Цлуклаби, клуго хъачахъ ккун бажарун гъечло! - абун глергледана гъев.

Гъебмехаль гъесда хъолбохъ члун вукларав Зубайирица гъесул глинзунибе шурана:

- Рачлунел руго... Балагъея рачлунел руго!

Къоде бугеб нухаль цидахарал гладамал гъун-члван рачлунел ругоан, хунжрулги, хвалчабиги, тунклалги хъва-глугаго. Наибас къокъидго амру гъабуна:

- Чуязде раха!

Виххун ккарав Глузайир, чларалъувго вортанхъилаго, бабадулеб гъаракъаль ахлдолев вуклана.

- Ди-ди-ди-ца щиб гъабилеб?

Наиб, глинцин гъесухъги тламичлого, кланцлун чоде вахана, ва чода цалги къабглун, амру гъабуна:

- Шагъаралдехун!

Наибасда хадур рихха-хочун, риччан чуялгун, ана бегавулги, диванбегги ва сах-саламат хутларал нукарзабиги. Гъезда хадур цо чанго тлад чи гъечлел чуялги ругоан бохдузда члолохъжоялги жем-жемулаго, пунхъиядда рекерун унел.

4

Гладамал росулъе руссараб мехаль, Глузайирил рукъалда цла реклун бугоан. Цладул карачелаз хъантлун мацл бахъулеб буклана къадаздаги тлохдаги. Цладул глари буклана нуцлбухъанги гордахъанги кланцлун бачлунеб. Руччабазги, херазги, лъималазги гъеб цладуца жанибе бачараб минаялъуса къватлибе баччун бачлунеб бугоан тланса-салмаг, гъансал, ургал ва цогидаб бечельиги. Цо-цогладамаз мадугъалихъ ругел минаби ругоан цла ккеялдаса цлунулел.

Клудияб годекланиб бухлун бахъунеб бугоан диванхана-
наялдасаги бегавуласул канцеляралдасаги къватлуре рахъарал
щал-щалги кагъталги таптаралги. Глемерисел гладамазда
ракладе кколеб буклана гьел кагъталгун цадахъ гъениб бухлун
лъугъулеб бугин, некъо заманалдаса нахъего гьел зулмуялда
гъоркъе рачараб наглана батараб бецДаб глумругийилан.

Глемерал соназда жаниб тлоцебе, щуго клулалги ран, къан
буклана Мирзал туken. Мутагилзабиги мадрасаялдаса кире
аралалиго лъачлого тлаглун ккана. Цохло Глабдурахлман-
хлажи-къади вуклана мадрасаялда хутлун. Глемерисел
рукъзабахъан чъвалеб буклана цледа чъвагъизабулеб
сакъисалъул ва михиклалъул махI - гъеб буго рокъов хварав
ялъуни захIматго лъукъарав чи вуклиналъул гIаламат. Щибаб
гъединаб къавулъеги ячлун, Заза-баба, накабиги рухун,
ахIдолаан:

- Вай, Аллагъ, бусурбаби! Гъаб къайи-свериялдеги
чIегIераб балагъ рещтIана. Аллагъас алжаналда данде гъаризе
хъван батагиха.

Руччаби пашманго гIодорчлун руклана, тIад буртабиги
ран, рахчизарун ругел хварал чаглазда сверухъ. Гъез
рикIкIунеб бугоан:

- Вай, аман, росуль бакъ тIерхъана. БахIарчи гIадин
хвана мун тушманасул гуллидасан. КунчIизе биччанте дур
гъудулалъул бадиб чIухIиялъул ва щидал магIу.

ЧIегIерав тушман Сулахъалъул карачалабалъ вахчун вуго.

ХIалкIолев Аллагъас алжаналъубе нуцIа рагъила дуе ва
дур рухIги гьелъул тIегъалел ахакъ буклина...

Салимги Мирзалавги ва цоги гъеб къоялъ чIварав лъаб-
гоявги, некIсияб гIадаталда рекъон, щибго магIу тIечлого,
рукъана. Рагъул байданалда хварал чагIи хIисабалда, гьел
ракъуль лъуна мусралги рачлого, чуризегIи чуричлого, гъур-
мада бетараб бигун цадахъ, холеб мехаль тIад букIараб
ратIлилъ. Нукарзабазул къаркъалабийин абун, къурса гIодоре
Сулахъ гIурулъе рехана.

Глумар, бигъа гъавун, вачIунев вуклана хабзалалъа рокъове.
Гъев лъугъараб жоялъул пикрабазда вуклана. ГъабсагIат
рукъарал гладамал хвеялъе ругел гIиллабаздасан цояблъун гъес
рикIкIана живгоги. Гъалмагъабазулгун гъабураб къотIиялда
рекъон, къуваталги данде гъарун, Бакуялдасан ахIи
бачIиналъухъ ралагъун рукIиналъул бакIалда, заманго
щвелалдего, восстание ккезе биччан тана. Жеги ахир щиб
гьелъул ккезе бугебалиги лъаларо. Хасаб рецIел босиялъул
асаральцин гуревищха гъав гъадианаб иш гъабизе тIамурав?

Гъебго заманалда, жибго жиндасанго багъарун бачIараб
восстаниялъул гъесда бихъулеб буклана тлоцебесеб бер-

гъенлъи босараб халкъалъул бугеб клудияб къуват. Гъеб гIадада
хвезе рес букIинчIо.

Пикрабалъ вукIарав Глумарида жиндирго рукъалъул
кIалтIе кин щваравалъи лъачIо. Гъесда рокъоб жаниб цледа
чIвагъулеб сакъисалъул ва михиклалъул махI чIвана. ГIодобе
биччан букIараб ракI нахъеги гъалагъана, мугъ цIунцIрахана
ва, сородилаго бохдулгун, Глумарица бигъа гъабун рагъумахIу
бахана. Рокъове жаниве лъугъараб мехаль, гъесда йихъана,
къерги тIун, бусада егун йигей Меседо. Гъелда сверун лъугъун
ругоан гъудулзаби. Глумар жаниве лъугъаравго, гьел, кIазица
гъумерги бахчун, гIедегIун цоцада хадур къватIирехун ана.

Глумар бахIаралъухъе вортана:

- Щиб лъугъараб дуе, Меседо?

Меседоца гъимизе хIаракат бахъулеб буклана, амма гьелъул
кIутIби гIицIго захIматго шурана.

- Расги ургъел ккоге, дир гъудул, дун тIохдаса гъоркъе
йортана...

5

Дагъистан областалъул рагъулав губернаторасул
кабинеталъул чIухIараб цеберокъоб, лажбаралъ накъищал
гъарураб къед халалъухъе лъурал тамахал бакIазда гIодор чIун
руклана наибги, Иузайирги, Зубайирги ва Мирзаги. Гъез
къанагIатго цо-цо рагIи рехулаан, кабинеталде лъугъунеб
клудияб нуцIихъ хIинкъадго берги речIчIизабун. Магжида
кверги бахъулаго, гIатIидаб бухариязул халгIатги ретIун
жаниве лъугъун вачIана мулла-ГIариф.

Гъес, саламги къун, наiba.сул ва киналго гIодор чIун
ругелщиназулги иргадал квер босана. Цинги бигъа гъабун
къалазда цIоробералги рекъезарун, гъевги бакIида гIодов
чIана.

ГъебсагIат аскIовеги вачIун, Мирзаца гъесул гIинзунибе
шурана:

- Мун жакъайищ росульа вачIарав? ЦIияб хабар щиб буго?

Мулла-ГIарифица клудияб магIнаялда квер хъвагIана.

Гъес абулеб бугилан кколаан: «Кинабго иш хвана».

Гъенир рукIаразул цонигияс гьелде кIвар къечIо, ро-
сулъан бугеб цIияб хабаралъул гъезие рухIицин гъечIеб
ххвелги гъабун.

Цеберокъоб нахъеги саскъотIана. Гъеб саскъотIи хве-
забулеб буклана цохлого цо рахIатхун кIержелел ругел
гъалбадерица бакIазул бахъинабулеб къир-къириялъ.

Гъанир глѳдор члун ругелщиназ, гъале гъанже глѳгаргицини, Мирза жидеда асклѳв глѳдов члѳзе къадру гъечлѳв гъадингояв базарганлъун риклѳкунаан. Жакъайин абунѳ, цогѳдалгун цадахъ авги губернаторасухъе ахлун вуго. Мирзаги ракл-раклѳльго вохун вуклѳна гъанже гъев, гъел. неклѳго жив жойиде гъавуларел руклѳрал глѳдамазда бетлѳр башадго, вугилан.

Губернаторасул кабинеталъул цеберокъор гьесда
падахъ данделъун ругел гIадамалин абун, гьесда
рихъулел рукIана, жидер гIумру ГIузайирил
икъбалалда барал гьесул
хъулухъчагIилъун.

Гѣаб лѣугѣунѣб бугѣбщинаб жо мулла-Гларифица батлѣйиса
рик|к|унаан; Мискинав мута|л|иласул мулла вахѣунаго,
ки|л|ан глѣмер глѣкѣубаги хлѣкѣирлѣгигиха асда бихѣараб. Гѣес,
мулла-Гларифица, Аллагѣасул ва глѣсияб диваналѣул
цл|аралдалѣун хл|инкѣизарулаан ва гуккулаан бе|л|ал глѣадамал,
гѣел бечѣдазе мутл|г|го руклине. Бечѣдазин абунѣ, гѣесде,
гѣев кѣабих| гѣавун, нахѣасан абулаан «т|о|хол дибир» абун.
Гѣале гѣабсар|лат ав битлѣхѣе сардарасул рокѣов вуго
наибасдаги диванбегасдаги бетлѣер башадав чи глѣадин, ав
тайпаялѣул глѣадамалин абунѣ, гѣезда цѣре сородула.
Муллаясухѣй, динияб кѣа|л|идаялѣ бералги нахѣе цлѣзарун,
киназдаго пар|лизабун, клѣлдисан борчлун ккана: - Ва,

Диванбег Зубайирил пикирби, гьесда асклор рукларазул пикирабаздаса цлакго рикллада руклана. Зубайирида лъалаан гьесул гьалмагъабазда лъалареб глеме-глемераб жо. Гьесул хурхен ккун буклана хлукуматалдехун глагардеглан ругел гладамазулгун, гьес газетал, журналал цлалулаан, бальгоял документал цлалулаан. Гьесда лъиклго бичлчулаан гьал ахирал соназда Дагъистаналда ккараб лъугъа-бахъин жого гьечлого ккараб жо гуреблъи, гьелгул кьалбал халкъалда жанир руклин. Гьес жиндирго тушбабилъун риклклунел руклана шагъаралъул хлалтлухъаби, студентал ва армиялдаса риччарал солдатал. Гьеле гьезин рекъарухъабазе глакълу кьолеб буклараб, хъачагъаз гуреб. Газетазулги журналазулги ахли-хлур буклана, цо шалалиго хъачагъаз бугила рекъарухъабазул хлалтл хвезабулебилан. Я Япониялъулгун рагъаль, я зама-заманалдасан миллатазда гьоркъоб багъаризабулеб члвай-хъвеялъ, я пачаяс гъарулел рукларал бигъальабаз халкъалъул щинбахъин тлаглинабизе клолеб буклинчло - гьеб Зубайирида цлакъ лъикл лъалаан. Гьединлъидал гьеб «гьалмагъир» къучлдасанго глумруялъего тлаглинабизе глоло щиб гьабуниги клваричлоанилан кколаан асда. Турказул рахъ ккуразулгун Зубайирил бальго-глаглогояб хурхен букланиги ва гьесул васасулги щакал студентазулгун гьудул-гьалмагъ-лъи бугилан хабар букланиги, Зубайир вуклана тлолабго рухл жиндирго хлукуматалъе къурав чи. Зубайирида бихъулеб буклана гьаб губернаторасул канцеляралда ругелщинал чагли цолъизарун: руклин тладе швараб балагъаль - жал ракъалдаса тлаглинаруизе къачлан члун бугеб халкъалъул щидаци.

Гяле гянгже рагъун бачлана нуца, ва къватливе ваккун вачлана губернаторасул берцинав г'олохъанав адъютант. Гьес, бигъа гъабун, клудияб къаг'идаялъ берщвезабун гъенир шурич'ого г'одор ч'ун ругел г'адамазде ва, Зубайир вугеб рахъалдехун х'лурматалда бет'лерги къули-забун, гьес абун:

Унаго парта-маг'лалги бит'ла-бишизабулаго, г'ванжего-г'ванже к'к'л'вараб бет'л'ралда квералги рах'у'лаго, Зубайирги,

- Къвагъизе х1ажат бук1инч1о, ярагъ г1одоб лъезе кко-
лаан бук1араб, нильерго бет1ералде балагъ ц1ана. Нильер
анкъумумулго гъадианаб яшавалда гурищ рук1арал, Аллагъасе
рещ буго, нильецаги х1ехъезе бегъулаан бук1араб.

Гладамал хїинкѣадго цоцахъ ралагъулел руклана. Бицунѣб жо лъуглизегланги хутличого, гъурмадаса глетлги баццлун, Багъадур жиндирго баклалда глотов члана. Мулла-Глариф, векерун вачларав цо мутагиллас кумекги гъабун, бигъа гъавун чодаса гъоркѣе рещтлана ва халглалатълул кунчлбуз михъ-мегежалдаса, мугъалдаса хлурги клътлун, гъев глаламзда

аекловеглан вачлана.

- Ассаламу глалайкум, бусурбаби! Нуж Аллагъас балъгойл балагъаздаса цлунун таял, - ан абуна гъес хичарал къунсрузда гъоркъан Глумарида берги речлчлизабун. Цинги, глумруялда жанибго тлоцебе Багъадурасда тлад ханжарги бихъун, ас пикру гъабун: «ВахI, ле, херав Багъадурасгичин ярагъ бан буго».

- Ваглалайкум салам,- абун садам буссинабуна чанго чияс цадахъ.- Цияб хабар щиб бугеб мулла-Глариф? Михъ-мегежги битла-бишизабун, угъун хлухъелги биччан, мулла-Глариф, Багъадур клудадада асклов члалда глов клусана ва цлоробералги ран, свакарабго гъаракъаль клалъазе лъугъана: - Огъ, гъабсаглат вуссана шагъаралдаса, сардарас цо клудияб ишги тлад къан витлун вуго. Цлакъ клвар бугеб хабар буго. Бокъани бицинаха нужеегои.

- Бице, мулла-Глариф, бице. Цлакъ бокъилаан гленеккизе.

Глумар вуцлцлхлун вахъун члун вуклана. Гъесда сверун лъугъана Горо, Маххулав ва тунка-глюсиялъул глахъалгъарал цогидал гладамалги. Багъадур клудада, глинзукъе хъатги ккун, гленеккизе хладурлъун вуклана. Клохлалго бералги къинклизарун, мулла-Гларифица лъороса бахъун бачлана ункъихъе суклараб кагъат. Гъебги ричлун, ас байбихъана цализе.

«Хлурмат тладегланав Дагъистаналъул губернаторас падишагъасул ва Аллагъасул цларалдасан гъал хадусел шартлал лъазарулел руго бунт гъабураб жамаглалатла, гъел шартлал тлуразарун хадусала гурони, росдал ракълилаш ишадул бицинеги рее гъечло:

Тлоклаб нахъ бахъичлого, халкъалъухъа ярагъ бакларизе байбихъизе.

Бунталъул глайибияв Глумарги, Шамхалги ва цогидалги хлукуматалде кодоре къезе.

Бегавул Глузайирил тала гъабурабщииаб боцли-рикъзи бенцлизе.

Члварал нукарзабазул хъизанал глумруялъго хъихъизе».

- Гъал тладехун рехсарал шартлазул рахъаль ургъизе губернаторас кьоло ункъо саглалатлъул заман члезабун буго, - ян божиледухъ абуна мулла-Гларифица. Кагътида тласа берги босун, гъес нахъеги байбихъана.

- Ццидахарав сардарас нилъер жамаглалатлъе цин цлакъго захлматал шартлал лъолел руклана, масала, нилъер тлолабго росуго риклкладал баклазде бахъинабизе. Амма диванбег Зубайирицаги, дицаги, Мирзацаги гурхлел гъабейилан гъарана, гъеле гъедин бихъуларишца, ал шартлал дагъал бигъалъун ккаралги. Дида раклалде ккола нилъеца гъел шартлал къабул гъаризе ккелилан. Гъелдасаги квеш ккезеги бегъулаангури...

Ургъун рихъе нуж, бусурбаби, цлдорго хал гъабе киналъухъго. Нилъеца нилъедаго гъоркъоса къадру бугел гладамал ришун лъикл гурудай, жидедаго лъикл бихъахъе хлукму гъабизе ихтияргги къун?

Гладамал пашманго руцлцлхлун члун руклана. Глемерисез рахлатхун пикру гъабулеб буклана; «Глумарги Шамхалги гъезухъе къейни бигъаяб жо бугоан, амма доба хъван бугоха, цогидал глайибиялгийилан. Щалха гъел цогидал кколел? Дунги гъезул риклкладулъ ватизе бегъулагури?» Цоцоял хладурго руклана жидедаго жо хъвалеб гъечлебалдаса нахъе гъел шартлал къабул гъаризе. Глумарил глагарал, гъудулзаби, асклореги ун, гъесда сверун лъугъун, гъункун члана.

Гладамазул гъурмахъ валагъараб мехаль, глумарида баянго бихъулеб буклана щивав чиясул пикруги ургъелги. Цохло минутги гладада биччазе бегъулеб буклинчло. Гъес тлагъур тласа бахъана ва борхараб гъаракъаль клалъазе лъугъана:

- Ле гладамал! Пачаясул наибзабазул къуваталь нилъер дандечлей хвезабизе бегъула, амма халкъ къезабизе гъезда кидого клвезе гъечло. Гъале, нилъ жеги тушманасда къезаризе клвечлел чагли руго, амма, «бунталъул» глайибиял къейилан абураб сардарасул амруялъукъа хлинкъун, ничаб къагладиялда васвасалъе ккун руго. Гъанже нилъ васвасдилел руго: къеладай, къелародай абун. Нилъеда гъоркъор глайибиял гъечло. Глайибиял руго Глузайирги, Зубайирги, Мирзаги ва гъезул вакил - гъеле гъев муллаги.

Бетлер члвараб гланкл киниги, мулла-Глариф, кланцлун тладе вахъана, вихха-хочун гладамазухъги валагъун, гали босизе лъугъана. Жидерго рази гъечлолъи лъазабулаго, гладамал хъухлудана. Глумарида лъана живго дагъав тласан ворчли, мулла гъабсаглат жахлавго тезе кколаан. Амма гъанже гъабизе жо буклинчло: абун араб рагли нахъ буссиниш? Глумарида хадубги байбихъана:

- Глайибиял руго мискинаб халкъалъул гъийин кунел

ругел чагли. Глайибиял руго нилъер вацал туснахъалде гъо-

лел ва квариди ран гъанкъизе ритлулел чагли. Хал гъабе

цо, риклкладаб Сибиралде ритлун арал нилъер гъудулзаба-

зул рукъзабазухъ. Гъел рукъзал рихх-риххун, жаниб члахл

бижун руго. Глайибиял руго нилъер глетлулъ босараб захлмат

кваналел чагли. Глайибияб буго бетлералда пачагун тлолабго

х1укумат. Гъез жидеда г1айибиялилан абулел г1адамалин
абуни, лебалго халкъалда цере ч1ун руго, гьелъул
талих1алъе г1оло ва бук1инисеб рохалил г1умруялъе г1оло
бокъараб минуталда жидерго рух1 къезе х1адурго руго!

Г1умарил х1асратаб ва рит1ухъаб к1алъаялъ асар гъабурал
г1адамал хъудизе лъугъана:

- Бит1араб буго! Бит1араб буго! Халкъалъе г1оло рух1
къезин!

Г1адеялдаса г1аде ц1ия-ц1иял гъудулзаби рач1ун
Г1умарида аск1ор ч1олел рук1ана. Г1умарица гъезда г1ад бер
бильлъинабуна, гъенив къогоясдасаги ц1ик1к1ун чи вугоан.

- Гъедула ниж! - ан ах1ана Г1умарица.- Нужеда себе
гъедула ниж, гъудулзаби, биялда барахшич1ого, мискинаб
халкъалъул эркенлъиялъе г1оло, хъатикъ ярагъги ккун,
къеркъелилан. Г1агарал муг1рузда цере, нильер умумузул
хабазда цере гъедула пачаясул ва бечедазул х1укумат т1аса
рехизег1ан ва халкъ жиндирго г1умруялъул бет1ергъанлъун
ккезег1ан ярагъ г1одоб лъеларилан ва нахъе къаларилан!
Я хвел, ялъуни эркенлъи! - янги ах1ун Г1умарица жиндирго
к1алъай лъуг1изабуна.

* * *

Гъанжего гъанже ц1ад къот1ун бук1ана. Муг1рузда терелел
рук1ана рихха-хочарал нак1к1ал, гьел рикъа-риххарал
бак1аздасан бихъулеб буго лъедон унеб ц1ураб моц1.
Ч1анк1иялда г1иц1ал х1ат1алги рахъулаго, х1орал ч1араб
нухгъун эхеде росулъан муг1рузде унел рук1ана руччаби,
мугъалда баччун пахъул т1аг1ел-г1уч1гун ва рукъалъул къайи-
къоногун. Руччабазда цере-цере рук1ана г1ачи, х1амул,
ц1ц1ани. Гъенир рекердахъилел ругоан лъималги. Дагъал
г1исинал лъимал х1амузда лъурал гъагъазда жанир г1одор ч1ун
рихъулаан. Бихъиназ рукъабазул нуц1би, гордал, хъаршалги
ч1ван, рацун, цадахъ муг1рузде босизе к1веч1леб дагъа-
макъабго т1оршел ва къайи-къоно ракулъ бахчана.

Мажгитухъ ч1ун бугоан яргъид г1уц1арал г1адамазул
чанго къокъа. Г1умарица шурун амру гъабулеб раг1улаан:

- Вореха Шамхал, г1едег1уге, ах1иялъухъ балагъун ч1а.

Бищунго аслияб жо буго - тушбаби рек1еда ратизе тоге... Гъа,
гъудул, нух бит1а!

- Кинабго т1убазабила, божа мун, - ан абуна Шамхалица
гъединго шурун. Гъевги щуго чи вугеб къокъаялда цеве
рик1к1алъун ана. Анц1го гъединаб къокъа бит1ана

Г1умарица рахъ-рахъалде. Гъел рит1аралщинал къокъабазулгун
г1акълу дандбан, Г1умарица гъез гъабизе кколебщинаб жо
бич1ч1изабун бук1ана. Гъанжейин абун, асие х1ажат рук1араб
куцха Бакуялдаса гъудулзаби. Гъесие гъезул г1акълуги кумекги
къвариг1ун бук1араб куц! Бакуялъул гъалмагъзабазул сипат
ч1ана гъесда себе... Гъале Кузьмаца жиндирго хучараб
михъильеги хъимулаго абулел буго: «Къвак1ун ч1а, вац! Мун,
гъудулав чи, мунго цох1о гуру вугев. Т1олабго г1урус ракъалда
х1алт1ухъабазул халкъ жидерго рохалил г1умруялъе г1оло
къеркъезе бахъун буго. Воре, къвак1ун ч1а!» Цогизадасаги
баянго, ч1агояб жо киниги, Г1умарида себе ч1ана ризаб,
лах1ч1ег1ераб рас-мучалъул цо чиясул сурат. Ц1одорал,
реч1ч1ани чи ч1валел кинигиял бералги дагъалго шуризарун,
Г1умарихъги валагъун, г1одобе биччараб, къвак1араб
гъаракъалъ гъес абулел буго: «Тушманасдаса ц1унизе гуреб
къвариг1ун бугеб - тушманасде т1аде к1анц1изейин къвариг1ун
бугеб. Г1едег1уге. Х1укму гъабизег1ан себе, лъик1аб
къаг1идаялъ кинабго жо ургъе! Дуда к1очон тоге, къват1ахъ
гъарулел рагъазда халкъ буго - бах1арчи, амма яргъид г1уц1арал
вацаз нухбихъизабулеб гъеч1они, ва мисал бихъизабулеб
гъеч1они, гъеб гъадингояб гъаркъихъе т1урун унел ц1ук1абазул
руккалде сверице бегъула...»

Гъединал пикрабалъ ч1ун хут1ун вук1ана Г1умар
Г1узайирил бух1араб минаялда себе бугеб байданалда. Гъесул
рак1алъе дагъаб х1алхъи бач1ана. Гъесда рек1елъ паркъана
коч1охъанасул ах1улаго къот1ун хут1араб коч1ол х1акъалъулъ
ва Надир-шагъасул боязда данде руччабаз гъабураб рагъул
х1акъалъулъги къиса. Петровскиялда петералда ругеб мехалъ,
Кузьмаца абурал раг1абиги рач1ана рак1алде; «Нильеца
нильерго кеч1 гъабизе буго».

- Гъале гъаб буго гъоб нильер кеч1алъул байбихъи,-абун
пикруги гъабун, жиндирго къокъаги бачун, ана Г1умар...

Росу г1одобцана. Салатаву маг1арде рахунеб эхедераялъ
ч1ег1ераб кун ккураб киниги, къокъун унеб бук1ана росу тун
маг1арде унеб халкъ. Баччараб жоялъул бак1лъиялъ к1ич1ван
къуларай Рукъият х1алицаго харун уней йик1ана сухъмахъ
нухалъ т1аде. Ризго х1ухъелги ц1алого, гъель абулел бугоан
жиндаго цадахъ йик1арай ч1ужуялдехун:

- Вай, вай. Тладе щвараб балагъ! Гьол нильер росулъе рачлунел чаглаца глемерал гларадаби ругила цадахъ росун рачлинелилан абулеб буго. Битлараб жодай гъеб?

- Щиб лъалебха? - ян абуна цее-цее йикларай цо глолохъанчлужуялъ, лъимер тлад бушараб киниги мугъалдаса глodore цо ганчиде биччалаго.- Рачла цодагъаб хлухъбахъи гъабизин, дицаги васасе керен къелаан. Росулъ хутларалщиназда хадуб ракл бихъ-бихъун унеб буго. Гурхлуев Аллагъ, дуца цлунеха гьел. Малаикасул кваркъиялде гьоркъе раче гьел!

Херай Рукъият глoday йиклун яхъиналде, нахъасан цо члужугладанальул гьаркъал рахъана:

- Ле лъиклал гладамал, лъица гъаб нух къан бугеб?

Церехун рильгъа, ялъуни нижее нух те.

Сухъмахъ цлакъго къваридаб буклана, руччабиги, тладеги рахъун, нахъеги нухда рильгъине ккана.

- Мариям, дир яс! - абун байбихъана Рукъиятица нахъеги. - Руччаби цлунизейин бихъинал руклунел. Жиндирго глагарал муглрузда члерараб балагъ рещтлараб мехалъ, киданиги вукларавишха цониги унго-унгояв бихъинчи жиндирго йокъарай лъадуда асклов, ялъуни жиндир хъизаналда гьорлъ. Дурни Мариям ракл ганчилл буклине ккола. Вас тлаглаарай эбел йиго дун, дица бицулеб жоялъухъ гленекке мун. Дуда раглунгойиш буклинчлеб Меседоца гъабураб жо?! Нильер росабазе бугеб хлинкъиялъул бицине бегъулеб заманиш гъанже бугеб.

Херай Рукъиятихъги гленеккун, Мариямица гьитлинаб лъимер бугеб кини клваралъ каранде къалеб буклана. Реклел гьаракъаль абулеб буклана гьелда: «Мариям, мун росулъе тлад юсса, мун жакъа Шамхалида хьолбохъ йиклине ккола!» Амма гъенибго цогидаб гьаракъаль цлакъго тлалаб гъабулеб буклана:

«Мун йиго эбел, дуца вас цлуне, йокъарай гьудуллъун йиклине бокъун батани. Мун муглрузда, рохъазда йиклине ккола, гъенив дуда вас тушманасдаса вахчизе клвезе буго!»

6

Цудунаб радал глужалъ Клудиягодекланиб цо гласиял гьаркъал раглулаан. Ццидахарав наиб, мулла-Гларифил гъванщаги ккун, клвовклулаго клалдиб полопги бан, чличлилев; вугоан:

- Киб бугеб ярагъ? Кив вугев Пумарги гъев хъачагъги? Киб бугеб халкъ? Лъабабго саглат бана нижеца дуца ритлилилан абурал вакилзаби рачлиналъухъ ралагъун къода члун.

-- Ва гурхлел клудияв наиб, - абун къер тлурал клутлби

ришаризаруна мулла-Гларифица.- Халкъ сардилъго биххун ана, киб арабали лъаларо. Киглан дица лъиклаб бицаниги, киглан дун гьарданиги, гъез дихъ глентламицло. гладамазул глакълу хлабургъун буго. Дида бихъарабщинаб глакълуба Аллагъасда гурони лъаларо. Тункун муллаги довеглан къазавун, раклкъан клалъана наиб: - Сардарасда цеве пударилев вуклана, дица доб гъабилин, гъоб гъабилин абун! - Нукарзабаздехунги вуссун, гъес амру гъабуна: - Гъаб росу клалагъоркъе буссиабунги, нижеца бунтчагъли ралагъун дихъе раче!

Яргъид глудларал нукарзаби росулъ риххун ана. Цо тлохдаса цоги тлохде кланцлулаго, клго глел вугоан, бугеб гьаракъги биччан, ахлделев:

- Ле гладамал чагли! Хлурматав наибас амру гъабулеб буго, хехго Клудиягодекланире рачлайилан! Ярагъги бегавуласул рокъоса тала гъабурабщинаб жоги цадахъ босизе клочон тоге, гурони ярагъ, ялъуни бегавуласул къайи жаниб батараб рукълда цла лъезе буго! Хехлъи гъабе, хехлъи гъабе!

Наибасда сверухъ тладхъаликъ данде руссун ругоан Глузайирги, мулла-Гларифги, Гладурахлман-хлажиги. Мадрасаялъул гордухъан годекланиб лъугъунеб жоялъухъ ралагъун члун руклана хлинкъарал мутагилзаби. Мирзайин абун, жиндирго тукадул клалтла вихъулаан клулазда квалквалев. Чанго нукаргун цадахъ Хъиличги вугоан тлурчи лъугъараб Пузайирил рукълда сверун лъугъун. Диванбег Зубайир пикрабалъ годекланив бигъа гъавун цеве-нахъе хъвадулев вуклана.

Глажаибаб жолъун буклана мажгиталъул михлмаралъул картлахъ маккал гъунгъулел гъечлолъи. Цо-цо мехалъ гьел глагарлъухъе роржун рачлунаан, амма цо сундасаялиго хлинкъун гладин, рикклade роржун унаан. Хеккого нукарзабаз годекланиве вачун вачлана цо чанго херав чи. Гъез, цлулал магъ киниги, раччун рачлана неклсиял тунклал, хунжрул ва къавуца кварал хвалчаби. Жалго глaд гъарун, босун бачлараб гъеб ярагъ бихъараб мехалъ, Глузайир гьел херал чаглазда тлад речлчлизе къачлан вуклана, амма сабруги гъабун, ракл къараб киниги цабиги къжрщизарун, хъадин абун тана:

- Хламул!

Клудиячагли, глodore бутлрулги къулизарун, бегазуласда цере члун руклана.

Цинги нукарзабаз вачун вачлана Исрафилги Маххулавги, гъездаго хадув, тунклил хъундагъальги вухулаго, цеве къотлун вачлана гъабигъан Хламзалавги.

Росулъ байбихъана унго-унгояб талавурчилги. Нукарзабаз нуцлби ва гордал гъурана, тлохаздасан щагил хъуби ва

цогѣдаб тѣагѣл-гѣучѣ букѣлана хъуризабун бачѣлунѣб.

Гъезул цо-цояз найил тѣлбузда жанибе тункѣихарил кѣкѣлуй биччан, яѣлуни лѣим тѣлун, наги кѣлѣтинабун, цинги чѣланкѣиялда гъоцѣо кваналѣб бугоан. Бакѣл-бакѣлалда рагѣлулѣб букѣлана нукарзабазул батѣли-батѣлиял гъаркѣял:

- Воре, гъуре! Къабгѣле! Вухле!

Гъез, рукъзабахъа къватѣирѣги рахъун, гъансал ругоан гъурулел, кунѣб-холѣб жо, квас бугоан хѣлатѣикъ мерхъунѣб, къандалъаби, ургал ругоан чѣлалхинѣги чѣлалхун, щушазарулел. Цѣакъго цѣидахараз цѣцѣлани, гѣланкѣуял рукѣлана хвалчаца хъвехъулел, малаца мерхъунел рукѣлана хъуби, гулгунал, тѣларсал, цебе ккара-ккараб жо хвалчаца бусс-буссун балѣб букѣлана. Чиллайдул кѣлазал гѣладаб, баргъич-курхъен гѣладаб багъа хирияб гѣиси-бикъѣинаб къаѣи гъез жидерго кѣлудиял чунтбухъѣ бугѣлулѣб бугоан. Хѣлалихъатал талавурчагѣлаз, чухъил кѣичѣлалги ричѣлун, жидерго черхалда гѣлад жемулѣб букѣлана чиллайдул ххам. Жаниса гѣладамал ун, чѣлороголъарал рукъзабазда тѣлад накѣкѣ гѣладин чѣлѣгѣлераб кѣкѣлуй бетун бихъулаан.

Наиб тѣагъир годѣкланив кѣлудияб столалда кахъа гѣлдовчѣлун вукѣлана. Бокъараб минуталъ хъулухъ гъабизѣ хѣладурго нахъегѣлан чѣлун вугоан мегеж халатав нукарзабазул вакилги. Наибасул квегѣлаб рахъалдехуи гѣлдовчѣлун вихъулаан гѣлолохъанав офицер - Зайнал. Дагъѣистаналда гъесул цѣлар ун букѣлана, цѣлѣб гъѣчѣлого, бунтчагѣли ккѣвѣзе бугѣб гъунаралъул рахъалъ. Гъесда тѣлад букѣлана хъахѣлаб чухъаги багѣлараб тѣлохги лъураб цѣлахѣилаб тѣагъурги. Ярагъги погоналги бакъукъ гвангъун паркѣелел рукѣлана. Губернаторас набасѣ кумекалъѣ витѣлун вукѣлана гъев Дагъѣистаналъул рекѣларазул полкалъул сотнигун цадахъ. Офицерасул гѣладамал къѣода хутѣлана, амруялъухъ ралагъун.

Цѣлахѣилал бералги къинкѣлизарун, тѣласа-масаго свѣрухъѣ валагъула офицер. Гъѣб балагъиялъ абулѣб бугин кколаан: «Унго, гъаб кинабго жо бизарлъун бугѣб куцха!» Гъѣсѣе набѣб вокъуларѣоан, питнабазѣе данѣе къѣеркъѣолел набѣбасул некѣсѣиял къагѣлидаби сабаблъун. Зайналил пѣкѣруялда рекъѣон, бунтал мерхъѣинѣе кколаан батѣлиял къагѣлидабаздалъун: гъѣоркъан ричун росун, тушманлъѣи багъаризабун, мацѣлал гъарун. Гъанибин абунѣи, набѣбас гѣлакъуба къѣолѣб букѣлана лъавудаса арал хѣрал чагѣлазе. Зайналил пѣкѣруялда рекъѣон, бунталъул цѣниги унго-унго-яв бетѣлер гъазда гъѣоркъѣов вукѣлѣнчѣло, гъѣле гъѣвин валагъѣизѣги валагъун, къакъъазѣе къваригѣлун вукѣларав... Бунтчи Гѣлмарил бахѣларай Мѣседол берцинлъѣиялъул хѣлакъалъулъ рагѣлараб хабарги щвана Зайналида ракѣлалѣе.

«Цѣо бер рѣчѣлѣизабизѣни квѣш букѣлинароанха гъѣей гѣладаналда» абун пѣкѣру гъабуна ас ва цѣидалъ, хъѣмизѣеги хъѣмун, жинцаго жиндаго абунѣа: «шарбалалъул бунт» мерхъунел руго...

Зайналица, цѣин бахъун, жиндирго чѣлѣгѣлераб мѣхъ къурана. Щубалъул тѣлири кинѣиги, паркѣѣелѣб букѣлана гъѣесул тѣлерѣнаб халатаб гъѣитѣлѣн кѣлщида хураб мѣседил баргъичалда нагѣлѣиялъѣе лъураб алмаз.

Гѣоѣкланир гѣладамал рухулел рукѣлана. Кѣлиго нукарасул свакан тату хвана, Исафил вухулаго. Хъѣбилаалда чѣлун вукѣларав бѣгавулас гъѣикъулѣб бугоаи:

- Нагѣлана батараб байгуш! Бицунищ, бицунарищ дуца Гѣлмар кив вахчун вугѣвали?

Ракъулъѣе малъалги къазарун, хѣлухъкъѣотѣлун чѣлун вукѣлана Исафил.

Гъаваялда хъурхъури бахъунаан хъвагѣлулѣб хъѣпол. Хѣлѣхъѣзе кѣлѣлѣб сурат букѣлѣнчѣло гъѣез Исафилил черхалда бухѣл-бухѣлизабулѣб букѣлараб куцалъул. Бигун жубараб цѣлорѣраб гѣлѣтѣл букѣлана Исафилидаса чвахулѣб. Гъалѣе гъанжѣе гъѣев, бугѣб-гъѣѣлѣб къуватги къун, тѣладеги вахъун, загѣвитѣлун чѣлана ва, къурун набѣбасѣдехунги вуссун, гъѣсда бадибѣ туна. Цѣо нукарас, гъванщѣлъ тункѣил хъундагъѣи тункун, Исафил танкан гѣлдов ккана.

Виххун ккарав набѣб, гъѣумѣргѣи бацѣцѣлун, гѣлѣргѣлѣзе лъугъана:

- Къабгѣле гъѣсда, нахъѣеги къабгѣле! Жѣеги...

Исафил лъавудаса араб мѣхалъ гурѣни, нукарзабаз къабгѣли чѣлѣзе тѣчѣло ва гѣицѣлал хѣлатѣлалги ккун, гъѣев вѣхъѣрхъун цѣо рахъалдехун рѣхана.

Гъабигъан Хѣламзалав, лъѣберго тѣлил къабгѣлун бахъѣиналдего, мѣкъан вахъѣнчѣлого хвана. Исафилги хвана. Маххуласги цѣохѣло каламцин къѣчѣло. Гѣладаго хѣлѣнкъѣи къѣолѣб букѣлана Гѣлузайѣирица гъѣѣсѣе, чѣлагого тѣласа тѣлом бахъѣилилан.

Гъѣбмѣхалъ набѣбасул столалда цѣевѣе, квералги рухъун, вачун вачѣлана Щайтѣлан-Хѣласан. Гъѣесул гъѣумѣр, вѣхъѣани лъаларѣдѣухъ, чѣлурхѣл-чѣлурхѣлун бугоан.

- Гъалѣе бищун кѣлудияв хъачагъ ватаравин! – абун ахѣлѣдана нукарзаби.

Бѣгавулги Зайналги, Маххулавги живго тун, Щайтѣлан-Хѣласанидехун свѣрана.

Гъѣб заманалъ Мирза, хабар гъѣѣчѣлого, рѣчѣлѣлун лъугъун, жиндирго тукада гѣларакъѣи-чагъѣир бѣчулѣв вукѣлана, пайдаго гъѣѣчѣлѣб багъаги къун, нукарзабахъа гъѣез тала гъабураб щѣиб-щѣибги боцѣли бичун бѣсулѣв вугоан.

Суалал ва тладкьял.

1. Щай Г1умар росулъа арав?
2. Росулъа унаго, кинаб пикру Г1умарил бук1араб?
3. Г1умарил пикраби хисиялъе сунда кумек гъабураб?
4. Киб ккараб лъугъа-бахъиналъул авторас бицугъеб бугеб?
6. Кузьмалги Г1умарилги гъудуллъи ккеялъе кинаб г1илла бук1араб?
6. «Ниль къуват буго» абурал Кузьмал раг1абазул маг1на щиб кколеб?
7. Г1умарил сипат гъабулел бак1ал рате ва рат1а росун къвай.
8. Лъалеб бук1анадай Юсупида жиндирго рек1ел бац1ц1алъиялъ жив киве вачуневали?
9. Меседоги Камилги кинаб ва киса щвараб ярагъалъ ч1варал?
10. Кинаб балъголъи бугеб къода батараб хонжрода гъоркъ лъолеб носол?
11. Гъудуллъиялъул хлакълъуль нужерго кинаб пикру бугеб? Гьелъул хлакълъуль «Гъудуллъи щиб жо» абураб сочинение хъвай.
12. Учителас т1аса бищараб бак1 рек1ехъе лъазабе.

МУХ1АМАД ШАМХАЛОВ

ВАЦ

Алипат росураг1алде щвараб мехалъ, бащдаб росулъ бакъ т1ерхъун бук1ана, хут1араб бащалъиялдаин абун, бакъуде дандиял гор дал, ц1адул ц1урал жал г1адин, берал бец1гиледухъ, гьелде данде кенч1олел рук1ана. Гъез гъарзаго канлъи кьолеб бук1ана раг1дукъ бугеб росдал гъоркъа авалалъе, Гъей г1едег1ун уней йик1ана. Рак1алде кколаан, гъей, жинда хадуб бекерун росулъе бач1унеб бугеб раг1адалдаса х1инкъун, лъутулей йигилан. Жеги бакъ т1аса босич1ого бугеб т1аса авалалде йорч1изе гьелда нух малъулеб киниги, себе-себе бекерулеб бук1ана гьелъул жиндирго тамашаго халатаб раг1ад. Сверун т1огъол накъищаз берцин гъабураб хъах1аб квербац1ц1алда гъоркъан раккарал гьелъул рицатал ч1ег1ерал гъалазда баизе бокъун бугин бакъул ч1орааейалаи кколаан. Г1адатияб, амма т1ад рекъараб клаланч1адил рет1ел рет1арай гъей ч1урканай, йорхатай яс жидеде г1агарлъарайго, лъуг1ун ана сунда т1асаналиго бук1араб г1олохъабазул къец, борхараб гаргар. Изнуго гъеч1ого, гъей яч1унеб рахъалде руссана гъезул берал.

Гъезда гъоркъоса ворхатав ч1ег1ерал къенсер-беразул г1олохъанчияс жиндирго гурде бит1а-бишизабуна ва къалмица хъварал г1адал т1еренал михъазда квер бахъана.

- Цо-клигоги гъадиаб микки росулъ бугебани, сордо бач1унилан гъал къват1ал бец1лъилароаниланги абун, жиндирго вак1а-вахариялъул хал-шал гъабуна цогидав г1олохъанчиясги.

- Талих1 къегийин, цо щиб бицунг1аги клалъазае, гъарин.

Алипатида клалъазае, гъей гаргадизайизе зах1матаб жо бук1инч1о. Гъей рак1бац1ц1адай ясалда лъалаан махсараялъе махсараялдалъун жаваб къезе. Бугониги цониги г1олилас таваккал т1амич1о гъей гаргадизайизе. Гъезие бокъун бук1ун батила гьелъул рек1ель рекъолеб, гъей гъимизе т1амулеб бег1ераб раг1и балагъизе. Х1ажатаб мехалъ, кварт1а клут1изе бак1 гъеч1леб, гъедианаб куркъби ругеб раг1и батизе бигъаяб жо

Мухламадица.

Гьесие цлакь бокьун буклана Алипатил рослун, жиндирго дурцлун вуклинесев глोलохъанчи лъазе. Эбелалтин абун, Мухламадида лъикл лъалеб, Алипатил лъикллъиялул, вацазул къадру цлунун гьей хъадараб куцалул, гьей гъарулел рукларалщинал баклазул бицунго бахъунеб буклинчло.

- Талихл бугей жо йиклун йиго. Росу бахилав вас вуго Къумач, - илан абуна ахирги эбелалъ.

Эбелалул ахиряб раглиялъ Мухламад тлурклизавуна. Баклаб жо швараб мехаль гладин, гьесул ботлролъ зуз-з-зиан гъаракъ бахъана. Гъабилан эбелалул раглиялъе жавабги къечлого, гьелул бадиве валагун хутлун вуклана гьев.

- Нилъерго Клюдияв Мухламадил вас Къумач вуго дица абулев, - ан такрар гъабун васасул гламал реклее глечлей эбелалъ. Гьелда раклалде ккана жинца абураб жо гьесда бичлчлилан. Гьелъ Мухламадил ракл члезабулеб буклана, Къумач гладав вас ракъалда тлад вижизе рее гьечлилан.

- Цо течлого какги бала, лъиклав жойин гьев вугев, -ан абуна гьелъ.

Бичлчлана, эбел, бичлчлана, - ян абуна Мухламадица, жиндирго гуреб гладаб гъаракъалдалун. Гьев тириго тладе вахъана ва, вуцлунги члун, рокъов хъвадизе лъугъана. Гьев хлинкьун вуклана Алипатги эбелалда тлад рекъон ятилилан.

Эбелги васги руцлцлун члана.

Эбелалда ургъл члана, жидер ишалда Мухламад рази гьечлилан хабарги бахъун, тухум сурилилан. Гьелда раклалде швана Мухламадие лъади ячине къачладилел руклараб заман.

«Дирго яцглал члужулун ячинеглан, глумруялъго члужу гьечлого вуклина», -ян абуна гъас. Тлолабго тухум тладельяниги, тлоклав гьев витлизавизе клвечло. Доб мехаль росу цлун буклана гьеб хабаралул. Гъанжеги гьелул рекелъе хлинкьи кланцлун бачлана, «вацглаласе яцглал къей глалхулъи бугилан» абилин гьесилан. «Магъари лъезегланниги вачлинчлевани», - абун пикру гъабун ургъалил карачелаз гьелчезаюлей йигей эбелалъ.

Эбелги васги гемеграб мехаль гаргадана. Амма дандего ккечло.

Къураб раглоги хвезабун, тухум суризабизеглан, хвезего рази йигилаи, члана эбел.

- Алипатица щибилан гьелда абулеб бугеб?

- Щиб элъ абилеб, дир вас. Нилъеца абураб жо

гъабуларей яс йикларайани, тлу-тлун ялароанищ дица гьей? Эбелалъеги вацазегги бокъаралъе кърдилаго инилан йиго...

- Щай, эбел, глицлого нилъеца абураб жо гурони гьелъ гъабизе бегъулареб? Щай, дир хирияй эбел, гьелул жиндирго пикру буклине кколареб? Глोलохъанчлужуялул вокъулев чи ватизегги бегъулагури, эбел? Гъагъадиглан лъиклай ясалде, хлайваналде гладин, ралагъизе бегъилищ, эбел?

- Вийгъ, две лъугъараб жониги щиб, дир вас? Бихъинчиясул гладаб раглого бачлунеб гьечлогури жакъа дур клалдисан. Дунго нечолей йиго дур раглабаздаса. Абурабъе яс уней анкьумумузулго гладат гурищ? Яцалул рокъл вацаз бицунеб рагараб жойищ?.. Вийгъ.. вийгъ.. вийгъ...вийгъ.

Гьел руклана эбелалъ бицунго васасул рекледа унтилилан тласа ришарал раглаби. Гьелда ккун буклана гьел раглабаздаса хадуб гьес ярагъ глodob лъелилан ва гьев кверде вачлинилан. Амма гьединав чи вуклинчло Мухламад.

Эбелги васги нахъеги руцлцлун члана.

Мухламадида тлад бегун члун буклана клуго балагъ. Гьев гурхлун вуклана яцалда. Гъанже гьесда бичлчлана щай Алипат якъван, глчл гладин, хутлун йигеяли. Клалалъ щибго абичлониги, гьесда бихъулеб буклана гьелул пашманал берал жиндихъ клудияб хългун, божигун ралагун руклин. Рахлму гьечлел глadataзул гъуцлдузукъе йокъулей яцги рехун тун, тлад вуссун ине гьесда клолароан.

Гьесул ракл тлу-тлун унеб буклана, сундасаго бецлал глалатал тладеглан гъарулей, сундухъго гленеккизе раклалда гьечлей эбелалъухъ валагунги. Алипатил пикру лъазеглан, эбелалулгун тлоклал калам халат гъабичлого тезе пикруялда, Мухламадица ине хиял гъабураб мехаль, эбел тладе яхъана ва, члелераб клазил раглалалъ магъуги бацлцлун, гьесде ахладана:

- Квеш ккун буго гъанжелъизеглан дир ясаль рокъиги балайги гъабичлoлъи. Гъанже мун а, гьелда гьеб малъизе. Вийгъ, вийгъ... гъайбатлъи бихъулищ дир васасул.

Мухламад кьурун вуссана. Глodore бортун ана гьесул башдаб цлараб папирос. Берцин гьелъухъги тламичлого, гъабсаглатго цоги папирос клалдиб ккуна гьес. Лъиклаланго заман бана, чвантиниб спичка балагъулагоги. Бихъулеб буклана Мухламадил кверал тлуртлудулел руклин. Гьесда эбелалул раглабаздасаги цлакь унтана гьей ахлдей. Клого-лъабго нухаль гъваридго папиросалул клклуйги босун, гьев, бигъа гъавун, эбелалде асклове вачлана ва гъугъаб, таваккалаб гъаракъалдалун абуна:

- Хирияй эбел, дуца глайиб гъабуге дида, дуца дун

тламуна цебегосеб кьоглаб глумру раклалде швезабизе. Дир инсуе мун кьун йиго хлалица. Инсулги эбелалъулги, вацасулги адабги гьабун, мунги ун йиго. Щибха элъул ккараб, эбел? Дида раклалда буго, дудаги клочон батиларо: «Дуе дун кьурал дир эбел-инсул хабаль рукьби ратугеги», - йилан клалалги гьикъун, дир инсуда цее члечлого мун глoduлей йиклараб заман. Дир лъимадулаб ракл бухлун лъуглулеб буклана рокъоб бугеб ахирго гьечлеб кьалалъги нур гьечлеб глумруялъги. Инсуда бахъараб щидаца буклун батила, цониги берцинаб рагли абулароан дуца нижедаги. Дуда раклалда бугиш, хирияй эбел, гьитлинаб лъабго лъимерги, хвалил бусада вегарав мискинав эменги, жаниб цла свараб гъанситоги тун, мун нижер цлорораб рокъоса нахъе араб хасалил сордо. Жеги дида раглулел руго: «Бихьинчи гладин вукла, дир вас, дур гьитлинаб бетлералде тладе кканин нильер рукъ... Глисиназда себе яхл рехуге!» - ян абурал инсул тларамагъадисел раглаби.

Мухламадица кьоглаб хабар бицине байбихъараб мехаль, борхун ккун габургун, щидалго ялагъун члун йиклана эбел. Хадуб, васас щибаб рагли абунщинахъе, нахъаса нахъе цлана гьей. Борхахъего бу克林чло гьелъул члухлараб бетлерги. Раклалде кколаан гьельие тлурун ине, тлоклаб васасул гъаракъ раглулареб баклалда яхчун члезе бокъун бугилан. Тлоклай нахъехун ине бакл хутличелъул, бигъа гъаюн, боклниль глoduй клусана гьей.

- Цинги эмен хвей... - ян абуна хадубги Мухламадица, раглилеб-раглилареб кьаглидаялъ, эбелалъухъго валагъичлого. Гьесул гъаракъ сородулеб буклана. Бихъулеб буклана гьел раклалдешвелял киглан захлматго гьесие ругелали. Амма гьесда бицине байбихъараб жо раглалде бахъинабичлого члезе клвечло.

- Анцлго сон барав чи дун лъугъана рукъалъул бетлергъанлъун..

Дихъ балагъун ва дида божун буклана клуго бакъараб клал, ункъо пашманаб бер. Дуда лъалариш, эбел, диго кьураб кванил бацалъи глисиназе босизельун, мукъсанабго кванихъ дун бачаде унев вуклараб заман. Пикру гъабе, эбел, ургъе. Ракл гурхларас кьураб хинклги кванан, глунклал гладин наккдалъги регун, нижеца хасел тламулеб мехаль, дуца абухъего, дур эбел-инсул рукъбиги хутлун ратиларо. Дур вацал - дир имгалзабийин абун, жидерго хинал рукъ-забахъ парахат руклана. «Гъадин хутлизеглан хунго лъикл», - ан абулаан нижехъги ралагъун цо-цояз. Гьеле дуе глadataлги гьез гьабулеб гъунарги. Гъанже дун лъималазул эмен вуго. Бугониги, жакъаги

дун дирго лъимерлъиялъухъ глoduлев вуго. Бичлчулеб бугиш, эбел, дуцаго гьабулеб бугеб жоялъул маглна?

- Глела... Глела... Глела. Вуцлцла, - ян ахлдана, бакъул сири барай гладин, сородилей ва синкъиялда глoduлей йигей эбел. Гьей хлинкъарай гладин лъугъана, Мухламадил гургинаб гьурмадасан гирун унел маглил гарал рихъараб мехаль. Гьелда цебего клочон тун буклана жиндирго васасул маглу бихъараб заман. Эбелалда тлоклай васасул бадие ялагъизе клвечло.

- Битлараб буго, эбел, глунги тлоклъана, - ян абуна Мухламадица. Гьесда бихъулеб буклана риклкладаб заманги гьелъул кьоглаб хлакъикъатги себе члезабиялъ эбелалъе гьабураб клудияб асар. Гьесда раклалде ккана, валагъун живгун, эбел гьитлинлъанилан ва хлалакълъанилан. Гьесул ракл гурхлана гьелъул эхеде кланцлун рачларал гъуждулги ва хлалакъаб, лъиклаланго гьетлараб мугъги бихъараб мехаль. Гьесда раклалде ккана, щай дие буклараб араб кьоглаб глумру херай эбелалда раклалде швезабизеян, гьалда кинабго клочон тун буклун батилилан. Амма, лъицаялиго шурун абулеб гладин, раглулеб буклана гьесда: «Дур реклел гъварилъуда гьалдолеб бугеб, кидаго дуе рахлат течлебщинаб жо члехъезе мун сунца тламурав? Гьедин гуребани, гъанжелъизеглан гладин, жакъаги дуда клвелаан гьеб кинабго реклел тлиналда бахчун тезе».

- Мун тласа лъугъа, эбел, дидаса. Амма цоги нухаль гъарула кинаб жужахлалъуе дуца дурго яс рехулей йигеяли ургъеян. Нахъа гьель нилье наглана кьезе буго...

Эбел юцлцлун члун йиклана. Васги, вуцлцлухлун члун, рокъоса глебеде хъвадулев вуклана. Кидаго таваккалав гъав, гъанже гьабулеб жо лъаларого, виххун вуклана. Эбел йигъа-йичинеглан, кватливейиш инев? Гъадианаб хлалалда эбел кин телей? Гьедин гъабизе гьесда клвечло.

- Вацасда щибилан гъавнже дица абилеб? - ан абуна гьель ахирги мискинаб, сородулеб гъаркьидальун.

- Дица дуда абурабщинаб жо абе, эбел. Бокъани дунго ина гьесухъе.

- Аллагъасе глoло мунго а, Мухламад. Дуца абе гьесда. Дуда гладин абизе дида лъаларин. Кинабго абе, дир вас.

* * *

Гьѣб кѡялѣ радалалдаса нахѣ Алипат рокѡй йиклинчѡ. Гьѣлѣ бетѣрлѣи гѣбулѣб комсомолазулгун гѡлилазул бригадаялѣ гьѣб кѡялѣ цѣибѣл бакларун лѣугѣизабизе кѡлаан. Гьѣб буклана бригадаялѣул рохалилаб кѡ. Гьѣз жидерго тѣдебоси микѣго кѡялѣ цебе тѣубазабулѣб буклана. Кинаб цѣибилха гьѣз гѣзабун буклараб! Раклалде кѡлаан, хух-хухгланал цѡлбол хѡпал гѣбуялда кквезе киндай кѣваралилан. Амма тѣабигѣлаталѣ жидер захѣматалѣухъ кѣураб гьѣб сахаватаб сайгѣаталѣ Алипат йохизаюлѣй йиклинчѡ. Жиндирго рекѣлѣ цин пирхун, цин руцѣлун ругел хѣлабургарал пикрабиги рахчун, Алипатица жигар бахѣулѣб буклана йохун йигейлѣун хѣзе, гѣмизе, жеги елѣизе. Бугониги, захѣматго буклинчѡ гьѣлѣул рекѣлѣ цѡрораб гамачѣ бегун буклин бичѣлѣизе, гьѣлѣ ххвелал гѣарулел руклин бихѣизе. Цѡ минуталѣги гьѣлѣул бѡтѣролѣ инчѡ жиндир ригѣиналда тѣасан ѣбелалѣулги Мухѣламадилги гара-чѣвари ккѣзе буклин. Гьѣлѣул гѣинда жанир гѣугѣалел руклана: «катида цебе мохмохги тоге, гѣун хадуѣ рокѡй ясги тоге», - ян абукла гѣакѣилал гѣадамас; росасе кѣзе гѣурай яц рокѡй йигони, вацасда кѣаси макѣу щоларо, дир яс», - ан абурал ѣбелалѣул рагѣаби. «Щѣб лѣалѣб, Мухѣламадиги лѣие унги дун хехго росасе ине, хѣлхѣун кѣижизе бѡкѣун батизе бегѣулагуриха», - абун пикру гѣабулѣб буклана гьѣлѣ. Амма гьѣлда кинго кѡлѣб буклинчѡ ѣбелалда тѣадги рекѡн, «хазинаде гѣарац те, гѣѣдал яс росасе кѣе», - ян абуклев Мухѣламадил сурат цебѣчѣзабизе. Гьѣлда лѣалаан жий Мухѣламадиге йѡкѣулѣб куц, хѣлажатго гьѣчѡлониги, гьѣв жинда гурхѣулѣб куц. «Кинха гьѣдинав лѣикѣл, тѣекѣаб жо хѣхѣезе кѡларев, киназго хѣурмат гѣабулев чи, ѣбелалѣ абуклаб гѣабизе кѡлаянги абун, вуцѣлун чѣлев? Гуро, гуро Мухѣламад гьѣдинав чи гуро!»

Дагѣабги цѣакѣ Алипатида кѡлѣб буклинчѡ, ѣбелалде дандеги чѣун, «дуѣго бѡкѣарав чиясе кѣела мунилан» абуклев вацасул сурат цебѣчѣзабизеги. «Мухѣламадги, кин бугониги, магѣарулав вуго, росу бижаралдаса цониги чияс гѣабичѣлѣб жо гѣабизе гьѣсдаги кѣвеларо. Кинабго ѣбелалѣ абукхѣе кѣела...Йижизениги йижичѣеяни дун...»

Гьѣдинал цѡялдаса цѡял кѡгѣлал руклана гьѣб кѡялѣ Алипатил пикраби. Гьѣлѣ жиндаго жинцаго абуклаан, бѡкѣараб бахѣаян, дирго пикраби, ѣбелалѣул тѣирун чѣей, диѣго дунял рихун бугѣб куц рагѣараб кѣагѣидаялѣ вацасда цебе лѣѣлилан,

Нахѣеги гьѣй тѣуркѣлун яхѣунаан... «Кин абилѣб кѣудияв

вацасда диѣ пуланав чи вокѣуларилан, пуланав чи вокѣулин, дида гьѣв гьѣчѡлого чѣезе кѡларин, дун гьѣсиге кѣеян... Йохъ, вацасда бадибе гьѣдин абизеглан, гѣлмруялѣ кидаго балагѣги хѣхѣон, йикѣинѣго бигѣа букѣина. Кѡларо... Кѡларо... Вай, кѡларо...»

Я бѡркѣараб хѣлалтѣуда, яги ясазулгун гѣабулѣб гара-чѣвариялда - сунданиги кѣвѣчѡ Алипатил ракѣ харѣлѣулел гьѣл пикраби рачахѣизе. Бакѣанида рокѣѡе унеб мехалѣги, рагѣадгланги гьѣлдаса ратѣлѣулел руклинчѡ гьѣл чѣегѣлрал пикраби.

Хѣлауцун кѣабулѣб буклана гьѣлѣул ракѣ, кѣавулѣе щѡлѣб мехалѣ. Гьѣле нуцѣа рагѣарабго, гьѣлда цебе чѣела вацасул гучаб кѣаркѣала. Бигѣаго ва ургѣел гьѣчѡлого, гьѣмила. Гьѣсул бераз бичѣлѣизабила, «гьѣле, хирияй яц., кинабго тѣубана, тѣѡкѣаб ургѣел гьѣчѡ», - ян. Амма кавудахъ чѣун гьѣлда щивго ватѣчѡ. Гьѣлѣул канлѣи бѡсун ана, гьѣинго цѡцалѣ гаргадилел ругел Кѣудияв Мухѣламадги вацги рихѣараб мехалѣ. Гьѣлѣул ракѣчѣлана кинабго тѣубан букѣиналда, Мухѣламад ѣхѣе иналде, бѣртин гѣабизе хѣладурлѣулел рукѣиналда.

Жиндир тѣарамагѣадисѣбги мугѣчѣвалѣб си биххун унеб ва хѣеренал, рекѣлѣ рукѣ ккун санал рарал анищал гучаб бураналѣ хѣамун унел ругилан ккана Алипатида. Гьѣлѣие бѡкѣун буклана инсан вихѣуларелѣуе тѣурун ине, яхчун чѣезе ва гѣѡрѣлизеглан гѣѡдизе. Амма хѣлатѣл рилѣлѣунел руклинчѡ.

- Гьѣдин букѣинѣе кѡла, гьѣдин букѣинѣеги буго. Нилѣ чияр чагѣли гуро, имгѣлал, - ан вацас абуклѣб рагѣлана Алипатида. Хадуб гьѣс яги имгѣлалас абуклаб жо гьѣлда рагѣлѣчѡ ва рагѣлизе гьѣлѣие хѣлажатги буклинчѡ. Алипатида вацасул рагѣлабазул магѣна бичѣлѣлана: «нилѣ чияр чагѣли гуро. Нужѣца абукхѣе букѣинѣе кѡла ва букѣинѣеги буго», - ян. Гьѣй цѡро-гѣѡрон, ѣлектрикалѣул ток кѣабуклаб гѣадин, йигѣб бакѣлалдаго чѣун хутлана. Чѣѡбѡголѣун араб гѣадин ккана гьѣлда дагѣаб цебѣги гьѣалдѣлѣб буклараб бетѣер. Гьѣанже гьѣлѣул бѡтѣролѣ хѣвадулел руклинчѡ я гьѣуинал хѣулал, я чѣухѣларал анищал, я ахирал кѣѡязда гьѣлѣул рахѣлат хѣвѣзабуклаб кѣѡгѣлал, хѣинкѣарал пикраби. Гьѣлѣие гьѣанже сундулго ургѣел буклинчѡ.

Мухѣламадиге нуцѣа рагѣараб мехалѣ, Алипат тирщун тѣаде яхѣана ва чирахѣги рекѣинабун, вацасухъ ялагѣана. Гьѣлѣие бѡкѣун буклана щѣбалиго абизе. Кѣвѣчѡ. Гьѣй, гордѣхунги юссун, юцѣлун чѣлана. Яцалѣул бугѣб хѣлалалѣ хѣинкѣизавуна Мухѣламадги. Гьѣсда бихѣана гьѣй кѣер тѣурай, тѣеренлѣарай яс тѣуркѣараб куц. Гьѣлѣул чѣегѣлрал, чѣлахѣиял беразда жаниб гьѣсда бихѣана хѣинкѣи, бѡжилѣи гьѣчѡлѣи ва кинабалиго

ургъел гъечӀолъиги.

- Дун вачӀинегӀанги, гъадигӀан цӀакъ хӀалтӀулей йикӀарайищ мун, Алипат, - илан абуна МухӀамадица, яцӀӀул хӀал жинда бихъичӀеб ххвелги гъабун. - Дида бихъулеб буго цебе гӀадин дие дун вокъулев гъечӀолъи. Цадахъ гӀодор чӀезе, гара-чӀвариялъе заманго батӀулеб гъечӀо гуришца нильеда.

- Мунги вокъичӀого, щивгӀаги дие вокъулев? - ан абуна, вацасдаса магӀу бахчизе жигарги бахъулаго, Алипатица. Гъелда ккана вацасул рагӀаби, гъесул жиндехун бугеб балагъи цӀорораб бугилан, жий йохизайизе кӀолеб, жиндие хӀажатаб рагӀи вацасдасан гъанже рагӀиларилан; дов жиндие АллагълӀунги аварагӀлӀунги вукӀарав вацасул бакӀалда цогидав цӀоро-гъорорав чи вугин жийгун кӀалъалевиан. ГъелӀул ракӀ хӀинкъун лъугъана.

МухӀамадида бихъана жинда яц божулей гъечӀолъи ва жиндир рикӀкладасан байбихъараб гара-чӀвариялъги гъелӀул хӀал бигъалъизабичӀеблӀи. Гъес хӀукму гъабун яцӀӀулгун рагъараб къагӀидаялъ гара-чӀвари гъабизе. Гъев, вахъун гӀадегун, Алипатиде аскӀовеги ун, гӀодовчӀана.

- Эбел йигоан ригъин-цӀаялӀул бицуней. Дургунги дандбараб жо батиларишца гъеб, Алипат?

- Буго. Дандбана.

- Щибиланха дуца гъелда абулеб?

- Нужеца абураб гъабилаха, - ян абуна Алипатица, вацасе жиндасан рагӀизе бокъараб рагӀи гъеб бугилан ракӀги чӀун.

- Нижеца абураб жо гъабизе мун хӀадурай йикӀин лъикӀ буго. Дурго пикруги букӀине ккеларишца, Алипат, мунлъидал росасе къолей йигей?

- Щиб пикру дир букӀинеб?

- Алипат, - илан абуна МухӀамадица, дагъабго гъаракъги борхизабун, - эбелалъ ва КӀудияв МухӀамадица абуна дие Къумач вокъулилан. Дие гъев вокъулевги ватани, гъесие инеги бокъани, гъеб иш дур буго. Амма дун гъелда божуларо. Щай гурелӀул, дун гӀадав вац гъечӀониги, Къумачги дур вац ккола. Сахай гӀадалалъе вац вокъизе рес гъечӀо. Дуца дида ракӀбацӀӀадго бице, гъелда бараб буго кинабго. Дица КӀудияв МухӀамадида абуна: «Алипатие бокъулеб батичӀони, гъелда хӀал гъабизе гъечӀо. Гъедин букӀине ккола, гъедин букӀинеге буго», - ян.

Дагъаб борхизе халатаб габурги гъабун, магӀил цӀурал бералгун, тӀоцесесеб нухалъ ялагъана Алипат вацасул бадие. «Гъедин букӀине ккола, гъедин букӀинеге буго», - ян такрарлъана Алипатил пикрабалъ. Вацасул гъел къварарал, ритӀухъал рагӀабаз гъей йигъинаюна. Гъеб лахӀзаталда гӀадин

гъайбатго, хӀеренго, гӀакъилавлӀун ва ритӀухъавлӀун гъелда жиндирго вац киданиги вихъичӀо. ГъабсагӀаталъги щакдариялӀул, божи гъечӀолъиялӀул цӀун букӀараб ботӀролъ цӀидасан бакӀ ккуна божилъиялъ, хъулаз, анищаз. Вацас кидаго ва лъица бугониги жий къварид гъайизе тунгутӀиялӀул кидаго Алипатида цадахъ букӀараб бищунго хирияб пикру цӀидасан гъелӀул рекӀелъе лъугъана. Гъанже гъелъие бокъун букӀана хирияв вацасул габуние кӀанцӀизе, гъесда хурхун чӀезе, гъесда анцӀго... нусго нухалъ баизе. Щаялиго гъелда жиндирго мурад тӀубазабизе кӀевчӀо. БогӀолоялдаса гучав инсул лъороб бахчулеб гъитӀинаб лъимер гӀадин, Алипатги, вацасул гӀеаб каранда цвицабун бетӀергун, синкъиялда гӀодизе лъугъана.

- Ди-и-е во-во-къуларо... Эбелалъ... Эбелалъ..., - ан такрар гъабуреб букӀана гъелъ.

Алипатил соролел ругел, жеги швалде швечӀел, бетӀерал гъуждузухъ, лъимадулгӀан хӀеренаб чӀегӀераб расалӀухъ, тӀеренал кверазухъ валагъун, МухӀамадида цебе чӀана кидаялиго кверги ккун, тиризе ячуней йикӀарай гъитӀинай яцӀӀул сурат. Добмехалъ гъелъ вацасдаса щибниги бахчулароан, гъесдаса нечолароан. Гъанжейин абун, кӀудияй гӀун йиго, нечолей йиго. МухӀамадица яцӀӀул чӀегӀераб расалда бигъа гъабун квер бахъана ва гӀорцӀизегӀан гӀодизе тана.

- РихъичӀого гӀезегӀан заманги бугелӀул, дида абизе, гъикъизе бокъараб жо батизе бегъула дур, нечоге, Алипат, - ин абуна МухӀамадица, гъанже гъей тӀуянго жинда божун йикӀинги бихъун. Гъесие бокъун букӀана яцӀӀул ракӀалда бугеб жо лъазе.

- Эбелалъ гӀемер къварид гъаюна дун. Дагъавги мун вачӀине кватӀаравани, гъагӀъилаан йикӀарай.

- Эбел херлӀун йиго нильер, гӀамал къосун йиго. Бугониги дие бокъулареб ригъин гъабизе нильеца теларо. Бугищ дур хиял ккараб бакӀ, Алипат?

Алипатие бокъун букӀана «буго», - ян абизе ва жиндирго рекӀелъ рукъ ккурав васасуй цӀар рехсезе. Амма гъелӀул кӀалдисан жиндие гӀоло цогидаз жаваб къураб гӀадин, ракӀалдаго гъечӀел рагӀаби чвахун ана:

- Къумачие къечӀони, тӀокӀаб жо кӀваричӀо дие. Нужеца абураб гъабила.

- Нижеца абураб гъабилаялӀул магӀна щиб, Алипат? Нижеца абу-абурабги гъабун йикӀине, мун бече гурелӀул, дурго пикру кинаб бугеб? Мун йокъулел, дие рокъулел гӀадамалгойищ дур гъечӀел?

РакӀалда бугеб жо вацасда абизе тӀокӀабги санагӀатаб

заман кинабха буклинеб? Бугониги клал-мацл цлорон хутларабланги, гьелзул клалдисан мухлканаб рагли загьирльичло. Мухламадида бичлчлана яцалда муклурльизе клолеб гьечлолхи.

- Алипат, дуца глайиб гьабуге, дица цлалана Асадулагьил «Магларулай» абураб тлехьалда гьоркьоб батараб, духье хъвараб кагъат. Лъиклаб, ракл унтун хъвараб кагъат буго. Рокьи гьечлони, додин кагъат хъвазе клоларо. Амма ахада бугеб, тлогьол кванцли раклалде швезабулеб, члухлараб гьулбас цлализе кинго клвечло.

Киб буклараб ва кисан босарабали лъачлого, Мухламадида цебе столалде тладе дурусго ункъчлван суклараб кагъатги рехун, пири гладин, цееса паркъун ана Алипат. Мухлканго жемараб гьеб кагътиль буклана солдатасул ретлел ретларав, къалмица хъварал гладал, тлеренал члелерал михъазул ворхатав, гъайбатав глолохъанчиясул сурат. Мухламадида, берклутларабго, лъана колхозалзул комсомол комитеталзул секретарь Шамилил сурат. Гьесул реклелъе клудияб бигъалги лъугъун бачлана. Дагъалищ глолохъанал гладамал мекъи кколел. Цо лъугъинеге лъугъинчлев, лъугъине раклалдаги гьечлев, эбелалъе васги гурев, хъизаналъе росги гурев, росдае чиги гурев глоркылав яцалъе вокъаравани, щиб гьес гьабизе буклараб! Дурц вацас тласа вишулеб гладат букларабани, гьес Шамил тласа вищилаан...

...Мухламад рагъида эбелгун сундулалиго бицуней йигей жиндирго яцалде асклове вильлъана.

- Ма, дурго, сурат, - анги абун, яцалъухъе къуна гьес Шамилил сурат. - Хлалчлахъад, мун мекъи ккун гьечло, Алипат. Дун вохарав вуго.

Лъиклай, сабурай Алипат багларлъана, хинлъана, цлорона, амма жиндирго вацасда цо рагиниги абизе клвечло. Гьелзул, цлваби гладин, кенчлолел ругел безазги, шагъримоцл гладин гвангъун бугеб гьумералъги абулеб буклана: «Дидаса талихл бугей гладан цойги йигодай! Дир гладав вац лъилго вугодай!» - ян.

Тладкъаял.

1. Хабаралзул къокъаб хласил бице.
2. Глахъаллги гьабулел сипатазе къокъаб баян къе, гьезул лъиклалги квешалги рахъазул бице.
3. Алипатилги Мухламадилги гламал-хасияталзул бице.
4. Эбелалзулги, Мухламадилги, Алипатилги гара-члвари гьумералдалъун (роалдалъун) цлале.
5. Хабаралзул аслияб темалъун щиб колебали бице.
6. Гьелда тласан гьитлинабго изложение хъвай.

ДАГЪИСТАНАЛЪУЛ ХАЛКЪАЗУЛ АДАБИЯТАЛДАСА

Анвар Аджиев
(*лъарагълазул шагъур*) (1914 - 1991)

БАХЪАРЧИЯСУЛ КУРКЪБИ

Борхалъуда цӀум буго
Боржанхъулеб гъабугъин.
Гъалагъараб цӀадал ихх
Хъудулеб буго кӀкӀалахъ.
ГӀолохъанав бахъарчи
Чуялде вахун вуго,
Халкъалъе гӀумру кьезе
Къолонив рекӀун вуго.
Кида-къадги хвела цӀум,

Сасина кӀкӀалахъ иххги,
Ина гъелъул хъудиги,
Ва кӀочон хутӀила гъеб
ГъебсагӀат киназдаго.
КигӀан мех бахъаниги,
Халкъалъе гӀоло хварав
ГӀолохъанчи хутӀила
Хириял назмабазуль.

Суалал ва тӀадкъаял.

1. Халкъалъе гӀоло гӀумруги рухӀги кьурал бахъарзал нилъеда кӀочене кколищ?
2. Бахъарчи кинав чи кколевали бице.
3. КӀудияб ВатӀанияб рагъда гӀахъаллъарал Дагъистаналъул бахъарзазул хӀакъалъуль нужедаго лъалеб жо бице.
4. Бахъарчиясул хӀакъалъуль кинал эпитетал ва кицаби нужеда лъалел?

Херлъиги тладе бачлун,
Хъамила гьелъул хлули,
Хлакъаб жо, гъаб гьороца.

Юсун Хаппалаев
(лаказул шагIур) (1916)

ОЦБАЙ

I

ЦIорораб магIу тIун, бакъукъ рецIцIулел
ЦIункIулукIал щайдай гIодулел ругел?
Зобалги меседги маржанул щубиль
Щибаб гIидраялда щайдай кенчIолел?
КIи-кIи рекъон, кини къачIалел ругин
Куркъбузул къокъаби. Унго, лъиедай?
Къоялъ лъарал бакънал къотIулел гьечIин,
Гьелъулги щвантIихалъ щибдай бицунел?
Хъатикъ ракъги хIарун, векъарухъанас
Къолеб бугин салам. Лъиедай бугеб?
ЛъаргIиса мугIрузде, гIиялги рачун,
ГIухъби къокъиналъе гIиллаго щибдай?

ГIишкъу хIалуцуней, хIасрат гьалдолей
ХIурулгIин дандчIивазе щайдай бокъулеб?
Рельедал дандчIиваял халалъулел щай?
Хехго цо унел куц гьебмехалъ сагIтал!
Лъил бухIулеб рекIел ахIи рагIидал,
Ясазул гIанаби багIарлъун унел?

II

ЦIадул хвалчен паркъана,
Гьелда хадуб гъугъана,
Сардил бецIлъи чурана
Чвахун бараб цIадаца.
ЦIадал хIорахъ цIикана
ЦIивабазул цIурал зобал,
-ЦIивабазулищ цIад бараб,
ЦIивабазул цIунин хIорал?!
ЦIивабазул маржаназул
Мохъал руго рикIкIада.
Гъезул цIики цIикIкIана,
ЦIад бан хадуб, роцIиндал.
ЦIураб доб шагъримоцIги,
Маргъал къурда малги чIун,
МугIрул Вацлав тIогъалда
ТIадеги бахун, чIана.
МугIрул сиртазда тIасан,
ТIинкIун унеб хIалалда,
ТIаде балагъараб гьелъ
БецIлъи нахъе лъухъана.
Борхалъуде бахингун,
ЦIивабазе гьеб гьимана,
Пуруц-рукъалде гIунтIун,
Гъезие салам къуна.
Огъ, ихдалил гъаб сордо,
Гъаваялъул бацIцIалъи
Бокъарав чи цIавуцIе
-Щивабазде квер гIунтIила.
Хадуб цIадул цIалги тун,
Щваби руго рортулел,
Харда ккараб щубалда

Щушан кенч1олел руго.
Щиб гъаб гъугъай, гъаб паркъи,
Къаси роц1араб сардиль?
-Гъеб буго г1олохъабаз
Пунхъизабулеб зодой.
Щаг1ил турщаби руго,
Рач1азда ц1аялги гъун,
Щвабзахъе рехун унел,
Рихъун дунял къальулел.

III

Ц1абаг1араб х1елеко
Буго куркъби хъваг1улеб;
Гъелда т1асанги роржун,
Руччаби релъанхъула.
Якъад цее, цинги нус,
Цадахъго шуайго яц,
Цоцазул ц1арги ах1ун,
Ц1адут1асан к1анц1ула.
Аваданаб мадугъал
Малъарула лъадуда:
Вореха ц1адудаса
Ц1уне гурдил квенч1елан.
Дир чорхолъ бугеб унти
Аги гъаб ц1аялгилан,
Абулаго к1одоги
К1анц1ула гъелда т1асан.
«Ц1адул мац1ал гъелегъе,
Гъаваялда мац1 бахъе»,
-Гъелда т1асанги роржун,
Руччаби релъанхъула.

IV

Ц1орорал къоял ана,
Ихаль ханлъи гъабуна;
Оцбай гъабизе жакъа
Жамаг1ат бахъун буго.
Ракъ биччун, гъогъал хурзал
Пурцихъ ралагъун руго.
Гъениб, росуго бахъун,
Байрам буго байбихъун.
Т1оцебесеб рахъ базе,
Бищун х1урмат ц1ик1к1арав,
Ц1ар арав векъарухъан

Вук1ана х1адур гъвлун.
Пурцил г1оркъги ккун унев
Векъарухъан вихъулиц?
Вах1, ле! Цо гъосул рет1ел,
-Т1урун инарищ оцал:
Беразда т1аде щвараб,
Т1агъур буго гъалараб,
Бохдузда ц1акъ чалухал
Чарухъал рет1ун руго.
Расги т1адехун гъабун,
Т1имугъги буго гъасда;
Гъединаб г1адат буго
Г1одосанго батараб.
Гъесул рак1аль бачунеб
Рохалил бакъан буго;
Къоги роц1араб бач1ун,
Байбихъана рахъ базе.
Тамахаб ракъ гъобогъун,
Пуруц ц1ан ана оцаз.
Гъелда хадуб ч1ег1ераб
Ч1ва лъугъана ракъальул.
Рет1инеги квинеге
Кинабго нилъей къолеб
Ракъальул х1урмат гъабун,
Х1алт1ана векъарухъан.
Ахирги нилъ руссунеб
Ракъул адабги гъабун,
Бекъизе хъат ц1ураб хъон
Хъана иргадал щивас.
Хасало г1унараб ракъ,
Их бач1ингун, борч1ана.
Ихдал х1анч1азул бакънакъ
Байбихъана рекъуде.
Дагъабго регъел бугеб,
Гъогъаб ракъ ч1ег1ерлъана.
Гъельги жамаг1аталъе
Жакъа баркала къуна.
Вохун векъарухъанас
Ракъ босана кодобе,
Цинги, бахъухъ г1адинан,
Хъвазабуна к1ут1бузда.
Къер гъабун, т1охазда г1ерт1ал руго лъун,

Лъелги цлун, радалго руго хладурун,
 Рихъизе, ричизе рачларал гладин,
 Руго гъел паркълел бакъуда данде.
 Росдал глйсинлъимал, рокъор члечлого,
 Къватлазде рахъана члиргъи-хъуялда.
 Гъл ралагъун руго рекъуде арал
 Росдалго жамаглат нахъбуссинаяхъ.
 Лълъурдузда багларал байрахъл рухъун,
 Раккана оцалги цадахъ аралги.
 Росулъ хутлараца, дандеги рахъун,
 Рохалил свери лъун, сухлмат гъабуна.
 Гъанже векъарухъан гъоркъов вазавун,
 Гъесде тладелъана тлолго жамаглат.
 Тлоцебе рахъ барав клодо гъавурал
 Клалъаял руклана бакл-баклалдасан.
 Цинги росдал къватлккун къапила ана,
 Аслияв тлингъилав тламуна цеве.
 Тлохаздасан гъесде глертлаз лъим тлуна,
 Лъим гъелчлого, хурзал хутлугегиян.
 Гълараб тларгъида тласанги чвахун,
 Тлингъидасан гъоркъе ракъде бецлцлана.
 Тлор балеб мехалда, хлалухъиналъе
 Хлал хъезеглан гъадин регъл щвагиян.
 Глмерго баклъана биччараб тлимугъ,
 Тлагъурги цалтана, цладаца гладин.
 Живго векъарухъан вохун вуклана,
 Халкъалъул божилъи борхизе щванин.
 Тлохаздасан глертлаз тлолеб бугр лъим,
 Лъиклаб рии бачлун, бачлин щвагиян.
 Байрам тлобитлулеб глататги цлунун,
 Гладамаз ихтилат гъабулеб буго.

Суалал ва тладкъаял.

1. Лаказул цоги кинал хъвадарухъаби нужеда лълел?
2. Нужеца оцбаялъул байрамалда глахъллъи гъабунищ?
Кин гъеб байрам тлобитлараб?
3. Щиб гъеб байрамалда нуже бищунго бокъараб?
4. Халкъалъ гъеб байрам тлобитлиялъул кинаб мурад
бугеб?

5. Халкъалъ жидедаго гъоркъоса кинав чи, тлоцебесеб
рахъ базе, тласа вищулев?

6. Цоги лъагъалида жаниб тлобитлулеб, тлолго халкъалъ
хлурмат гъабулеб байрам къо лъалищ нужеда? Лълел батани,
гълъул хлакълъуя бице.

7. Гъеб байрамалъул хлакълъулъ рокъоб сочинение хъвай.

Ричлчуларел **раглабазе** баянал.

8. *Вацлав* – муглрул тлогълда цлар.

9. *Турицаби* - шагил глсиная хъуби, къвагъизе
гъаваялде рехулел.

ХАЛКЪИЯБ КЕЧ1

Чанги г1асрабазульан,
Г1емер заманазульан,
Нилъехъе боржана гъаб
Гъайбатаб халкъияб кеч1.
Гъелъуль дида бихъула
Хъваг1улеб ц1удул кваркъи,
Гъелъуль дида раг1ула
Г1одиги белъанхъиги.
Г1ат1илъабазда буго
Даим боржун унеб гъеб,
Гъинал раг1азуль буго
Бак1 кколеб гъелъ жиндийго.
Буго гъелъуль г1агарал
Гъал дир муг1рузул къисмат,
Къаникъ церего лъурал
Дир ракъцюзул гъурмал.
Гъалагал чабхъеназул
Хъуди раг1ула коч1олъ,
Хвалчабазда паркьолеб
Бакъ бихъула мухъазуль.
Ихдал гъайбатал т1угъдул
Г1егъала гъелда жанир,
Г1ей гъеч1еб рокъи буго
Бекъун гъелъул бакъназуль.
Къалул къояз гъеб буго
Бергъенлъиялъул гъаракъ,
Къуркъи гъеч1ел васазуль
Бессараб халкъалъул рух1.
Дун г1ажаиблъун вуго
Г1енеккун гъеб кеч1алъухъ,

Пана гъабулеб буго
Гъеб сариналъ дир керен.
Биччан те гъеб звангъезе
Ц1умур г1адин ракъалда,
Ц1умлъун боржаян абе
Нилъер Дагъистаналда.
Кинида аск1ой к1усун
К1удаэбелалъ дие
Ах1ана гъеб гъаругъин,
Гъаракъги сасинабун.
Гъунаргун бах1арчилъи
Чорхолъ бугев вук1ине
Рик1к1ана инсуца гъеб,
Гъадил чагъанаги хъван.
Наслабаз наслабахъе,
Кодоса код обе къун,
Босун щевезе гъабуна
Гъеб нилъер къояздеги.
Абадияб халкъияб
Кеч1 ц1акъ рит1ухъаб буго.
Г1абиг1аталъул г1адаб
Г1адатлъи гъелъул буго.
Халкъ жиндир мурадалде
Бахинч1ого ч1оларо,
Коч1олги гъединабго
Гъайбатаб сапар буго.
Гъелъуль дида бихъула
Хъваг1улеб ц1удул кваркъи;
Гъелъуль дида раг1ула
Маг1уги белъанхъиги.
Буго гъелъуль г1агарал
Гъал дир муг1рузул къисмат.
Къаникъ даим къижарал
Дир ракъцюзул гъурмал.

Суалал в а г1адкъаял.

1. Нужеда халкъиял куч1дул кинал лъалел?
2. Рокъулищ нуже халкъиял куч1дул?
3. Халкъиял куч1дул г1емерисеб мехалъ сундул х1акъалъуль рук1унел?
4. Нужеда лъалел халкъиял куч1дул нужерго рокъор ругезе

рек1ехъе рик1к1е. Ракъор ругезда кинал халкъиял куч1дул
лъалелали гъикъе, ва эркенаб заманалъ гъел рек1ехъе рик1к1еян
гъаре, нужерго тетрадазда хъвай.

УСТАР

(Къокъ гъабураб поэма)

Мут1алиб Митаровас «Устар» абураб поэма хъван буго
табасараназул руччабазул х1акъалъуль. Поэмаялда аслияб
сипат къун буго халичабазул устар Перил. Гъель щибаб халича
гъабула художествияб асарлъун, ургъула ц1ия-ц1иял накъищал,
маг1арулазул къеркъеялъул тарихалъул бицунел суратал.

Берцинлъи гуребги, щибаб халичалъул бук1уна гъваридаб
маг1наги.

Г1адатай маг1арулай Перил гъунар ц1убала, камиллъула, ва
гъей яхъуна машгъурай устарлъун.

...Зах1маталъул къоги ун,
Къокъаб макъу гъабула;
Макъидго г1орц1илалде,
Ц1идасан байбихъула.
Г1иц1го устар Перие
Гъеч1о сардилъги рах1ат:

Рек1ель бугеб мурадал
Макъу щевезе толаро...
.. Устаразул къецазде
Къач1алей йиги Пери,
Гъелъул къасдал т1уразе
Къоял дагълъулел руго.
Диваналде боеизе,
Бессараб жоги гъеч1о.
Жеги гъелда лъаларо
Гъаризесел накъищал;
Гъель т1аса рищун гъеч1о
Т1ад гъарилел суратал.
Сордоялъ гъезул ургъел
Гъалда т1ад боржанхъула.
Бербахилаб халича
Хиял буго гъабизе.
Берцинал халичаби
Херг1ан г1емерал руго;
Гъел такрар гъариялъул
Пайда кинаб бук1инеб?
Киданиги бихъич1еб
Бук1ине ккола сурат,
Лъицаниги бессич1еб
Бук1ине ккола накъищ.
Бер т1аде ц1алеб т1омги
Т1ад бессараб суратги
Судиял х1айранлъулеб
Х1алалъ киндай гъарила?!

...Хіакимчи ГіусманІажі
ГІакълу кьезе вачІана;
Перил халича бихъун,
Берги букІкІун, кІалъана:
- Дуца гъабураб жошиб?!
Гъаб щиб сверухъ хъахІаб чІва?
Сундаса мисал босун,
Бессараб гъаб халича?
Москваялъ ритІаралги
Росабаль рукІаралги
РакІарун хал гъабуні,
ГъечІо гъадинаяб форма.
Гъалъий кьимат кин кьелеб?
-Къе дуца дие жаваб.
Малъизе тарав хІаким
ХІалев куц бихъуларіш!
Жиндаго бичІчІчІлеб жо
Бицине шай жувалев?
Жинца хІарп цІалуларес
ЦІалдезе кин малъулеб?
Махщел-гъунар бугезе
Гъес гІакълу кинан кьолеб?
Перида квеш букІана,
БакІлъана бадирчІваял,
БагІарлъун гъумерги ун,
Гъадинаяб жаваб кьуна:
«Щиб кІудаб кьагІидаялъ
КІал гьикъулев вугев мун?
Кинал халичабазул
Хабар бицунев вугев?
Халкъалъул гІумру гуриш
ГІажаибаб халича!
ГІемер бихъараб сурат,
Сунде цебе рехулеб?
...Йохъ, дица кечІ ахІула,
Дирго бакъанги бачун.
Бихъулиш хъахІаб рагІал,
ХъахІаб рахълъун бихъулеб

-Бахынаб г1иял рехъен
Г1идраялдасан унеб..
Дир бадисан бец1ц1араб
Бац1ц1адаб г1ишкъуялзул
Панч1аб лъаралзул сурат
Босич1о дур бераца.
Бакъуль бессараб «хунча»
Баркаталзул нуг1 ккола,
-Нильее ракъаль къолел
Ниг1матал гъалда руго.
Гъале т1аг1ламаб чедги,
Чагъиралзул шушбиги,
Х1едулкъераб ц1ибилги
Ц1акъго рекъон ккун руго.
Г1агараб т1абиглатги
Т1олго гъелзул ниг1матги
-Нильер т1егъалеб г1умру
Гъелдасан бич1ч1уларич?!
Гъаниб дур мунагъ гъеч1о,
Гъалзул маг1на бич1ч1ич1ев,
Мун х1акимлъун т1амурал
Т1адчаг1азул гурони.
Гъезие ургъел гъеч1о
Гъаб нижер зах1маталзул,
Гъезда нижер махщалил
Маг1наги бич1ч1уларо».
Гъелзул жаваб раг1арал
Разильана, рохана;
Халича берцин бихъун,
Бак1арана халкъ т1аде.
Гъелзул маг1на бич1ч1арал
Москваялдаса гъалбал,
(Гъел ккола жюриалзул
Жавабиял г1адамал)

Глажаибаб берцинльги
Бихун, глорцлулел гьечло.
Берцинаб сураталда,
Глисинльгималаз гладин,
Халичалда квер бахъун,
Калам гьабуна гьадин:
«Гъай йиго цлакъай устар,
Москваялде йитлизе
Тлоклайги мустахликъай
Хлалтлухъан ятиларо».

Гьалдаса хадуб поэмалда бицунеб буго Пери
 Москваялде выставкаылде йитIиялъул, тIоцее
 тахшагьаралде щвеялъ гьелъие гьабураб асаралъул.

Халкxияб магiшатаълул цебетiеяълул
выставкаяълул киналго нуцiби рагъула. Гeмeраб халкъ
бачлуна Дагъистаналълул халичаби рихъизе рараб залалде.
Гладамал хiайран гъарула халичабазул берцинлъиялъ,
батli-батliял къeраз гъарурал накъищаз, рессарухъабазул
махщалица. Рессарухъабазда гъоркъой Пери бищун
лъикiай устар йикiин лъарал гладамаз гъелда гъарула
Дагъистаналълул халичабазул хiакъалълулъ бицеян.

...Пери халичабазул
Хабар бицуней йиго;
Халкъги, сверухъ бакларун,
Сихкъотун гленеккана.
«Щибаб халичаялъул
Хасаб къиса буклуна,
Къваридабгин глатидаб
Гумруялъул бицуней.
Бихъулищ гъаб халича,
-Гьелда цар - Карчарин цар,
Киназдаго лъиклъала
Лъльтурдузул гъал накъищал.
Гъеб накъищ бижиялъул
Бицен буго гъадианаб:
«Гъайбатав цо гюлилав
Гияда вукланила,
Ракъгъезе щвантлхги пун,
Щибго ургъел гъелого.
Гъев хинкъи-къай лъаларев
Къуватав вас вугилан,

Вихъараз г1емер рехсон,
Росабаль раг1анила.
Росуль бишун бечедав
Чиясул яс йик1арай,
Сафарилан ц1ар бугей,
Ц1акъго берцинай г1адан.
Муг1рул г1одоблъиялда
Г1ияхъанасда раг1ун,
Рек1ел ч1ваби риунеб
Рокъул кеч1 ах1анила.
Киданиги бук1инч1еб
Бух1и гъасда лъанила,
Бидуль гъеб бакъан бессун,
Суданила ургъимес.
Анила г1одовег1ан,
Г1ишкъул бакъаналь вачун.
Банила гъасда гъаргъар,
Гъалалхалатги йихъун.
К1иязулго каранда
Рокъул кор боркъанила.
Къеларин вехъасеян
Эмен т1ирун ч1анила.
Ургъелаз рак1бакъван,
Къаси къижун кканила.
Макъиль гъей яханила
Доб борхатаб маг1арде.
Бахъинаб г1иял рехъен
Г1идра кунеб бугила.
Г1ияда бакъуль гъений
Гъай Сафарги йигила.
Гъелда т1аде г1ашикъав

ГИяхъан къуланила;
 КъватIбе швантIих бахъун,
 Бачанила цо бакъан.
 МугIрул гIенекканила,
 ГИял сас къотIанила,
 Сверху роржанхъун хIанчIаз
 ХIасратаб кечI ахIула,
 ХIатта мугIрул тIугъдуца
 БутIрул хъвагIезарула.
 Гъений Сафар йорчIула
 -ГъечIо сверху щибниги.
 Гъеб лахIзат кIоченалде,
 КIутIун тIадеги яхъун,
 Ясалъ халичаялда
 Херхун буго гъеб макъу:
 ГIурчинаб гIидраялда
 ГИшкъу ккарал кIигоял,-
 КIиязулго рокъул кечI-
 КIутIбузда цураб швантIих;
 Щобда тIад хъахIилаб зоб,
 ХъахIаб чIва - гIиял рехъен,
 Рокъул гIаламат - хIанчIи,
 Сверху лъльурдузул накъищ -
 Къуватгин бахIарчилъи;
 БагIар-тIогъилал кунал
 Иугъдузул сипат ккола.
 ТIубачIеб рокъул къиса
 Бессун буго устаралъ.

РичIчIуларел рагIабазе баянал.

Тенси - халичаялда бакъуль гъабураб берцинаб сурат,
 кванил тIутI.

Карчарин цар - лъльурдузул накъищ.

Суалал ва тIадкъай.

1. «Устар» лъил хIакъалъуль хъвараб поэма кколеб?
2. Пери кинай чIужулъун йихъизаюлей йигей?
3. Машгъурай устарлъун яхъиналъе сунца кумек гъабураб?
4. Халичабазул устаразуя къецаalde кин гъей хIадурлъулей йикIарай?
5. ГIусманхIажие Перица кинаб жаваб къураб?
6. Москваялдаса рачIарал гъалбадерил перил халичаялъул

хIакъалъуль кинаб пикру ккараб?

7. Выставкаялъул комиссиялъ Перие кинаб цIар къураб?

8. Поэмаялъул гIуцIиялъул (композициялъул) анализ гъабе.

**ТИЕХЪАЛДА КЪУН РУГЕЛ АВТОР АЗУ Л
АДАБИЯБ ГІУМРУЯЛЪУЛ ХІАКЪАЛЪУЛЪ
КЪОКЪАЛ БАЯНАЛ**

18-19 ГІАСРАБАЗДА АВАР АДАБИЯТ

**Чикласа Мухламад
(1846 - 1926)**

Чикласа Мухламад гъавуна бечелъиялъул, яшав-маглішаталъул, глэдлу-низамалъул, пиша-махщелалъул, глэдатазул за глелмуялъул рахъалъ Дагъистаналдаго машгъураб Басрияб Чиклаб росулъ 1846 соналъ. Мухламадил эмен вуклана мискинабго бетлербахъиялъул чи. Пеме́рисеб мехалъ гъес росдал магъиль глеллъи гъабулаан. Гъединлъидал буклана гъесда глел Нурмухламадилан абулебги. Гъесул васасдаги Глеласул Мухламадилан абулаан. Цогидеаде данде ккун, Мухламадил глелму-лъай босизе циклараб гъунар Мухламадие гларарал руклана рокъл асарал. Гъес члужугладан релъгъинаюла бакъалда, моцлалда, сардил цлваялда, хъахлаб миккиядда. Жиндирго кучлдузулъ клодо гъарула берцинлъиялъул цлар рагларал руччабазул сипатал: Гунияддаса Зайнабил, Дилималдаса Аминатил, Аргъваниса Пазил.

Мухламадие хасиятаблъун буклана магларулай глэдатий, хлакъикъий, цогиязда релъгъинайичлейлъун лъугъинайи. Гъелъие къун буго ихтияр вокъулев тласа вищизе. Берцинлъиялъул сипат-сурат гъабун, хъван буго Мухламадица «Жунгут базаралда йихъарай ясалде» абураб кечл.

Мухламадица тласа йищула берцинай, чергесай, цлодорай, раклбацлцадай ва намус-яхл бугей глолилай. Гъев гъелда клалъала:

... Адаб гъабичлого дуда клалъани,
Дунги цлакъ хлинкъула, хлакъ батилилан.

Дилималдаса Глумаханхлагигун дандчлвала Мухламад. Гъев вуклана бакъбаккул адабият, хасго поэзия лъалев чи. Глумаханица гъесие муглалимлъи-устарлъи гъабула.

Гъелдаса хадур хъвана Мухламадица тарихиял къалул кучлдул: «Гъуниб магларда», «Шамил квезе хиянатлъаразде», «Имам Гъазимухламад члваялде», «Шамил хвеялде», «Ахлугохл бахъиялде» ва гъ. ц.

буклана. Цо-цо глалимзабаз хъвалев буго, гъев Чиклаб мадрасалда ва мажгиталда цебе рагъараб школадда цлалулев вукланилан. Мухламадил лъимерлъиялъул заманалда Чиклаб буклана 8 мажгит, Мадраса, Къуръан-хладис малъулел баклал, школал. Къватлеса цлализе рачларал мутагилзабазул къадарги 40-50 чиясе бахунаан.

Чиклар цлалана Ругъжаса Элдарилав, Бакъайчлеса Чанкла, Хъахлабросулъа Махлмуд.

Мухламадица жиндирго асарал хъввана батли-батлийл темабазда тласан. Гъес къватлиб члвазабула глэдамазда гъоркъоб ращалъи гъечлолъи, какула бечедал чагли, клалъала захлматчаглазул рахъ ккун.

Чиклаб тлибитлараб маглішатлъун буклана глияхъанлъи. Шаглірас хъварал асаразул цояблъун ккола, глухъби какун, мутлагилзаби реццун хъвараб кечл: «Глухъбиги мутлагилзабиги». Гъеб кечл сабаблъун Мухламадидаги глухъбуздаги гъоркъоб дандеккунгутли буклуна.

Росулъ абурай яс сабаблъун чиги члван, «бидулавин» цларги лъун, гъев витлула Салатавиялъул Гуни росулъе.

Халкъалъул рахъги ккун, пачаясе данде вагъулев чи гъес клодо гъавулаан. Гъедин гъарурал руго гъесул чачаназул хъчагъ Залимханиде ва Дилималдаса Сурхайиде кучлдул. Мухламадил творчество халкъалда бухъараб буго. Гъесул асараз жигар бахъула халкъалъул раклал глатлид гъаризе. Гъединаблъун ккола «Нужер салам босун, Расул вачлиндал» абураб кечл. Цогидал шаглірзабазго гладин, Мухламадицаги хъвана жиндирго глумруялъул хлакъалъулъ асарал: «Хвалда цебе», «Хъахлаб расалде».

Мухламад хвана 1926 с. Гъев вукъун вуго Хасавюрт районалъул Эндирай росулъ.

**Инхоса Глалихлагияв
(1846 - 1892)**

Глалихлагиясул творчествоялъ бихъулеб бакл ккола Дагъистаналъул адабияталда жаниб. Гъев ккола гъал машгъурал раглабазул бетлергъан: «Захлмат бихъичлого, рахлат бокъарас бекъичлого лъилье, нилъ гъечлого, хур».

Глалихлагияв гъавуна 1846 соналъ гъанжесеб Гумбет районалъул Гладинхо росулъ Гъазимухламад абулев мискинав векъарухъанасул хъизаналъе.

Анкъго сон барав Глалихлагияв инсуца цлализе къола Казбек районалъул Мякъо росулъ буклараб рухланияб

мактабалде. Гьенив гьев цIалана 12 сональ. Мактаб лъугIун хадув, гьев кIиги сонги башадалъ дибирлъун хIалтIана ГIоротIа росуль. ДагIба-къецалъе гьес ахир лъолаан, халкъги гьесда божулеблъун лъугъана. Гьебмехалъ ГIалихIажияв машгъурлъана кочIохъан хIисабалдаги.

РакIбацIадго дибирлъи гьабулев чи вукIинги лъан, гьев жидехъего тIалаб гьавуна Казбек районалъул Буртунай росдал жамагIаталъ. Гьенив хIалтIана дагъабго заманалъ.

ГIалихIажиясул ритIухълъиги рагIун, гьев жидехъего тIалаб гьавуна Индиралъул (Эндирай росдал) жамагIаталъ.

ГIалихIажияс какулеб букIана гIадамал гукки, гьезухъа мухъ боси, садакъа хIалае ккун, жидеого жо бакIари ва гь. ц.

Гьев хвана 1892 с. Индиралда (Эндирай росуль) ва гьесул хобги гьениб буго.

Гьесул бицун лъикIаб кечIлъун ккола «Чияр зулму бергъарас гьеб халат хIехъеларо». Гьениб абулеб буго:

«БоцIи цIикIкIун, мехтарав вигъинего кIоларо,

Цо макъаналъ чIухIарав чияхъ валагъуларо».

Хъвана гьес лирикиял кучIдулги. Гьезда гьоркъосан цояблъун ккола Индиралда хъвараб «ХъахIаб рас» абураб херлъиялде гьабураб кечIги. Гьель бичIчIизабула херлъизегIан

шивав чи живдир заманалда халкъалъе гIемераб лъикIлъиги гьабун, хъахIаб рас баккиядаса нечолареб куцалда вукIине ккей.

«Нужум гIелму» абураб кочIолъ бицунеб буго цIвабазухъ ралагъун, гьереси бицун, халкъ махсараде кколел жагъилал гIадамазул.

ГIалихIажияс росдал бутIруллъун рукIунел рукIарал бегавулзабазул, чIухIбузул, диванбегзабазул мекъал ишал какун, чанги кучIдул гьарун руго. Гьель бицуна гьесул асаразул пасихIаб, бетIераб сатиряб хасият букIинги.

ГьабсагIатги нильер гIелалъе тарбия къеялъе кIвар бугеб гьакълил «агълуялъул» темаги гьесда кIочон тун гьечIо. ГьединачIу ккола гьесул «Гьекъел - мехтел» абураб кечIги. Жиндирго кучIдузулъ гIалихIажияс хъвалеб буго инсанас бетIербахъи, живго хIалтIун, гьабизе кколин.

Живго гIараб мацI лъалев чи вукIиналъ, жиндирго кочIолъ гIемер хIалтIизарун руго гIараб рагIаби.

Цо чанго асар гурони гьесул къватIибе биччан букIинчIо.

1972 с. басмаялда бахъана нусгоялде гIагарун кечIниги, назмуниги, кици-абиялниги.

Ругъжаса Элдарилав (1847-1882)

Гьунар бугев шагIир Ругъжаса Элдарилас рагъана анцIила ичIабилеб гIасруялъул кIиабилеб башалъиялъул аваразул лирикияб поэзиялъул гъайбатаб тIехъальул тIоцебесеб гьумер. Гьев гьавуна 1847 абилеб сональ Гьуниб районалъул Ругъжаб росуль мискинав векъарухъанасул хъизамалда. Гьесул битIараб цIар ккола МухIамад, амма халкъалда гьоркъов гьев загъирлъана Элдарилав хIисабалда. Гьесул кIияйго яц йикIана росульго машгъурал кочIохъаби. Лъимерлъиялъулаб гIумру ана мажгиталда мутагIиллъиялда.

КучIдул ахIизе ва гьел гьаризе махшелги букIун, гьев загъирлъана халкъалда гьоркъов шагIир хIисабалда.

Бертабалъ, гваязда ва цогидалги рохалил данделъабазда хIурматияв гьоболлъун вукIунаан кочIохъан.

Сугъралъ наиблъун вукIарав Хуршил МухIамадил секретарьлъун хIалтIулаго, шагIирасе рес швана гIумру гьваридго лъазе.

Жиндир творчествоялъулаб хIаракатчилъи тIегъалеб мехалъ, гIумруялдаса ватIалъана Элдарилав. Гьев хвалде вачана бечедазул гьесдехун букIараб рокъукълъиялъ.

Лебалав магIарулас бахчуларо жиндирго кIудияб рокьи. Таваккалалда ахIула рокъул кучIдул, къватIир чIвазарула гьельие квалкал гьабулелщинал. МукIурлъуларев шагIирасе тамихI гьабизе ургъула наиб. Наибасул ясалъухъ рокьи ккарав шагIирасе, хIиллаялъ рокъовеги ахIун, къола загъру. ХIалихъатазда хIал лъазабичIого, жиндие рекIкI гьабулеб букIин лъаниги, бахIарчиги загърудал лълъарги гьекъон, 1882 абилеб сональ Элдарилав хола.

Жиндирго къокъаб гIумруялда жаниб Элдарилас нахъе тана кIудияб махщалида хъварал дагъалго асарал.

Нильер къоязда Элдариласул цIар сверена жиндир асараз Аваристан чIухIизабураб поэзиялъул зодихъ гвангъарал цIвабазул цоялде.

Элдариласул творчествоялда жаниб аслияб бакI ккола рокъул кучIдузул темаялъ. Абизе ккола аваразул лирикияб поэзия Элдариласул цIаргун цадахъ бижун бачIанилан. БецIал гIадатаз чIужугIадан кIвекIулел соназ, гьей гIаданлъун рикIкIунареб заманалъ, Элдарилас жиндирго кочIолъ ахIана гьельул гъайбатлъиялъул, гIакълуялъул, инсанлъиялъул хIакъальулъ. Ратана гьей кIодо гъайизе мустахIикъал рагIаби. ГIадамал ахIана чIужугIаданалъул адаб гьабизе.

БакъайчIиса ЧIанкIа

(1866 - 1909)

БакъайчIиса ЧIанкIа (Тажудин) ккола авар адабияталъул лирика цебетIезабурал шагIирзабазул цояв.

ЧIанкIа гъавуна 1866 с. хундерил тIалъиялъул БакъайчIиб росуль мискинав векъарухъанасул хъизаналъе. ГъитIинго эменги хун, эбелалъ гъав гIараб гIелму цIализе батIи-батIиял росабалъе витIана. ЦIалана БуцIраса МухIамадида,

ГIашилтIаса КъурбангIалида, МестIерухъа НурмухIамадида, математик ЧIикIаса ХIамзахIажиясда цева. ЧIанкIаца гIараб мацIалда лъазарун руго грамматика, лексика, логика, математика ва диниял гIелмаби.

ЧIанкIаца тIадчIун лъазабун буго рахъдал мацIалъул адабият, лъазарун руго кIалзул гъунаразул пасихIал асарал.

ЧIанкIал збел Хъатунги яц Хажаги Хунзахъ тIалъиялдаго цIар рагIарал магIихъаби рукIун руго. Гъель бицуна ЧIанкIа гъунар тIокIав шагIир вахъиналъе къучIлъун щиб букIарабали.

Тухум-къибил башад гъечIолъиялдакъун, боцIи-рикъзи гъечIолъиялдакъун, йокъулей швечIого чIезе гъев разияв вукIинчIо. Жиндирго асаразулъ гъес бихъизабуна ригъин рокъул къучIалда гъабизе кколеб букIин. Рокъиялде данде чIарал басриял, турарал гIадатал щущахъ риххизаруна.

Бода къили лъураб къибил къулана,
Къадар гъечIев дуда кIалъанин абун.
Къоязда нур барай дун басралъана,
Росу лъаларев духъ балагъунилан.

ТIоцеве ХъахIабросульа МахIмуд вукIана ЧIанкIал кучIдул ахIулев чи. КватIичIого МахIмудица жинцаго гъарула пасихIал рокъул кучIдул.

ЧIанкIаца хъвана пасихIал магIаби: «Сайгидул БатIалиде», «Инквачилав хвеялде», «КъурбангIалиде». Гъесда лъикI лъалеб букIун буго гIараб адабиятги.

ГIемер руго гъесул асаразда гъоркъор лирикал кучIдулги: «ТIалхIатиде», «РекIел гъудуласде», «Гулишатиде», «ГъаракIуниса ГIайшат» ва гъ. ц.

ГIагарлъиялда жаниб жиндIе захIмалъараб ишги ккун, гъижра гъабун, Турциялде ун вуго 1906 с.

1909 с. ХIижазалде сапаралъ унаго, «Вадифатимат» абулеб бакIалда хун вуго 43 сон барав чи.

ЧIанкIал кIудияб гъунар букIана лирикал кучIдул гIенеккаразда ва цIалулезда рекIелъе рортуледухъ хъвазе.

ХъахIабросульа МахIмуд (1873-1919)

Нижеда дур гIадаб рехун,
ХIалуцун речIхIулеб чIорго бихъичIо.
ГIинда кIутIилалде рекIелъ росулел
Дур гIадад асараз росаби цIечIо.

ЦI. ХIамзат

АнцIила ичIабилеб гIасруялъул кIиабилеб башалъиялда мугIрузда парпадана МахIмудил рокъул байрахъ. Гъавуна МахIмуд Унсоколо районял ХъахIабросуль мискинчи Анасил МухIамадил хъизаналда. ГъитIинаб мехалъ гъев цIалана динияб школалда, дагъаб заманалъ хIалтIана дибирлъун. Эркенлъи бокъулев МахIмудица дибирлъи рехун тана. Гъев гIемер хъвадулаан магIарул росабалъе, швана Грузиялде, Азербайджаналде. МахIмудие йокъана аскIоб бугеб Бекъиль росульа Муи, гъель рижизаруна МахIмудил хIасратал кучIдул. Дуниялалъулго тIоцесесеб рагъде байбихъараб мехалъ, рекIаразул полкгун цадахъ МахIмудги фронталде ана. Гъесда лъана солдатазул гIумруялъул къогIли.

Полкалдаса Дагъистаналде вуссаралдаса Мах1мудица Мах1ач Дахадаевасул т1адкъаял т1уразарулел рук1ун руго. Мах1муд ч1вана 1919 соналъ Игъалиса Магъдил Мух1амад абулев чияс. Мах1мудил заманалъ Дагъистаналда г1емер рук1ана пасих1ал ва гъунар т1ок1ал раг1ул устарзаби. Гъесда цадахъ авар адабият г1уц1улел рук1ана махщел бугел, жидерго гъаракъ бугел анц1-анц1 коч1охъаби. Амма хъах1лъи рехулелъул ц1ваби т1аг1унел г1адин, Мах1мудил 1аралъ ва асараз гъезде раг1ад рехана. Дагъистаналъул адабияталде гъев вач1ана миллияб поэтикайб культура цебет1еялъе халатаб заманалъе нух бихъизабурав, ц1акъ гъунар т1ок1ав поэт-лирик г1адин. Амма г1ажаибаб хиси ккола Мах1мудил рокъулъ, гъев унго-унгояб къалде ккараб мехалъ. 1914-1918 сонал живго шаг1ирасеги гъесул творчествоялъеги бищунго кГудияб х1албихъильун ч1ола. Мах1муд уна гъужумазде, бах1арчияб кучалда вагъула, зах1матго лъукъула. Хвалде рехараб ругъун щварав шаг1ирас хъвала бищунго т1адег1анал ва г1ажаибал асарал. «Мариям», «Эбел ва яс», «Почтовой кагътиде керенги чучун».

Фронталда хъвараб т1оцебесеб асаралда «Почтовой кагътиде керенги чучун» Мах1мудица къасд гъабула г1адамазул цоцаздехун бугеб рокъи бищунго гучаб, къуватаб бугилан абураб бербалагъи загъир гъабизе.

Гъединаб къасд нилъеда бихъула гъал мухъазулъ:

Х1асрат ц1ик1к1арасе ц1ар шоллебани,
Ц1ер г1адин дуниял дир бук1инаан,
Ц1ик1к1ун хиял лъурав, хан лълъуневани,
Халкъалъул ихтияр дихъе щвелаан.

Шаг1ирас, щибго щаклъи хут1иларедухъ, бихъизабуна армиялъул г1адлу жинда рихун бугеб куц:

Чияр раг1абазухъ хал гъабич1еб черх,

Час ккунги г1оларо, г1айибги ч1вала.

Г1алхул чанил буго черхалъул г1амал,

Чияца рухъада бухъун хъихъараб.

Йохъ, г1адлу гуро гъеб, унго-унгояб балагъин бук1араб! Пачаясул армиялъул солдатасул, хасго маг1арул солдатасул, х1акъикъияб х1алалъ инсанасул т1адег1анал хъулазе ц1акъго дагъаб гурони бак1 толаро. Жиндиего бокъун армиялде арав маг1арул векъарухъанасул беразда себе рагъула маг1на гъеч1ел ругъун гъариялги ва т1илил г1адлугун казармаялъул г1умруялъул сурукъаб суратги. Шаг1ирасул рак1 бекизабун буго т1адег1анал чиназ солдатаздехун бихъизабу леб ч1ух1иялъги г1амал к1одолъиялъги:

Исбирнаги ах1ун, ч1араб мехалда,
Аставитин абун, тезе гъабула;
Астановисилан, равняйисилан,
Бицунго пайда щиб, щиб-щиб жо буго.
Цо абураб раг1уй атказ гъабунни,
Анц1го туманк1 бала такъсиралъеян;
Къват1иве чи ани, изну гъеч1ого,
Подшашкаян абун, амру гъабула.

Гъелъул х1акъалъулъ буго «Мариям» коч1олъги:

Ч1алг1ун кьили буго, кьог1лъун чу буго,
Чорхол рух1 ун буго, ах1уд мунилан;
Рихун туманк1 буго, тун ярагъ буго,
Тана берзул нуралъ, лъик1го вук1аян.

Фронталде ккедал шаг1ирасда бич1ч1ула жиндирго хиялаздаги халкъазул рагъалдаги гьоркъоб бугеб к1удияб манзилги бат1алъиги. Рокъи ва рагъ - гъеле гъединачал суалазул к1иги рахъги босун, гъезул цояб т1аса бициялде, цогидалде инкар гъабиялде вач1уна Мах1муд:

Рагъул хабарали, хирадай гъудул,
Ххамида терекг1ан г1емер бугоан,
Рокъи гьоркъоб гъеч1еб къалул хабаралъ
Къоларо дие кеп, кин бицаниги.

Инхелоса Къурбан
(1870 - 1935)

Инхелоса Г1алиханил Къурбан гъавуна 1870 с. гъанжесеб Болъихъ районлъуи Инхело росулъ. Къурбанил эмен Г1алихан вук1ана мискинав чи. Гъасул Къурбан гурони т1ок1аб лъимерги бук1ун гъеч1о.

Инсуца Къурбан кьола дибирзабазухъе г1араб ц1ализе. Гъесда г1араб хехго лъана. К1вар къун, лъазаруна дунялалъул географиял рахъал.

Дунялалда т1ад лъугъунел ишазулги халкъалда гьоркъор кколел лъугъа-бахъиназулги гъес ц1акъ хал гъабулаан.

Къурбанида лъик1 лъалаан бак1азул ц1арал, росабазул тарих, г1адамазда гьоркъор ккарал лъугъа-бахъинал. Гъесие бокъулаан ихтилат-кеп, годек1аниса, бертабалъа камулароан. Халкъалда цадахъ вук1иналъ лъалаан халкъалъул кицаби, бицанк1аби, маргъаби.

Гъесул куч1дул т1алаб гъарун, жидеого куч1дул гъаризеги Къурбанихъе рач1унаан сверухъ ругел росабазул г1адамал. Гъедин лъик1аб кеч1ги т1алаб гъабун, вач1ун вуго ц1ар раг1арав коч1охъан Игъалиса Г1арашил Г1умар. Г1умарил гъариги гъес т1убазабун буго.

Къурбание йокъун йик1ана жиндирго росулъа бечедав чиясул яс. Амма киг1ан гъел цоцазе рокъун рук1аниги, гъезул мурад т1убач1о. Гъей къуна бечедав чиясул васасе, Къурбаница ч1ужу ячине хиял гъабич1о,

Шаг1ирас жиндирго куч1дузулъ ч1ужуг1адан т1адег1анаб даражаялде яхинаюла, гъелъие гъарурал сипат-суратил рук1уна т1абиг1аталдаса росарал.

Росдал г1адамазул тухумалда ккараб лъугъа-бахъиналъул ц1ехани, киди лъугъараб бугониги, Къурбаница бит1уи бицунаан.

Жиндаго цо х1икматаб жо бихъани ялъуни раг1ани, гъебсаг1ат рик1к1унаан гъелде гъабураб кеч1. Къурбанил асаразуль руго халкъалъул социалияб рахъ бихъизабулел бак1алги.

Къурбан хвана 1935 соналъ.

ДАГЪИСТАНАЛЪУЛ ХАЛКЪАЗУЛ АДАБИЯТАЛДАСА

Къалухъа Мирза
(1696- 1742)

Къалухъа Мирза, гъавуна 1696 сональ Гъоркъияб Табасаравалда. ШагӀирасул росу гъорлъе кколеб жамагӀаталъул жаниблъиялда Къалухъилан абула.

Мирза халкъалда гъоркъов машгъурлъун вуго рагӀул устар хӀисабалдаги рагъул цевехъан хӀисабалдаги Къалухъияв абураб цӀаралда гъоркъ. ШагӀир гъавураб сон мухӀканго лъалеб гъечӀо. ТӀадехун къураб сонги бицанихъе чӀезабураб гӀага-шагараб буго: амма мухӀаканаб буго хвараб сон.

Къалухъа Мирза вукӀун вуго 1735 сональ Надир-шагъасда данде рахъарал табасараназул рагъухъабазул цевехъан. Жинцаго бетӀерлъи гъабураб табасараназул рагъухъабазул къокъаги бачун, 1742 сональ гъев вачӀун вуго Иандаллъиялде къажаралгун вагъизе. Гъеле гъениб дагъистанииз Надир-шагъасул армия шуцахъ биххизабун буго.

Амма дагъистаниязеги гъоб рагъуль кӀудиял камиял ккун руго. Хвалил ругъун лъурав бодул цевехъан Мирза рокъове тӀад вуссунелъул хун вуго 1742 сональ.

Жиндирго асаразуль шагӀирас Дагъистаналъул халкъ ахӀулеб буго тушманасдаса ВатӀан цӀунизе, намус-яхӀ кӀудиял бахӀарзаллъун рукӀине. Гъединго Къалухъа Мирзаца къватӀир чӀвазарулел руго хъантӀарал, гурхӀел-рахӀму гъечӀел ханзаби ва бегзаби, узденал росабазул ракъал кквезе гъез гъарулел къасдал.

Йирчи Гъзахъ
(1830 - 1879)

Талих1 гъч1еб ва къокъаб бук1ана лъараг1азул шаг1ир Йирчи Гъзахъил г1умру. Бит1ун г1умруялъул завалалде вахараб мехаль шамхаласул чукъбуз ч1вана гъев. Йирчи Гъзахъ гъавуна 1830 с. Темир-Хан-Шура шагъаралда аск1об бук1араб Муслимаул (гъанже Атланаул) росуль. Гъесул эмен Татархан вук1ана мискинав чи. Коч1ое гъунарги бук1ун, халкъаль гъесул ц1аралде т1аде жубана Йирчи (лъараг1 мац1алда «коч1охъан») абураб раг1и.

Гъит1инго инсуца гъев росдал дибирасухъе Къуръан малъизе къола. Дагъабго ц1ализе-хъвазе лъарабго, ц1Дали рехун тола. Роц1араб гъаракъги бук1ун, ругъунлъана, хъмузги хъван, кеч1 ах1изе. Вертабалъе хъвадун, г1олохъабазе нек1сиял куч1дул ах1улаан. Гъзахъил коч1ое бугеб гъунарги бихъун, шамхалас гъев жиндирго к1алг1абахъе коч1охъанлъун вачуна.

Жиндирго гъудул Атабае шамхаласул гъараваш хъамизе кумек гъабунин абун, Гъзахъ 1867 с. Сибиралде вит1ула. Лъабго сонги Сибиралда бан, т1ад вуссуна 1871 с.

Шамхал хун вук1аниги, гъесул васас Гъзахъие г1агараб росулье т1ад вуссине ихтияр къоларо. Гъес г1умру гъабулеб бук1ана Батаюрт росуль. Гъенибги гъесие рах1ат теч1о. Сардилъ балъго къват1ивеги ах1ун, шамхаласул чукъбуз ч1вана 1879 с.

Гъесул тушбабазул ц1ар нильеда к1очон таниги, Йирчи Гъзахъил гъунарги ц1арги къоялдаса къоялде кенч1олеб буго.

Гъзахъил цо т1ел куч1дузул шамхаласул к1алг1абахъ хъварал руго.

«Оцал рац1улесул кеч1» абураб асаралъуль бихъизабулеб буго бечедазе хайиралъе х1алт1улел г1адамазул г1умру. «Бихъинчи кинав вук1ине кколев» абураб коч1олъ тасдикъ гъабулеб буго инсанасул рит1ухълъи, къураб раг1уе хилиплъунгут1и.

«Икъбал» абураб коч1олъ бихъизабула гъоб заманалъул ихтияр гъеч1еб инжитаб г1умруялъул.

Сибиралда хъвана гъес «Дие туснахъ - лъабго сон» абураб кеч1. Гъелда руго рек1ел къасдал, анищал, жиндирго бук1араб зах1матаб г1умру, Ват1аналдасаги г1агарлъиялдасаги рик1к1ад вук1ин.

Ятим Эмин
(1838 - 1886)

Лезгиязул поэзиялъул классик Ятим Эмин гъавуна 1839 сональ гъанжесиб Сулейман-Стальский районалъул Ялцух росуль. Гъесул эмен вук1ана хъвазе-ц1ализе лъалев чи. Гъес жиндирго васасеги къуна динияб лъай. Гъит1инго бесдал хут1ун вук1индал, гъесда Ятим Эминилан абулаан (Бесдал Эмин).

Мадрасалда ц1алулаго куч1дул гъаризе байбихъаниги, Эминил махщел камиллъана гъесул г1умруялъул ахирал соназда, гъев зах1матго унтараб мехаль. Йокъулелъул х1акъалъуль куч1дуздасан байбихъун, гъес хъвана жиндир заманалъул г1умруялъул г1унгут1аби къват1ир ч1вазарулел сатирикал куч1дул. Поэтас наг1ана къола ришват чаг1азе, рах1му гъеч1ел г1адамазе, мац1ихъабазе. Жиндир заманалъул г1умруялъул дандекунгут1иязе г1иллаги батуларого, г1агараб халкъаль ч1амулеб г1акъубаялъ рах1ат хвезабурав поэтасда цо-цо мехаль дуниял ч1алг1унаан. Гъединал къояз гъес гъарулаан пашманлъиялъул ва щидал ц1урал куч1дул. Лезгиязда жаниб Эминил лирика, гъев ч1аго вук1аго, т1ибит1ун бук1ана.

Г1адамазда рек1ехъе лъай гурелги, гъел хъванги рук1ана.

Жив хвараб мехаль, жинцаго г1адин, г1азабалъул лълъар гъекъарал, мискинлъиялъ к1векларал г1адамал жив ахирисиб сапараль т1овит1изе рац1айилан васиятги нахъе тун, Эмин хвана 1886 сональ.

Мунги АхIмaд
(1843 - 1915)

Мунги АхIмaд гъавуна 1843 с. Кубани росулъ меседил устарасул хъизаналда. Живго АхIмaдги вукIана лъикIав меседил устар. Даран-базаралъ гъев щвана Россиялде, Франциялде. Мунги АхIмaд вукIана пасихIаб каламалъул шагIир. Гъесул пасихIлъиялъе кIудияб къимат къуна даргиязул шагIир Батирайица.

АпарагIъуда хIалтIулаго, чияр ракъалда свердулаго, гъесда гIемераб гIакъуба-къварилъи бихъула, гIемераб жо лъала, бичIчIула гIумру. Киве щваниги, гъесда батулари гIумруялъул ритIухълъи. АхIмадица гъеб кинабго жиндирго кучIдузулъ ахIула. ТIоцебе гъес жиндирго кочIолъ ахIана апарагIъуда хIалтIулел рукIарал меседил устарзабазул захIмат.

ШагIирас гъединго хъвала сатириял асаралги.

АхIмaд хвана **1915** соналъ.

1917-1946 СОHAЗДА АВАР АДАБИЯТ

Щадаса ХХамзат
(1877 - 1951)

Аваразул советияб литератураляе къучI лъурав Дагъистаналъул халкъияв поэт ЦIадаса ХIамзат гъавуна 1877 соналъ Хунзахъ районалъул ЦIада росулъ мискинав векъарухъанасул хъизамалъе. ХIамзатица микъго сон бараб мехалъго, хун вуго гъесул эмен. Эбелги хун йиги, эмен хун лъагIилалдего. ГъитIинго бичIчIана гъесда гIумруялъул къимат. Гъебмехалъ букIараб гIадаталда рекъон, анкъго сон баралдаса нахъе, батIи-батIиял дибирзабазухъе ун, гъес байбихъун буго гIараб цIализе. Ама цониги дибирасда аскIов гIемер халат цIализе щун гъечIо: дибирзабазул хъантIиялъул, гъезул хIилла-макруялъул кучIдул хъваралго нахъе гъолев вукIун вуго. Гъелдаса хадуб ХIамзатица, рахъ-рахъалде хIалтIизе ун, бетIербахъи байбихъана.

ГIадатияб халкъалъ ХIамзатил хIурмат гъабулеб букIана, щай гурелъул гъев вукIана ритIухълъи бокъулев, жал къварид гъаруразул рахъ ккурав чи. Жиндирго бегIераб каламги гъес буссинабуна бечедазде данде.

ГъитIинго байбихъана ХIамзатица жиндирго гIужилаб ва бегIераб каламалдалъун халкъалъул пикру жиндехун-го буссинабизе. 1891 с. хъвана «ГIалибегил гъой», 1893 с. «Ашбазалде гъабураб», 1895 с. «ГIисинил гъвел кечI».

Гъел асараздасан бихъулеб буго ХIамзатил бегIераб рагIиялъул сатира, халкъалъул гIумруялда хадуб халккъвей, гъоб заманалъул обществоялъул гIадлу-низамалъул гIунгутIаби, гIадатаб ва бечедаб мацI.

1912 с. ХIамзатица хъвана «АхIуд рахъин» абураб кечI. Гъениб гъоб заманалда магIарул росабалъ кколел рукIарал бидулал тунка-гIусиязул бицуна, къватIиб чIвазабула пачаясулаб судалъул ритIухълъи гъечIолъи:

Ролъул хур кванарал ганщал жалго тун,

Гугъун бачал руго, рачун жанир гъун.

1915 с. хъвараб «Дибирги гIанхвараги» абураб кочIолъ ХIамзатица кIалалъ хур бекъулев дибирги чияца бекъараб хур кваналев гIанхвараги бетIербахъиялда тIасан цоцалъ къацандизе тIамулел руго:

Дибирас гIанхриде абулеб буго:

Рузманалде бачIун, хабар бицинчIеб,

ХутIмаялде бахъун, вагIза гъабичIеб.

Гланхрица дибирасе жаваб кьолеб буго, жибги мунго гладаб квана-гьекьолеб рух1чагольи бугилан, т1илгун гьардухьищха жибги бахъинебан. Нилъее баянлъула дибирас ва гьесда рельгъараз чияр гъийин кванай - гьеб такъсирчилъи бук1ин. Гьедиनाव вук1ана Х1амзат Октябралъул революциялде щвезег1ан.

К1удияб Октябралъул революция бергъун хадуб, Х1амзатил творчествоялъул нух г1ат1илъана ва щвана идеялъулаб камиллъиги. Совет властлъе г1оло гъабулеб къркьеялъулъ Х1амзат вук1унаан цебесеб кьерда.

Гьесул бергъараб гъунар бихъарав революционер Мух1амамирза Хизроевас, маг1арулазул Чеховилан ц1арги лъун, 1921 с. Темир-Хан-Шура шагъаралда маг1арул мац1алда бахъулеб бук1араб газеталда х1алт1изе ах1ана. Гьенир хъвана Х1амзатица «Маг1арул мискинзабазде!», «Советазде щал рищизе кколел?» абурал куч1дул. Гьенир поэтас мискинзаби ах1улел руго Совет х1куматалъул рахъ кквейлде, халкъалъе г1акълу кьолеб буго: «халкъалъухъ г1инт1амулев, г1арзазде валагъулев, г1адилаб бет1ер щвезе т1алаб гъабе» — ян. Газеталъул гъурмаздасан чанги сатириял ч1орал рехана гьес хиянатчаг1азде, ц1огъазде, жуликазде, басриял г1адатазде. Х1амзатица г1адамал кант1изаруна г1ужилаб махсараялдалъун, кепал харбаздалъун.

1934 с. къват1ибе биччана жинда жанибги к1икъоялда анц1ог1ан кеч1 бугеб т1ехъ. Гьеб халкъалъе ц1акъ бокъана. Шаг1ирас жиндирго куч1дул рельгъинарун руго чороклъи лъухъулеб жулалда.

Х1амзатил творчество бухъараб бук1ана халкъалда. Жиндирго избирателазда цебе гъабураб цо к1алъаялда Х1амзатица абун буго: «Коч1охъанлъун лъица дун вахъинавурав? Халкъалъ гъавуна. Дцр библиотека бук1ана халкъ. Халкъалъухъа босана, халкъалъухъе кьуна», - ян.

Х1амзат ккола поэмаялъул, харбазул ва г1емерал лирикал куч1дузул автор. Гьесул пьесабаздасан байбихъана аваразул театралъул маг1арулазул г1умру бихъизабизе.

Юудияб Ват1анияб рагъул соназда Х1амзатица жиндирго бег1ераб къалам буссиначула тушманасде дандеч1араб ярагъалде. Гьес тылалда ругел ах1ана фронталъе кумек гъабизе, фронталда ругел ах1ана тушман щущахъ виххизавулел къабиял щвезаризе. Рагъ байбихъарабго, гьес ах1и бана бихъинал-ц1уязде, бах1арал-херазде:

Рахъа дида хадур, харабазул т1ел,
Хиянатаб квералъ каву рагъанин!
Цадахъ ярагъ бухъе, бихъинал-ц1уял,
Ц1огъохъе гъужумал жанир реханин.

Щулияб бухъен бук1ана Х1амзатил фронталде арал рагъухъабазулгунги. Ват1аналъул рагъул заманалъул х1акъалъулъ хъвана г1емерал куч1дул: «Вас унелъул эбелалъ абурал раг1аби», «Яцалъ ах1араб кеч1», «Ват1аналъе г1оло», «Москваялъе г1оло», «Вокъулев фронталде индал», «Фронталдаса йокъулелде» ва гъ. ц.

Гьел куч1дузул загъир гъабулеб буго советиял г1адамазул Ват1аналде бугеб ц1адулаб рокъи ва гьеб ц1унизе бугеб шулияб таваккалги.

Г1умруялъул ахириял соназда гьесул творчество бахана т1адег1анаб даражаялде. Ц1адаса Х1амзат ккола аваразул адабияталда жаниб т1оцебе жинца басняби хъварав чилъун. Гьес хъвана «Пилги ц1унц1раги», «Маймалакги ц1улал устарги» ва гъ. ц. басняби.

Г1емерал соназ хал гъабуна Х1амзатица социалистияб г1уц1иялда рекъарухъабазул г1умруялъул. Гьелъул х1асилалда, к1иги соналъ т1адги ч1ун, Ц1адаса Х1амзатица хъвана «Вехъасул кьиса» абурал поэма. Гьениб бихъизабугеб буго Октябралъул революциялдаса хадуб маг1арул векъарухъанасул г1умру. Гьеб поэмаялъухъ ва куч1дузул сборникалъухъ гъасие кьуна Пачалихъияб премия.

Ц1адаса Х1амзатил г1емерал куч1дул руго русинарун Дагъистаналъул мац1азде гурелги, СССРалъул халкъазул бат1и-бат1иял мац1аздеги.

Гьев вук1ана СССРалъул Верховный Советалъул ва ДАССРалъул Верховный Советалъул депутат. Ват1аналъ гьесул каранда рана к1иги Ленинил орден, Зах1магалъулаб Баг1араб Байрахъ орден ва г1емерал медалал. Нилъер республикалда т1оцересезда гьоркъов гьев мустах1иклъбана Дагъистаналъул халкъияв шаг1ир абурал х1урматияб ц1аралъе.

Ц1адаса Х1амзат хвана 1951 соналъул 11 июналда, Дагъистаналъул тахшагъаралда, гьев вукъана бульваралда, лъун буго машгъурав шаг1ир рак1алде щвейлъе берцинаб памятник. Аза-азар г1адамаз, гьесул бергъараб гъунаралъул ва ц1адулаб х1аракатчилъиялъул х1урмат гъабун, бет1ер кьулула гьелда цебе.

Мух1амад Хуршилов
(1905 - 1958)

Аваразул прозаялъе кьуч1 лъурав Хуршилов Мух1амад гъавуна Гъуниб районялхул Сугъралъ росулъ 1905 сональ. Гьит1инаб мехалдаса нахъего ц1алана гъев Темир-Хан-Шура шагъаралда (гъанжесиб Буйнакск). Т1оцеве гъев ц1алула ремесленниаб училищиялда, хадуб реалиаб училищиялдаги.

Совет власть Дагъистаналда г1уц1араб к1оаялдаса байбихъун, гъес Советиял ишазулъ ц1ик1к1араб г1ахъаллъи гъабуна. 1926 сональ гъев колхозал г1уц1иялхул т1оцересел х1аракатчаг1азе Москваялда рагъарал Росдал маг1ишатахул кооперациялхул т1адег1анал курсазда ц1алана. Гъесул ц1али лъуг1арал 30 абилел сонал рук1ана Дагъистаналда колхозал г1уц1улеб заман. Гъеб ишалъулъ Мух1амадица ц1ик1к1араб г1ахъаллъи гъабуна. 1941 сональ байбихъана Ват1анияб рагъде, амма Мух1амадие рес щвеч1о унтиялъ рагъулъ г1ахъаллъи гъабизе. 1942 сональ гъев т1уванго унтун бусаде ккола.

Буйнакск районалда колхозал г1уц1улаго, Хуршилов Мух1амад щола г1емерал росабалъе, ва гъель вук1инисев хъвадарухъанасе рес к1ола маг1арул халкъалхул г1умру, рук1а-рахъин, г1амал-г1аби-г1ат лъазабизе. Доб заманалхул классияб къркьейалхул зах1матал рахъаз гъев т1амула къалам кодобе босизе. Гъельул х1асилалда бижайа гъесул бишунго ц1ик1к1араб ва цвалде щвараб к1удияб асар - «Сулахъалъ нуг1лъи гъабула» абураб роман.

Мух1амад нийдесда ват1алъана 1958 сональ. Хуршилов Мух1амадица хъварал асаразде гъоркьоре уна роман «Сулахъалъ нуг1лъи гъабула», эпосияб хабар «Г1андалал», пьесаби «Гъоркълъалие кьурав», «Къварарал к1оаял» ва гъ.ц.

Мух1амад Шамхалов
(1916 - 1995)

Мух1амад Шамхалов гъавуна рик1к1адаб Ц1умада районялхул Лъондодаросулъ 1916 сональ мискинав векъарухъанасул хъизамалъе. Гъев ц1алана ва куцана школа-интернаталда. Гъит1инго бесдаллъун хут1арав Мух1амадилъ лъик1ал хасиятал шулалгъиялъе квербакъи гъабуна к1удияб эбелалъ, гъель гъесда малъана рак1бац1цадавлъун, рит1ухълъи бокъулевлъун вук1ине.

Мух1амад х1алт1ана почтафонлъунги, учительлъунги, гъесие ц1акъ бокъулаан «Маг1арул большевик» газеталда рахъулел Ц1адаса Х1амзатилги, Р. Динмухаммадовасулги, З. Х1ажиевасулги асарал ц1ализе. Жиндицагоги хъвапсаан г1емерал макъалаби, очеркал, куч1дул. Цо нухалъ Мух1амадица, росдал х1аким какун, макъала хъван бук1ана, гъеб сабаблъун гъоркьч1елги гъабун, рец1ел босизе дагъаб хут1ана.

Макъалаби хъвазе бугеб гъунарги х1исабалде босун, Шамхалов республикалхул «Маг1арул большевик» газеталде х1алт1изе восула. Гъесул вахъуна машгъурав журналист ва хъвадарухъан. Чанго сональ гъес бет1ерлъи гъабула «Баг1араб байрахъ» газеталхул коллективалъе ва гъединго Дагъистаналхул Журналистазул союзалъе. Лъик1аб х1алт1и гъабуралхухъ гъесие щвана чанго шапакъат, медалал ва орденал, Дагъистаналхул культуралялхул мустах1икъав х1алт1ухъан абураб ц1арги.

Бишунго к1удияб жигарчилъи Мух1амадица бихъизабуна аваразул прозаялхулал асарал г1уц1иялхулъ, литератураб мац1 цебет1езабиялхулъ. Гъес басмаялда бахъана къисабаздасан ва харбаздасан г1уц1араб чанго т1ехъ: «Г1умруялхул дарсал» (1962), «Дир эмен» (1964), «Салтанат» (1968), «Ц1удул вас» (1982), «К1к1алахъ бахъараб къагъи» (1985). 1971 сональ Москвалда г1урус мац1алде буссинеге гъабун, басмаялда бахъана «Къисаби ва харбал» абураб т1ехъ.

Мух1амад хвана 1995 сональ.

ДАГЪИСТАНАЛХУЛ ХАЛКЪАЗУЛ АДАБИЯТАЛДАСА

Анвар Аджиев
(1941 - 1991)

Аджиев Анвар ккола лъараглазул шагӀир ва переводчик. Гъев гъавуна 1914 абилеб сональ Хасавюрт районалъул Костек росуль. ЦӀалана гӀолилазул школалда, гъелдаса хадув хӀалтӀана батӀи-батӀиял газетазда, Дагъобкомалъул аппараталда, радиокомитеталъул председательлъун, «Гъудулгъи» альманахалъул бетӀерав редактор лъун. Гъев вукӀана СССРалъул Хъвадарухъабазул союзалъул член. 1934 сональ Дагъиздаталъ къватӀибе биччана Аджиевасул тӀоцебесеб тӀехъ «ЦӀилъи».

КӀудияб ВатӀанияб рагъул заманалда къватӀибе биччана поэтасул цо чанго тӀехъ: «Гъужум», «Дон гӀурулгун гаргар», «Хвалчен», «Жамалие жаваб». Рагъул соназдаса хадуб, цоялда хадуб цояб гъабун, чанго тӀехъ бачӀуна поэтасул къватӀибе: «ТалихӀал мугӀрул», «Рохалил кучӀдул», «Лъараглазул авлахъал», «Гъудулгъиялъул лъимал», «МугӀрузда рогъел», «АхӀизин ва релъизин» ва гъ. ц.

БатӀи-батӀиял соназ Анвар Аджиевас лъарагӀ мацӀалде руссинаруна Лермонтовасул, Шевченкол, Хетагуровасул, Маяковскийасул, ЦӀадаса ХӀамзатил, С. Стальскиясул, Муса Джалилил, Р. ХӀамзатовасул ва цогидавулги гӀезегӀанго асарал.

Анвар Аджиевас руссинарун, лъараглазул А.. Салаватовасул цӀаралда бугеб театраль сценаялдасан рихъизаруна цо чанго бакътӀерхъул хъвадарухъабазул пьесаби. Аджиев ккола Дагъистаналъул халкъияв шагӀир, С. Стальскиясул цӀаралда бугеб премиялъул лауреат.

Гъесие къун руго хӀукуматалъул батӀи-батӀиял даражаялъул орденал, медалал ва цогидалги шапакъатал.

Гъев хвана 1991 сональ.

Юсуп Хаппалаев

1916 с.

Лаказул хъвадарухъан, шагӀир, журналист ва переводчик Юсуп Хаппалаев гъавуна 1916 сональ Лак районплъул Хурукли росуль. Гъев гъитӀинго бесдаллъана. ЦӀалана техникумалда, Дагъпединституталда, Литературияб институталда. ХӀалтӀана мугӀалимлъун, батӀи-батӀиял газеталда редакторлъун.

Хъвадарухъанасул тӀоцересел кучӀдузул тӀехъ къватӀибе бачӀана 1940 сональ. Гъелдаса хадуб, цоялда хадуб цояб гъабун, къватӀире риччала Хаппалаевасул гӀемерал тӀахъал: «Рокъи ва цин», «КучӀдул ва легендаби», «МугӀруз ахӀулеб буго», «Гъудулгъиялъул кучӀдул», «Мунагъал гъечӀев мунагъчи» ва гъ. ц. Гъес жидерго мацӀалде руссинаруна Р. ХӀамзатовасул, Маяковскийасул ва цогидалги гӀезегӀанго асарал. Хаппалаев ккола Дагъистаналъул халкъияв поэт. Гъесул руго гӀемерал шапакъаталги.

МутӀалиб Митаров

(1920)

МутӀалиб Митаров ккола табасараназул машгъурав шагӀир. Гъев гъавуна 1920 сональ цебесеб Кюра округалъул Кандык росуль. Митаровасул эмен вукӀана къадал ва цӀулал устар. Эменгун цадахъ МутӀалиб хъвадана Югалъул Дагъистаналъул росабалъе, ва гъесул лъай-хъвай ккана табасараназул, лезгиязул, азербайджаназул халкъалъулгун. Лъана чанго батӀияб мацӀ.

Школалда цӀалулаго, Митаровас кучӀдул хъвазе байбихъана. Гъесул кучӀдул рахъулаан районалъул газетазда. 1939 с. Митаровас рахъдал мацӀалде руссинаруна С. Стальскиясул асарал. Хадур гъес руссинарула А.С. Пушкинил, ваМ.Ю. Лермонтовасул кучӀдулги. Гъес гӀахъалгъи гъавуна КӀудияб ВатӀанияб рагъда. ГӀурусазул хъвадарухъан Михаил Алексеевас хъвана Митаровасул хӀакъалъуль: «Немцазул гулбуз гъесул черхалда мухъал рахъана. ТалихӀаль гъел гулбуз лъукъичӀо гъесул чӀагояб ракӀ. Гъесул ракӀ цӀун буго кидато сунареб рохелалъ, унго-унгояб, шагӀирасда лъалеб гӀумруялдаса чӀухӀиялъ».

РикӀкӀадаб Карелиялда захӀматго лъукъун хадув Митаров рокъове тӀад вуссана. Рагъул къогӀаб хӀакъикъаталъ гъесул поэзиялъе цӀияб къуват къуна. ВахӀшияб фашизмалде гъес хъвана гӀемерал кучӀдул ва поэмаби, хъвана батӀи-батӀиял темабазда тӀасанги. Гъезда жаниб бицунеб буго нильер гӀадамазул, гӀуцӀарухъанлъиялъул, махщелалъул ва гъунаралъул хӀакъалъуль, «Устар», «Бавтугъай», «Харагалъул симфония» ва гъ. ц.

«Иран-хараб» абураб тарихияб поэмаялда бицунеб буго Дагъистаналъул халкъазул вацӀгъиялъулаб гъудулгъиялъул. Гъель бихъизабула бакъбаккул рахъалдасан Дагъистаналде рачӀарал чияр ракъал рахъулел тушбабазде данде Дагъистаналъул магӀарулаз гъабураб бахӀарчияб къеркъей.

ТИЕХБАЛДА РУГО

18-19 ГІАСРАБАЗДА АВАР АДАБИЯТ

Суфичи - хиянатчи.....	8
Хочбар.....	О
ЧикІаса МухІамад	
Имам ГъазимухІамад чІваялде.....	17
Иныхоса ГІалихІажияв	
Гъекъел-мехтел	22
Исрапчиясде	26
Ракъ	27
Ругъжаса Элдарилав	
Росу берцин.....	29
Жергъен гъартун ккана	30
БакъайчІаса ЧІаикІа	
Сайгидул БатІалиде	35
ТІалхІатиде.....	41
ХъахІабросуІа МахІмуд	
ХъахІилаб зодихъе баГІарбакъул нур	46
Рокъул конторальул кавуги рагъун	49
Почтовой кагътиде керенги чучун	60
Инхелоса Къурбаи	
Наибзаби хІелун	58
Борхатаб маГІарда	60
ГІенекке, йокъулей	62

ДАГЪИСТАЙАЛЪУЛ ХАЛКЪАЗУЛ АДАБИЯТАЛДАСА

Къалухъа Мирза

Ханасе жаваб	65
ГІашикъ-булбул	66

Йирчи Гъазахъ

Векъарухъанасул кечІ	68
----------------------------	----

Ятим Эммн

Эминил ваоият	70
КъватІул харбал цІалкІулел херал руччабазде.....	71

Мунги АхІмад

Шамилил суд	73
Паналгъаяб дуниял	74

1917-1946 СОНАЗДА АВАР АДАБИЯТ

Щадаса ХІамзат

Айдемир ва Умайгъанат	76
ГІумруялъул дарсал	102

МухІамад Хуршилов

«Сулахъаль нугІлъи гъабула» романальул бутІаби	116
--	-----

ДАГЪИСТАНАЛЪУЛ ХАЛКЪАЗУЛ АДАБИЯТАЛДАСА

Аявар Аджиев

Бах1арчиясул куркъби 191

Юсуп Хаппалаев

Оцбай 193

Халкъияб кеч1 199

Мут1алиб Митаров

Устар 202

Т1ехьалда къун ругел авторазул адабияб г1умруялтъул
х1акъальулъ къокъал баянал

АВАР АДАБИЯТ

Хрестоматия для 8 класса

Составители: Абдулла Османович Гаджиев

Абдурахман Абдулаевич Абдулатипов

Редактор М.-К. М. Гимбатов

Художественный редактор М. Ш. Муталлибов

Технический редактор Н. В. Эседуллаева Корректор Р.

М. Дайтбеггаджиева